

caiete critice

Revistă editată de Fundația Națională pentru Știință și Artă

Director: Eugen SIMION

NR.11 (373) • NOIEMBRIE 2018

GISÈLE VANHESE:

**RELIGIONS, LITTÉRATURE
ET IDENTITÉ EUROPÉENNE**

PAUL CERNAT:

**HURONUL ȘI PERSANUL.
MODELE ȘI REFERINȚE FRANCEZE
LA MIHAIL SADOVEANU**

ANDREEA MIRONESCU:

**ANALOGIE ȘI DIFERENȚIERE METODOLOGICĂ
ÎN „MEMORY STUDIES”: REVIZITÂND COMPARAȚIA
„WEST VS. EAST”**

CĂTĂLIN STURZA:

**DOUĂ FORME PRODUCTIVE ÎN ANII 1990 ȘI 2000:
ECLECTISMUL POSTMODERN ȘI AUTOFICTIUNEA**

**VALERIU IOAN-FRANC,
NAPOLEON POP:**

PROBLEMA INEGALITĂȚII

Romanul istoric. „Frații Jderi”

Fragmente critice de Eugen SIMION

9 771220 635006

caiete critice

Numărul 11 (373) / 2018

ISSN: 1220-6350 / ISSN (on-line): 2285-5041

Revistă indexată CNCS, Scipio, Erihplus

REDACȚIA:

Eugen SIMION
director

Valeriu IOAN-FRANC
redactor-șef

Lucian CHIȘU
coordonare editorială

Mihaela BURUGĂ
secretar de redacție

Bianca BURȚA-CERNAT

Oana SOARE

Paul CERNAT

DTP: Mihăiță STROE

COLEGIUL ȘTIINȚIFIC:

Mihai CIMPOI

Jacques DE DECKER (Belgia)

Serge FAUCHEREAU (Franța)

Valeriu IOAN-FRANC

Jaime GIL ALUJA (Spania)

Radivoje KONSTANTINOVIĆ (Serbia)

Evanghelos MOUTSOPOULOS (Grecia)

Michael METZELTIN (Austria)

Thierry de MONTBRIAL (Franța)

Basarab NICOLESCU

Eugen SIMION

Dumitru ȚEPENEAG

Revistă editată de

Fundația Națională pentru Știință și Artă,

Grupul interdisciplinar de reflecție și

Editura Expert,

sub egida Academiei Române

CUPRINS

11 / 2018

3

FRAGMENTE CRITICE

Eugen SIMION

Romanul istoric. „Frații Jderi”

The Historical Novel. "The Jderi Brothers"

20

A GÂNDI EUROPA

Gisèle VANHESE

Religions, littérature et identité européenne

Religii, literatură și identitate europeană

27

COMENTARII

Paul CERNAT

Huronul și persanul. Modele și referințe franceze la Mihail Sadoveanu

The Huron and the Persian. French Models and References in Mihail Sadoveanu's Literature

37

Andreea MIRONESCU

Analogie și diferențiere metodologică în Memory Studies: revizitând comparația „West vs. East”

Analogy and Methodological Divide in Memory Studies: Revisiting the “West vs. East” Comparison

43

Cătălin STURZA

Două forme productive în anii 1990 și 2000: eclectismul postmodern și autoficțiunea

Two Productive Patterns in 1990 and 2000: Postmodern Eclectism and Autofiction

56

Andreea TELIBAN

Musafirii poștiți

The Invited Guests

59

EVOCARE

Alexandru DUMITRIU

Singur, singur...

All Alone

65

Nicolae CORBEANU

Vamos a trabajar

SCRISOARE DE LA KÖLN

67

Nicu CIOBANU

Arhitectura identitară. Presa scrisă din Banatul sârbesc

The Architecture of the Identity Pattern. The Printed Media in the Serbian Banat

DOCUMENT

73

Valeriu IOAN-FRANC, Napoleon POP

Problema inegalității

The Question of Inequalities

ȘTIINȚĂ ȘI ECONOMIE

EUGEN SIMION

Academia Română, președintele Secției de Filologie și Literatură,
directorul Institutului de Istorie și Teorie Literară „G. Călinescu”
*Romanian Academy, President of the Philology and Literature Section,
Director of the “G. Călinescu” Institute for Literary History and Theory*
e-mail: eugen.simion@fnsa.ro

Romanul istoric. „Frații Jderi”

Abstract

Acest articol se referă la *Frații Jderi*, operă românească de reconstituire a epocii lui Ștefan cel Mare, o frescă istorică din care nu lipsesc elementele romanului de aventuri (iubirile primejdioase), formele și faptele propriu-zis istorice (războaiele duse de Ștefan cel Mare cu turcii, ungurii, tătarii și cu boierii potrivnici), întâmplări din viața domnitorului, consemnate și de cronicarii moldoveni, stratul sau substratul mitic și metafizic (spiritual) vechi și puternic al lumii medievale românești. Cele trei volume (*Ucenicia lui Ionuț*, *Izvorul Alb* și *Oamenii Măriei Sale*) îi au în centru pe frații Jderi, numiți astfel pentru semnul distinctiv (semnul care poate sugera legătura lor arhetipală cu universul naturii germinative!), dar și pe Ștefan cel Mare, ca simbol al acestei țări *imaginare*, cum apare Moldova în romanele lui Mihail Sadoveanu.

Fiecare dintre volume are propria-i pecete. Ștefan cel Mare este simbolul central al acestei țări *imaginare*, dar el apare rar în narațiune și nu este un actor epic esențial. Este doar un simbol. În schimb, Jderii din două generații (cu însoțitorii lor) nu lipsesc din nicio acțiune principală din trilogia lui Sadoveanu. Toți poartă un semn distinctiv care poate sugera legătura lor arhetipală cu universul naturii germinative în heraldica romanului, de noblețe răzeșească.

Reconstituind această epocă eroică, Sadoveanu se bazează pe cronicarii moldoveni și pe documentele lăsate de istoricii străini și de misionarii catolici occidentali care au ajuns prin țările românești. Saga sadoveniană cuprinde tablouri vaste, desenate de un Rubens al prozei istorice. Ca un pandant la cele trei volume, autorul articolului de față adaugă și volumul *Viața lui Ștefan cel Mare*, apărut între primul și al doilea tom din *Frații Jderi*, convins că talentul pe care Sadoveanu îl arată în *Frații Jderi* și în celelalte romane istorice se verifică și în această ficțiune biografică, roman istoric indirect, care sintetizează legendele și documentele, dezleagă imaginația epică și reflecția istorică și morală.

Cuvinte-cheie: istorie, Moldova, Ștefan cel Mare, eroism, document, ficțiune, Mihail Sadoveanu

The present article approaches the novel *Frații Jderi* (*The Jderi Brothers*), a work of fiction that re-composes the times of Stephen the Great (Stephen III of Moldavia), a historical fresco including elements pertaining to adventure fiction (dangerous love affairs), historical facts *per se* (the wars fought by Stephen the Great with the Turks, the Hungarians, the Huns, and the opposing boyars), facts

* Lucrare realizată în cadrul Proiectului *Prezervarea și valorificarea patrimoniului literar românesc folosind soluții digitale inteligente pentru extragerea și sistematizarea de cunoștințe* (INTELLIT), PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0821/ Nr 54PCCDI/ 2018.

from the ruler's life also committed to paper by the authors of the Moldavian chronicles, the Romanian old and powerful mythical and metaphysical (spiritual) layer or sublayer of the Middle Ages. The three parts, *Ucenicia lui Ionuț* (*Ionuț's Apprenticeship*), *Izvorul Alb* (*The White Water Spring*) and *Oamenii Mariei-Sale* (*His Majesty's Men*), revolve around the Jderi Brothers, named after their particular sign (that may suggest their archetypal connection to the germinal nature), but also Stephen the Great himself, as a symbol of this imaginary country as Moldavia appears to be in Sadoveanu's novels.

Each part bears its own mark. Stephen the Great is the symbol of this imaginary country, yet he is rarely present in the story, not being a core actor. He is just a symbol. Instead, the Jders of two generations (together with their companions) aren't absent from any main action in Sadoveanu's trilogy. They all bear a particular mark that, in the novel's heraldry, may suggest their archetypal connection to the universe of the germinal nature and a mark of peasant nobility. In recomposing this heroic epoch, Sadoveanu turns to the authors of the Moldavian chronicles, the documents left by foreign historians and the Western catholic missionaries who reached the Romanian Principalities. Sadoveanu's saga encompasses large frescoes as if drawn by a historical fiction Rubens. As a counterpart to the three volumes, the present article's author brings into focus the book *Stephen the Great's life*, published between the first and the second part of *The Jderi Brothers*, as he is sure that the talent proven by Sadoveanu in *The Jderi Brothers* and the other historical novels is to be found in this biographical fiction too – an indirect historical novel that synthesizes the legends and the documents, unlocks the epic imagination and encourages moral and historical reflection.

Keywords: History, Moldavia, Stephen the Great, heroism, document, fiction, Mihail Sadoveanu

Punctul central al acestei epopei, începută – repetăm – în 1904 cu *Șoimii*, este, indiscutabil, trilogia *Frații Jderi*, punctul cel mai înalt estetic, în același timp, al romanului istoric al lui Mihail Sadoveanu. În 1934, prozatorul publică o biografie a domnitorului (*Viața lui Ștefan cel Mare*), o ficțiune biografică – în realitate –, după care, în 1935, vine cu primul volum din trilogia citată (*Ucenicia lui Ionuț*), primit sărbătorește de critica literară. Aici și în volumele următoare (*Izvorul Alb*, 1936, și *Oamenii Măriei Sale*, 1942), prozatorul își dă adevărata măsură a talentului său epic, în care se întâlnesc și se armonizează *spiritul pandur* și „metafizica grandioasă și înfrigorantă asemenea paginilor Bibliei”, de care vorbește Mihail Ralea. Unii comentatori remarcă „realismul istoric”, comparabil cu acela din romanele lui Walter Scott, alții „apolinicul” și „culmile stadiului naturist al spiritualității noastre” reprezentate în această narațiune istorică (Petru Comarnescu). Au fost făcute și alte comparații (la eroul babilonian Ghilgameș, de pildă) ori, în ceea ce privește metafizica omului sadovenian, la conceptul de „cosmomorfism”, opus „antropomorfismului” specific gândirii vechi grecești (Edgar Papu), ori, ca tehnică epică, de

continua deplasare a faptelor istorice spre sacru, legendă, mit. Unele observații sunt corecte, cum este aceasta din urmă (împingerea datelor obiective și, în genere, a elementelor verosimile ale narațiunii sunt de ordinul evidenței), altele rămân în sfera purei speculații critice și a imaginației libere. Cert este că *Frații Jderi* constituie o operă romanească de reconstituire (epoca lui Ștefan cel Mare), un roman istoric, deci, în care intră, într-un mod mai pregnant, elementele romanului de aventuri (iubirile

„*Ucenicia lui Ionuț*” este un roman de formare sau de inițiere în viață, cu tradiție în literaturile lumii

primejdioase ale lui Ionuț Jder și, în genere, viața familiei lui Manole Jder, zis Păr-Negru, slujitor devotat al domnitorului, boier de țară, aprig și înțelept, paznic, și el, al „rânduielelor”

vechi și sănătoase, stabilizatoare), formele și faptele propriu-zis istorice (războaiele duse de Ștefan cel Mare cu turcii, ungurii, tătarii și cu boierii potrivnici, cu Miha, ucigașul lui Bogdan-Vodă, tatăl domnitorului) și întâmplări din viața domnitorului, consemnate și de cronicarii moldoveni (unirea lui, de exemplu, cu Maria de Mangop), în fine, cele trei romane nu ignoră stratul sau substratul mitic și metafizic (spiritual) vechi și puternic al lumii medievale românești: acela în care cred răzeșii, boierii de neam, pădurarii și, în genere, slujitorii lui Ștefan

cel Mare. În *Izvorul Alb* se vorbește de un pustnic ce trăiește într-o peșteră accesibilă numai călugărilor și de un misterios bour alb care apare și dispare, un fel de slujitor mitic al înțeleptului-pustnic, acela care păstrează încă, în munții Moldovei medievale, riturile unei religii vechi, dacice, zalmoxiene. Un personaj simbolic și o temă la care prozatorul trimite de mai multe ori, cum vom vedea de îndată, în scrierile sale (în *Creanga de aur*, de pildă, unde este vorba de *Muntele ascuns* și de un preot-proroc care-și trimite ucenicul și urmașul, Kesarion Breb, să cunoască lumea și să învețe științele tainice din Egipt și regulile noi de la Bizanț). Regăsim aceste semne ale spiritualității vechi în *Frații Jderi*, însoțite, ca de obicei în proza lui Sadoveanu, de reflecțiile și *vedeniile* (fantasmele) de care am amintit mai înainte, unele scoase din Biblie, altele din miturile și eresurile populare.

Ucenicia lui Ionuț este un roman de formare sau de inițiere în viață, cu tradiție în literaturile lumii. Aceasta vrea să spună, în limbajul genurilor literare, un roman care împletește aventura cu educația prin întâmplări revelatorii. La Sadoveanu, cele două se unesc și, de multe ori, sunt dominate de meditația din sfera filosofiei morale. Se aude mereu în discursul epic, așa cum am semnalat de atâtea ori până acum, *vocea sfătoasă* a naratorului, care judecă faptele precipitate ale istoriei cu un scepticism calm, înțelegător, nutrit de învățăturile biblice și de ideea toleranței creștine. Există mai totdeauna în cărțile sale, în afară de naratorul propriu-zis, câte

un personaj care îl suplinește și chiar îl întrece: în *Nunta Domniței Ruxandra* este, am constatat, Părcălabul Soroceanu, uncheșul cu „zâmbetul strâmb” și cu mintea tăioasă; în *Frații Jderi* este când Arhimandritul Amfilohie Șendrea – uncheșul secret al lui Ionuț –, când fratele Nicodim (Nicoară) – călugărul de la Mănăstirea Neamțu. Ei și alții (toate personajele), având darul povestirii, devin, *à tour de rôle*, martori-naratori secundari într-o uriașă frescă de epocă. Deasupra acestui vast cor de martori-povestitori-recitatori, care reprezintă tipologia epică a lui Sadoveanu, se află *vocea* naratorului principal, de care am amintit. Ea sintetizează, sancționează rătăcirile gândului și restabilește, în propoziții elocvente, *filosofia și morala rânduielilor*, pe care le-am evidențiat mai înainte.

În *Ucenicia lui Ionuț*, romanul de aventuri în stilul Dumas este mai pregnant decât în romanele ce urmează – unde meditația și cercetarea *duhurilor* (simbolurile, semnele) vechimii primează. Ionuț Jder este un d’Artagnan moldav care, intrând în serviciul Curții domnești, săvârșește fapte eroice la porunca lui Ștefan cel Mare sau din proprie inițiativă. Salvează, întâi, pe Alexandrel – fiul domnitorului – dintr-o cursă întinsă de dușmanii Moldovei, merge, apoi, în Lehia s-o recupereze pe Nasta, de care este îndrăgostit Alexandrel și, ca eroul din *Nunta Domniței Ruxandra* (Bogdănuț Soroceanu), salvatorul (Ionuț), în rolul lui Tristan, se îndrăgostește de Isolda moldavă și fuge, apoi, de acasă și se duce, însoțit de Botezatu (tătar botezat), s-o caute în Cetatea

Chiliei, olat turcesc. Aici se află năpăstuita Nasta, devenită roabă a cruntului Suleiman-Beg. O călătorie primejdioasă, cu multe peripeții, demnă de un cavaler medieval, într-o geografie epică în care hotarele se largesc și descrierile de natură sporesc considerabil, împreună cu muzicalitatea și *vederile* (privești) pline de semne cosmice prevestitoare. În căutarea fugarului îndrăgostit și necugetat, aprins de o patimă primejdioasă, pleacă bătrânul Manole Păr-Negru și ceilalți Jderi, Simion și Nicoară (recte călugărul Nicodim). Această nouă expediție este precedată de o istorie a familiei Jderilor, care, în fapt, se află în centrul epopeii. Este adevărat că Ștefan cel Mare este simbolul central al acestei *țări imaginare*, dar el apare rar în narațiune și nu este un actor epic esențial. Este doar un simbol. În schimb, Jderii din două generații (cu însoțitorii lor) nu lipsesc din nicio acțiune principală din trilogia lui Sadoveanu.

Istoria de aici este, în primul rând, istoria lor. E, mai întâi, Manole Păr-Negru, comisul de la Timiș, unde se află herghelia domnească. După el, vine Simion – fiul –, care a preluat deja sarcinile comisului, apoi Nicoară Jder, retras în călugărie, sub numele Nicodim, din pricini ce se vor lămuri ulterior (o decepție amoroasă). Vin la rând Damian Jder – negustor și diplomat instalat la Lvov – și Cristache, vistiernicul, căsătorit cu Candachia, femeie frumoasă și snoabă în maniera epocii. Îi place să se gătească și să fie luată în seamă de cine trebuie. Ea luptă să-și împingă bărbatul în cercurile înalte ale Curții, pentru a ajunge și ea acolo. Candachia este o bovarică din vremea medievalității orientale, care nu încalcă, însă, rânduielele. Din familia Jderilor face parte și comisoaia Ilisafra, soția lui Manole și mama tinerilor Jderi, cu excepția lui Ionuț, ieșit dintr-o legătură amoroasă din tinerețe a lui Manole, dumnealui Manole Păr-Negru, pe când se afla oștean în războaiele purtate de Ștefan cel Mare. Comisoaia Ilisafra l-a adoptat pe Ionuț din rațiuni afective și, la data când începe acțiunea din roman (1469), dragostea ei pentru mezinul familiei este tiranică. Mai are comisoaia o pasiune, irepresibilă și aceasta: îi place să vorbească și să judece tot ce vede, aude și se întâmplă, dar, mai ales, îi place să

se certe cu dumnealui, comisul Manole. O ceartă – am putea spune – dragăstoasă sub forme bătrânești. Adică lungi și mărunțite, încât bătrânul oștean fuge și își găsește de lucru în afara casei. Prozatorul face din ea un personaj memorabil, nu lipsit de o anumită complexitate interioară: nu-i o Xantipă, este doar o soție și o mamă vrednică și iubitoare, care păstrează cu severitate rânduielele. Îi lipsește doar vocația tăcerii. În rest, are toate virtuțile pentru a fi un paznic sacru al Templului familiei moldovenești. Și chiar este, în viziunea prozatorului, însoțită, întotdeauna, când vine vorba de ea, de o notă umoristică binevoitoare.

În jurul Jderilor sunt și alte personaje, ce completează tipologia lumii românești medievale și o diversifică: apare întâi în paginile romanului Nechifor Căliman, starostele vânătorilor domnești și, după el, fiii săi, Onofrei și Samoilă, ieșiți, parcă, din basmele lui Creangă (sunt, de altfel, porecliți cu simpatie în roman: *Sfarmă-piatră* și *Strâmbă-lemne*). Tinerii Călimani însoțesc pe romanticul Ionuț în expedițiile și confruntările sale, apoi

devin slujitori domnești și participă la bătălii mai importante, arătând același devotament, aceeași încetineală a gândului și, totdeauna, aceeași forță devastatoare pusă, repet, ca și în basmele românești, în slujba binelui și adevărului. S-a observat corect că, prin aceste personaje și prin alte mituri (mitul pustnicului înțelept, de pildă, și al *Bourului alb*, de care am amintit mai înainte), el aduce în narațiune fabulosul popular, credințele vechi, rânduielele, în fine, arhetipurile imaginarului românesc...

Dar să ne întoarcem la Ionuț Jder, pornit, pe furis, împreună cu Botezatul-tătar (ajutorul lui), s-o recupereze pe Nasta, prizoniera lui Suleiman-Beg în Cetatea Chilia. În sprijinul imprudentului, înflăcăratului fugar pornesc, așadar, Jderii cei înțelepți, în frunte cu Manole Păr-Negru. Ei cer, înainte de a lua urmele fugarului, îngăduința lui Ștefan cel Mare, care le-o dă, dându-le, în plus, și o *carte* cu pecete, care să le asigure sprijinul dregătorilor. Înarmat cu această armă prețioasă, Manole – însoțit de cinci stăpâni (printre ei se află, în afară de cei citați mai înainte, starostele Căliman și Damian și

Scenariul epic este însă infinit mai complex decât ne arată peregrinările lui Ionuț Jder, eroul nenorocos în dragoste, curajos, justițiar și imprudent (toate, mai puțin – poate – ultima, virtuți clasice ale eroului specific romanului istoric din secolul al XIX-lea)

Cristache – ceilalți Jderi) și cinci slujitori – coboară spre Cetatea Chilia, trecând prin locuri deșarte, împodobite, din loc în loc, de ierburi sălbatice („fire nețesute”) numite de pământeni mătasea-morților. Prozatorul, care, de regulă, nu uită să prezinte și acest personaj din umbră în narațiune (care este, totdeauna, natura), trece acum grăbit peste înfățișarea peisajului. Semn, probabil, că eroii de acum se grăbesc și n-au timp să privească nici ei la acest tovarăș tăcut și fidel, care ia parte la toate acțiunile epice în scriitura sadoveniană. Manole și însoțitorii săi află, după încercări primejdioase, pe fugar și, împreună, pun la cale o strategie pentru a înșela pe Suleiman-Beg și slujitorii lui. Reușesc, dar, când tinerii Jderi ajung la încăperile haremului, află că jupânița Nasta nu mai trăiește. Despărțită de mama ei, Teodosia, trimisă cu alți robi spre Volga, Nasta se aruncase în mare, neputând admite condiția de roabă. Nu înainte, însă, de a striga un nume pe care naratorul nu-l spune, dar cititorul, care primește cu emoție astfel de iubiri romantice nefericite, bănuiește că numele este acela al eroului (Tristan – Ionuț Jder), cel care o caută, cu irepresibilă ardoare, pe pierduta Isolda moldavă. Taciturnul Simion, al doilea Jder, are și el acum o surpriză neplăcută: printre cele patru roabe din haremul umflatului, burduhănosului Suleiman-Beg (prozatorul îi face un portret monstruos-grotesc, descriindu-i pielea grunjoasă, rece și umedă, ca de reptilă), descoperă pe Sofia-greaca, femeia care-i marcase tinerețea și-l învrăjbise, prin pasiunea comună, cu fratele Nicoară, călugărul de acum. Sofia își caută și ea un sfârșit tragic. Apucă sabia unui slujitor și își străpunge cu iuțea grumazul, pornind, astfel, pe „apa veșniciei”, notează prozatorul, obișnuit, cum îl știm, să pună totul în metafore deschise spre elementele cosmice. Gheorghe Botezatul Tătarul încheie și el socotelile: pălește cu jungherul pe Suleiman-Beg, stăpânul de la Ormali-Ghiol, unde are loc acest măcel shakespearian și, astfel, ucenicia lui Ionuț Jder se încheie, simbolic, cu răpunerea păcătosului Suleiman-Beg („un sânge puturos se împrășteie sub el ca o baltă neagră”), urmată, la întoarcerea la Iași, de primirea eroului nebunatic și iertarea lui de către domnitor și, mai departe, de înfățișarea mezinului Ionuț înaintea *muței* (jupâneasa Ilisafte), care-l îmbrățișează „furtunatic”. În fine, cronica aventurii lui Ionuț și a Jderilor este înregistrată într-o propoziție

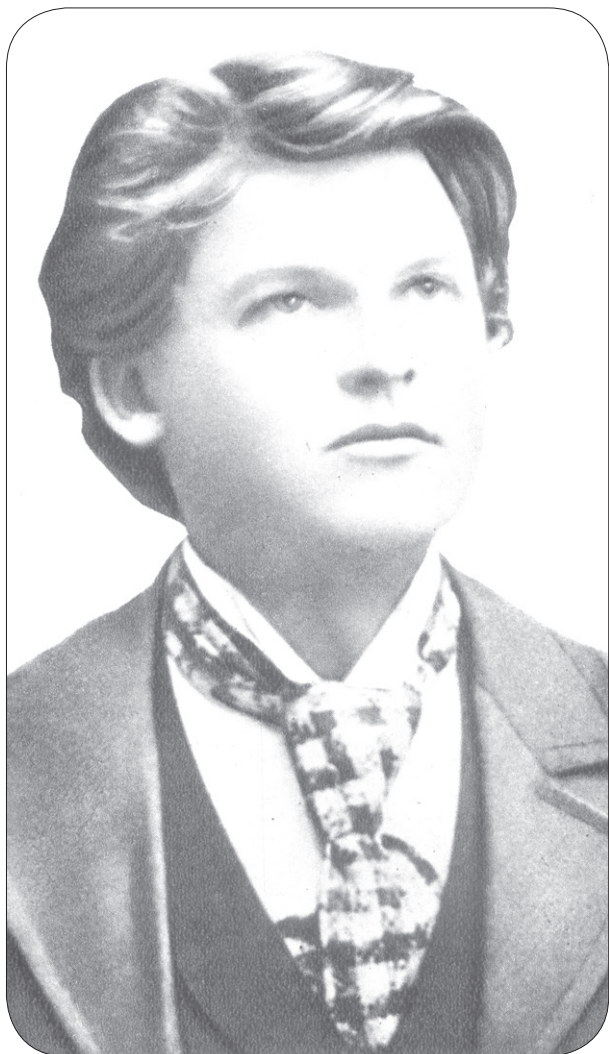
laconică și săracă, în stilul vechilor cronici, de către monahul Nicoară în ceaslovul său din chilia mănăstirii: „Când am fost noi în pământul turcului”.

Aici se încheie ucenicia lui Ionuț, adică romanul de aventuri, dar nu romanul ca atare, în substanța lui. Scenariul epic este, însă, infinit mai complex decât ne arată peregrinările lui Ionuț Jder, eroul nenorocos în dragoste, curajos, justițiar și imprudent (toate, mai puțin – poate – ultima, virtuți clasice ale eroului specific romanului istoric din secolul al XIX-lea). Până să le scoatem în evidență, să urmărim, în continuare, mișcarea personajelor în această vastă epopee. Edgar Papu observă bine că eroii lui Sadoveanu sunt, mai mereu, „pe drumuri” și „la popasuri”. În *Frații Jderi*, trebuie adăugat, *popasul* este Curtea de la Timiș și aici se află în permanență, ca o vestală bătrână, dumneaci, comisoaia Ilisafte, care, atinsă de slăbiciunile bătrâneților, se mișcă greu și comentează tot ceea ce se întâmplă. Lângă ea (punctul statornic al templului familial) se află Manole Păr-Negru, comisul hergheliei domnești, care întâmpină acum timpul (destinul) și cicălelile ineputabile ale comisoaiei, personaj-simbolic în care se întâlnesc virtuțile clasice și slăbiciunile, tot clasice, eterne ale feminității în faza canonică și ale conjugalității vechi și trainice. Tinerii Jderi circulă, într-adevăr, des în geografia epică din *Frații Jderi*. Damian, fiul cel mare, este neguțător, ne amintim, în Polonia. El apare în această epopee, construită – după o expresie a unui comentator – *în etaje*, atunci când este solicitat de clanul Jderilor să-l recupereze, de pildă, pe Ionuț – mezinul pornit spre olatul turcilor pentru a găsi pe Nasta. Sau când Simion Jder merge în Lehia pentru a o recupera pe fiica lui Iașca, Marușca.

Cristea, soțul frumoasei Candachia, este mai aproape de evenimentele prin care trec feciorii comisoaiei Ilisafa, dar figura lui rămâne ștearsă în roman. Bovarica Candachia îi ia, cum se zice, fața. El însuși pare a fi contaminat de frivolitățile ei: se privește dimineața lung în oglindă și, când este să meargă la Curte, pune multă grijă în privința veșmintelor pe care să le poarte. Cere, în acest sens, sfaturile Candachiei. Dovadă, toate acestea, că duhul lui vitejesc este mai slab decât plăcerile trupului și ambiția de a accede social. Nicoară (Nicodim) s-a retras într-o chilie de la Mănăstirea Neamțu și duce o viață spirituală. Când este, însă, solicitat de împrejurări, apucă sabia și, ca un erou din epopeile cavalești, devine un războinic temut. Eroismul se unește, în cazul lui, cu înțelepciunea. O alianță pe care Sadoveanu o prețuiește, ca dovadă că o aflăm în mai toate romanele sale. Tăcutul Simion – rămas pe lângă casă – duce cu el o suferință veche, provocată, cum am spus, de o iubire nefericită. Este al doilea născut în familie și a preluat o bună par-

te din obligațiile părintelui. Are grijă, împreună cu destoinicii săi slujitori, de herghelia domnească și, când vestitul hoț Gogolea (Rățoi) vine să fure armăsarul Catalan – etalonul princiar – sau pe Vizir, din aceeași rasă vestită, comisul dă dovadă de mare pricepere și tărie războinică. Ca și Manole, tatăl său, Simion îngemănează în firea lui tăcută spiritul chibzuinței gospodărești cu virtuțile luptătorului neînfricat și justițiar. Toți Jderii poartă, se înțelege, ca semn distinctiv (semnul care poate sugera legătura lor arhetipală cu universul naturii generative!), o pată pe față, ce le indică identitatea, ca un semn, în heraldica romanului, de noblețe răzeșească.

Răzeșii și boierii de neam sunt, se știe, categoriile pe care Sadoveanu le prețuiește cel mai mult dintre stările (clasele) sociale ale Moldovei. Se adaugă, acestor stirpe nobile, tagma călugărilor cucernici și înțelepți, ca Arhimandritul Amfilohie Șendrea, sfetnicul de taină al domnitorului, sau părintele Nicodim de la Neamț (Nicoară Jder, de care am vorbit mai înainte). El face parte din clasa mai restrânsă și, spiritual vorbind, mai subțire, a înțelepților care circulă, cum am precizat deja, în toate scrierile lui Sadoveanu. Ei sunt recrutați, cu prioritate, din lumea răzeșilor și, am precizat deja, a boierilor de țară. Unii sunt înțelepți prin natura lor, învățând de la viață. Și pe aceștia îi iubește prozatorul și-i urcă des, vom vedea, pe scena epicii sale. Sunt pădurarii, oierii, solomonarii care știu să citească natura și să prevadă vremea și să ghicească, după semne, evenimentele cosmice și chiar istorice. Părintele Dragomir de la Timiș nu știe carte, dar știe pe de rost textele sfinte și ține fără greș slujba la biserică. Baba Chira, slujnica jupânesei Ilisafa, dă în bobi și ghicește răcăcirile lui Ionuț și, la nevoie, are leacuri pentru a tămădui bolile stăpânei sale. Toți aceștia reprezintă ereziile și înțelepciunea populară. Sunt, însă, în vremea lui Ștefan cel Mare (și, în genere, în romanul istoric al lui Sadoveanu, care acoperă aproximativ patru secole din istoria lumii românești), și oameni care i-au citit pe filosofi și pe istorici vechi, nemaivorbind de Biblie și de Sfinții Părinți. Părintele Nicodim este un exemplu. Apoi, pârcălabul de la Soroca, Ștefan, din *Nunta Domniței Ruxandra*, sau Ștefan Meșter, din *Frații Jderi*, ori Alecu Ruset, eroul din *Zodia Cancerului*, un veritabil prinț de Renaștere, aici, în Răsărit, în civilizația lui Lăzărel Griga. Eroii din *Frații Jderi* se mișcă într-o civilizație și o istorie anterioară, nu foarte diferită, sublatură materială, de aceea pe care i-o prezintă prin-

țul Ruset lui Paul de Marenne, dar ceva mai bogată spiritual și moral, sub mâna unui principe (Ștefan cel Mare) care, timp de o jumătate de secol, își asumă două misi majore: să-și apere și să-și întregască țara (Moldova) și să apere religia creștină de primejdia păgânătății, reprezentată de turci și tătari.

Reconstituind această epocă eroică, Sadoveanu – au observat toți comentatorii săi – se bizuie pe cronicarii moldoveni și pe documentele lăsate de istoricii străini și de misionarii catolici occidentali care au ajuns prin țările românești (în *Oamenii Măriei Sale* există un capitol inspirat de astfel de relații, rapoarte, confesiuni). Desigur, cele mai multe și mai semnificative, epic vorbind, sunt produse ale ficțiunii. Chiar și atunci când prozatorul prezintă bătăliile purtate de Ștefan cel Mare și atestate de cronică. Și nu sunt puține. Eroul simbolic al lui Sadoveanu (domnitorul) trăiește cu sabia în mână și prozatorul descrie, cu talent epic, confruntările sale cu Matei Corvin (la Baia), cu tătarii, cazacii și leșii în mai multe rânduri, în fine, cu turcii, iarăși, în repetate rânduri, culminând, în 1475, cu bătălia de la Vaslui, prezentată admirabil în volumul al III-lea din această epopee. Se simte la lectură că Sadoveanu are atracție pentru aceste mișcări ale mulțimii, dovadă că nu-și epuizează fantezia reconstituind în atâtea scrieri conflictele lungului și întunecatului Ev Mediu românesc. S-a specializat, putem spune, în asemenea tablouri vaste, desenate de un Rubens al prozei istorice. Acțiunea în epică, în *Ucenicia lui Ionuț*, începe, am reținut, în 1469, însă – potrivit metodei lui Sadoveanu – narațiunea se întoarce des în trecut, pentru a stabili filiațiile personajelor și a lămuri întâmplările ce au, mai totdeauna, cauzalități vechi. Așa că, putem spune, *Frații Jderi* încep cu istoria lui Bogdan-Vodă, tatăl lui Ștefan-Vodă, cel ucis de fratele său, Petru Aron-Vodă, și se încheie cu evenimentele din 1475 (bătălia de la Vaslui). În carte vine vorba și de bunicul lui Ștefan, Alexandru cel Bătrân (cel Bun), și anume despre sfârșitul lui și de proorocirea pe care i-a făcut-o, pe patul de moarte, un călugăr ciudat, înzestrat cu darul divinației, privitor la viitorul Moldovei...

E vorba, așadar, în această epopee, de destinul Mușatinilor în epoca lor de glorie. Romanul nu face decât indirect și selectiv (din rațiuni epice) o cronică a secolului al XV-lea moldav, legând evenimentele istorice importante (bătălia de la Baia, relațiile nesigure cu leșii, prada săvârșită de tătarii lui Mamac-Han de la Volga și capturarea fiilor acestuia, Ahmed și

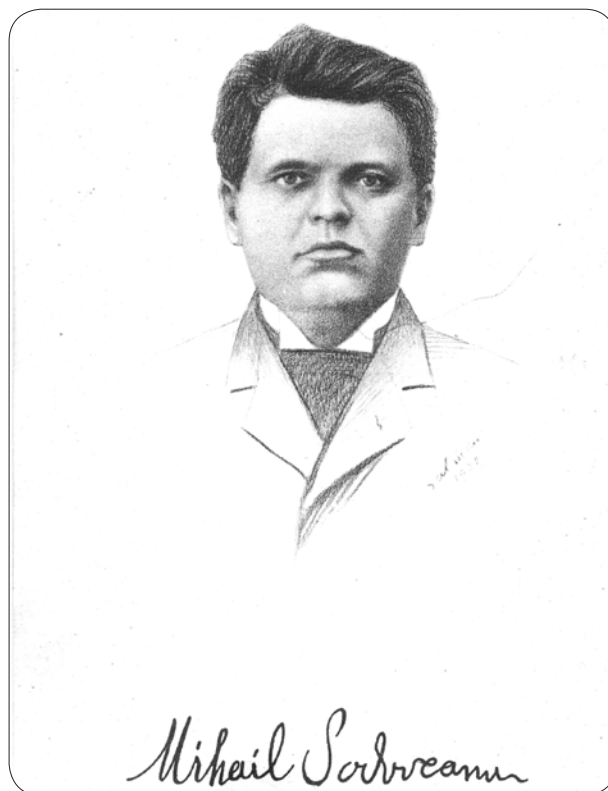
Emin Sidi-Han, apoi urmărirea lui Aron-Vodă, ascuns în secuime, și pedepsirea lui, relațiile tensionate, imprevizibile cu turcii etc.), introducând toate aceste evenimente, repet, în scenariul epic propriu-zis: istoria familiei Jderilor, biografia secretă a mezinului Ionuț, ieșit din relația ilicită a tânărului oștean Manole cu călugărița Oana (sora – se dovedește mai târziu – a Arhimandritului Amfilohie). În scenariul epic vast intră, s-a văzut, și istoria fraților Nicoară și Simion Jder, care se îndrăgostesc de aceeași femeie, Sofia-greaca, ce le ipotechează viața lumească. Unul se retrage în călugărie, celălalt se refugiază în treburile hergheliei, bea vin din belșug și evită orice complicație sentimentală. Vedeta (eroul predilect) din primul tom al epopeii este, cum am semnalat, mezinul Jderilor – imprevizibilul Ionuț –, și romanul urmărește îndeaproape evenimentele biografiei sale: prietenia și frăția de cruce cu Alexandrel – fiul domnitorului și urmașul sorocit la domnia Moldovei –, escapadele, ca scutier al lui Alexandrel, la Ionășeni, unde se află jupânița Nasta, de care se îndrăgostește, până la urmă, și el, Ionuț, apoi răpirea Nastei, călătoria în Lehia pentru a o salva etc.

Izvorul alb se concentrează în jurul anului 1471 și în câmpul de acțiune al narațiunii intră, ca fapte istorice importante, apariția Mariei de Mangop, cutremurul de la 1479, căderea turnului Nebuisei, interpretat ca un semn divin etc. Ionuț Jder este pedepsit de domnitor să se spovedească în fiecare vineri la Mănăstirea cuviosului Nicodim, pentru fuga lui neautorizată în olatul turcesc; nu sunt uitate nici grijile, nemulțumirile noi ale comisoaiei Ilisafa, nici alte răpiri și, evident, alte încercări de a recupera tinerele prizoniere. Pe scenă pătrunde, acum, Simion, tăcutul și singuraticul de la Timiș. El ia locul, dintre tinerii Jderi, agitatului Ionuț, în scenariul sadovenian. Convertirea lui la o iubire, recuperatoare, este relativ rapidă. Cunoscând pe Marușca, fiica negustorului armean Iațco Hudici, el își deschide firea și își schimbă părerile negative despre dragoste. Când Marușca este răpită de nesăbuitul Niculăeș Albu și dusă în Lehia, Jderii – în frunte cu Simion – îi iau urma și-o aduc înapoi, pedepsind cu asprime pe răpitor. Sunt obiceiurile și legile lumii medievale, la estul, ca și la vestul Europei. Boierii haini sunt decapitați, oamenii de jos spânzurați. Însoțind pe Marușca la întoarcerea ei în țară, tăcutului Simion i se împăienjenesc ochii. O crede o mucenică și declară că nu se mai poate stăpâni: „Acuma-i gata” – declară el lui Ionuț – „nu mai pot,

mă ia puhoiul la vale”. Ilisaftha nu-i mulțumită de posibila viitoare noră (e cât degetul, nu-i ce trebuie – „o răzușcă bălană, cu ochii de leuștean și cu obraji stropiți de pistru”), nu-i pe gustul ei, însă fiul, intrat în săptămâna oarbă, nu ține seamă de nimic. Sadoveanu, obișnuit cu felul de a fi al comisoaiei, notează totul cu umor înțelegător. Vocația Ilisaftei, mamă a cinci Jderi, este să conteste, să ierte și să iubească. Când Ștefan cel Mare își aduce soață pe Maria de Mangop, nepoată a împăraților de la Țarigrad, comisoaia, iarăși, nu-i mulțumită. Este supărată și pe domnitor că face prea multe războaie și-i ia bărbatul și fiii din casă. Dorința ei ar fi să-i țină strânși, pe toți, ca o cloșcă, lângă ea.

Momentele epice esențiale în *Izvorul Alb* nu sunt date, însă, de așteptările și supărările comisoaiei Ilisaftha, ci de alte întâmplări, cu o simbolistică mai largă și mai profundă: vânătoarea, de pildă, pe care o face Ștefan cel Mare în Munții Ceahlăului (o vânătoare, se va vedea, cu valoare inițiativă) și revelația unui mit care duce gândul spre vechile datini (dacice). Aici, sub coasta Ceahlăului, spun pădurarii, se află, la Duruitoarea, în spatele apei căzătoare, o peșteră în care trăiește de mult timp un pustnic care știe să facă previziuni. El este ajutat de un Bour alb, bătrân, pe care nu-l poate privi nimeni de aproape și nici prinde. Un animal fabulos, așadar, mitic, pe care Ștefan cel Mare vrea să-l vadă și, totodată, vrea să stea de vorbă cu pustnicul. Este partea misterioasă a epopeii lui Sadoveanu, opera realismului său magic. Lângă Ștefan cel Mare și ajutoarele sale (frații Jderi, Arhimandritul Amfilohie ș.a.), există și o Moldovă secretă, racordată încă la rânduielile vechi, unele foarte vechi, cum sunt acelea ce funcționează încă în Munții Ceahlăului. Pustnicul din peștera de la Duruitoarea slujește o tradiție spirituală milenară, în *Creanga de aur* trăiește încă ultimul Deceneu al acestei credințe, iar Kesarion Breb este ucenicul său. El călătorește la Egipt pentru a învăța științele vechi și tainele lumii și, apoi, la Țarigrad, pentru a intuit, cum am spus, mersul lumii contemporane. O moștenire spirituală pe care Sadoveanu o socotește esențială pentru spiritul și modul nostru de a fi în lume. De aceea vorbește des în scrierile sale despre ea, apărând-o de agresiunile civilizației moderne, ca în *Noaptea de Sânziene*.

Călătoria spre Schitul de la Duruitoarea și vânătoarea, ca atare, sunt însoțite de rânduieli, istorii și popasuri în care se mănâncă bine și se bea, cum este obiceiul, vin bun și mult. Bourul bătrân, pe care

vrea să-l vadă Vodă, este socotit de unii (starostele Nechifor, de pildă) a fi întruparea Demonului. Bourul ia tainul lăsat de ciobani într-un anume loc și i-l duce părintelui schimnic de la Schitul Duruitoarea. Alții văd în el un mesager sacru, ceea ce și pare a fi în fabula lui Sadoveanu. Un mit venit, aici, la Ceahlău din mitologia greacă sau din credința vechilor daci. Oricum, Bourul nu poate fi ușor văzut și nici prins. Se ascunde în locurile inaccesibile și sare, când este urmărit, peste prăpăstii. Căci sunt, aici, în spațiul sadovenian singurătăți pe care nu le calcă nimeni, singurătăți „de la începutul zidirii”. Este natura primordială de care amintește toată opera lui Sadoveanu. Bourul alb apare, totuși, pentru o clipă și apoi dispare. Când este cercetată peștera de la Duruitoarea, acolo unde se spune că ar fi trăit schimnicul proroc slujit de Bourul alb, se constată că peștera este pustie. Călugării (trei la număr) de la o mănăstire apropiată povestesc că schimnicul, venit cu 93 de ani în urmă, ieșea din peșteră de ziua Învierii, având slobozenie să vorbească și să asculte glasul pământului. Ștefan cel Mare, interesat de asemenea povești, închipuiri și icoane – cum le zice naratorul sadovenian –, le ascultă pe toate și se roagă.

După vânătoarea de la Schitul de la Duruitoarea, în Ceahlău (loc mitic, spațiul în care se refugiază – să mai spunem o dată – semnele spiritualității

și ale rânduinelor din vechime, laolaltă cu arhetipurile, miturile, superstițiile), urmează nunta domnitorului cu Maria de Mangop și o petrecere în care se consumă opt buți de vin aduse de opt care. Chef strașnic, veritabil chef moldav, înfățișat de prozator cu mare meșteșug epic. Iese la iveală, în aceste pagini de proză jovială, o tipologie inedită și se leagă fire noi în pânza narațiunii. Un călugăr, Stratonice, are o biografie fabuloasă. Suferă de o nebunie ce se manifestă periodic. Este strâmb la trup și ager la minte, când nu i se tulbură mintea. Bea, se istovește și ascultă tot ceea ce spun alții. Treaz, comunică Arhimandritului Amfilohie ce trebuie. Culege date despre mișcările turcilor și îi deconspiră pe boierii trădători. Când îi vine nebunia (de câteva ori pe an), se duce la părintele Ifrim, înzestrat cu daruri terapeutice, și acesta îl ține câțva timp într-un butoi cu apă rece și se vindecă. Învățând terapia, călugărul-spion a devenit el însuși tămăduitor. Știe „să scrie frigurile”, recomandă rădăcini pentru junghiuri, știe, de asemenea, să oblojească rănilor de sulită și săgeată. Stratonice știe să scrie și „plânsorile”. Participă la un sobor al boieroaicelor (14+1), care toacă mărunț tot ce vâd și aud și se arată îngrozite de moda nouă. Cneaghinele moldovenești țin rânduielele vechi și, înfricoșate de cutremur, ascultă cu pioșenie explicațiile date de călugărul strâmb: cutremurul a fost dat de Dumnezeu prin sluga sa, Diavolul. Acesta a schimbat căpătâiele putrede ale pământului și, atunci, pământul s-a cutremurat de două ori... Stratonice cunoaște și glasul pășărilor (citește mesajul dat de *prigorii*) și are și virtuți magice. Știe, de exemplu, să lecuiască boala provocată de o dragoste neîmpărtășită: bărbatul îndrăgostit și nefericit să fure fata și, atunci, suferința lui se curmă. Un personaj pitoresc în rândul monahilor prezenți în opera lui Sadoveanu... Sunt și altele în această saga sadoveniană în care neamurile și profesiunile se adună și se confruntă după o lege (o regulă) pe care naratorul încearcă s-o lămurească fără a reuși totdeauna. Când nu poate, el – ca și personajele în discuție – invocă decizia divină.

Un moment semnificativ în narațiune este confesiunea lui Ștefan cel Mare (capitolul IV din *Izvo-*

rul Alb). Cu frică de Dumnezeu, Domnitorul cere să se mărturisească Arhimandritului Amfilohie și, din ceea ce spune, înțelegem că are o idee despre modul de a conduce neamul său și, în genere, despre rânduielele domniei și, totodată, el crede că misia sa, aici, la marginile estice ale creștinătății europene, este să fie un apărător neșovăielnic al credinței. Este capitolul, de putem zice astfel, teoretic al construcției epice și al *vedeniei* lui Sadoveanu (termen pe care îl cunoaștem deja) despre lumea medievală românească. Tot în această confesiune cunoaștem și testamentul lăsat de bunicul Alexandru cel Bun (despre care am amintit mai înainte), reînnoit de Bogdan-Vodă tatăl. Prilej pentru prozator de a dovedi că eroul emblematic al romanului său (Ștefan cel Mare) nu-i doar un luptător neînfricat și un creștin neșovăielnic, este și un strateg al credinței sale și un înțelept lucid care își judecă slăbiciunile trupului. Confesiunea este, în fapt, un dialog, pentru că Amfilohie, teolog cu studii la Bizanț, om înțelept și, am putea zice, un moralist de clasă, judecă bine neliniștile domnitorului și dă soluții pozitive. Ștefan este îngrijorat, întâi, de lipsa de cuvânt a crailor din țările creștine și, în genere, de lipsa de unitate a creștinătății în fața expansiunii păgânilor (turcii):

„Vorbele și făgăduințele – [spune el] – nu folosesc dacă nu-s sprijinite de oști. Sunt în lume crai și împărați; puterea lor e slăbăciune dacă nu înțeleg: de ce răsare și asfințește soarele, cum bine spui, sfinția ta. Numai prostimea viețuiește pentru pânțele; domnii și craii au altă rânduială. Cine nu vede primejdia ismailitenilor, nu-i nici domn, nici crai. Cine nu se pune pe sine jert-

fă pentru credință, nu-i vrednic să ție în stăpânirea sa noroadele; e mai puțin decât cel din urmă mișel”.

Se înțelege, de aici și din alte propoziții, că Ștefan este un spirit mesianic și că rostul lui este acela de a apăra Moldova de răutățile din afară și din interior: „să tocmească apărarea creștinătății”, aici, „la marginea lumii”. În spovedania lui, nu ascunde păcatele (desfătărilor sale „uneori într-o beție și alteori în plăcerile trupului”) și cere ispășire, ca orice creștin cucernic. Amfilohie îl absolvă, cu argumentul, întâi, că desfătărilor trupului vin tot de la Dumnezeu

„Izvorul Alb” este, mai mult decât „Ucenicia lui Ionuț”, un roman de reconstituire a vieții Moldovei și a obiceiurilor (rânduielelor) acestor latini de Răsărit care-și apără pământul așezat în calea răutăților și țin de obiceiurile lor, moștenite din vechime

și, al doilea, că aplecarea spre dezmiardare și petrecere este o caracteristică a moldovenilor. Cu alte cuvinte, Amfilohie justifică etica domnitorului care, se știe din cronici, și-a ispășit slăbiciunile lumești ridicând multe biserici. Cuviosul duhovnic al lui Ștefan al Moldovei aduce și argumente mai subtile:

„Noi te-am deslegat de asta, măriia ta. Pentru strădania măriiei tale în această viață, nu poți avea altă plată. Om fiind nu te poți desface de cele omenești. Este asta ș-o moștenire a neamului moldovenilor. Cumpănind bine, tot de la Dumnezeu vine și această păcătoasă dezmiardare a pământenilor, având ei atâta vrăjmașie în jur, atâtea valuri și vânturi ale nestatorniciei, a tătarilor și ismailitenilor. Cel puțin se bucură de vin bun și de femei frumoase. N-ar fi nimic asta, dacă n-ar fi iubitori și de minciună și de nedreptate. Deci strânsoarea care le-o dai măriia ta e bună. «Iert desfătărilor, lovesc minciuna.» Măriia ta ai grăit bine și mulți au luat aminte. Bătrânilor li s-a părut că sunt struniți prea tare; calul vechi nu se învață buiestraș; cei tineri cunosc frâul”.

Mai este de observat în această mărturisire în care credința se unește cu iubirea de rânduieli și rânduiala este vegheată de puterea înțelepciunii, iar înțelepciunea este apărată de puterea armelor, că Ștefan crede în proorocii și, urmând tradiția înaintașilor săi, îi caută pe acești singuratici călugări (pustnici) care, atunci când se decid să rupă tăcerea lor, interpretează semnele (cosmice și divine) și fac preziceri despre oameni și viitorul țării. Schimnicul chemat la căpătâiul muribundului Alexandru cel Bun prevede că, în Moldova, va fi, după dispoziția domnitorului, „mișelia răzvrătirii și a uitării de Dumnezeu”. Iar după mișelia răzvrătirii va apărea un bour tânăr care scoate foc pe nări și coarnele lui sunt orientate spre răsărit. Pe acest bour profetic sau pe urmașul lui îl caută, acum, Ștefan, dornic să cunoască viitorul Moldovei și soarta acțiunilor sale. Credința în semne, superstiția, umilinta creștină, credința, iarăși, că lumea este construită și condusă de voința divinității intră în filosofia de viață a Prințului din epoca Evului Mediu. În aceeași filosofie intră și respectul pentru înțelepciunea și etica Sfântului (Călugărul). Se știe doar că oamenii reprezentativi ai Evului Mediu sunt Cavalerul și Sfântul. Sadoveanu a intuit aceste lucruri și le-a introdus în proza lui istorică. Toate personajele pozitive fac rugăciuni înainte de a începe o acțiune sau se roagă când acțiunea a reușit. Ștefan cel Mare cere, înainte de a porni la vânătoarea Bourului alb, o slujbă religioasă în na-

tură, cum s-a putut reține, iar vânătoarea, în sine, este mai mult o ceremonie, un mod de a expune și a lăuda solemnitățile și secretele naturii primordiale. O vânătoare, repet, inițiativă, mitică, rămasă în faza căutării pentru că Bourul bătrân (mitul) nu poate fi prins și, înainte de orice, nici domnitorul nu vrea să-l reprime. Porunca lui e limpede în acest sens. Căci miturile nu trebuie răpuse. Omul medieval crede în mituri și s-a obișnuit să trăiască în armonie cu ele. Ștefan se supune acestor reguli, iar cronicarul lui târziu (Sadoveanu) știe să le pună în pagină, slobozind puterea imaginației sale epice...

Izvorul Alb este, mai mult decât *Ucenicia lui Ionuț*, un roman de reconstituire a vieții Moldovei și a obiceiurilor (rânduieilor) acestor latini de Răsărit, care-și apără pământul așezat în calea răutăților și țin de obiceiurile lor, moștenite din vechime. Jderii, bătrâni și tineri, formează o familie unită, reprezentativă pentru lumea moldovenească; oriunde s-ar găsi, ei răspund la chemările lui Manole Păr-Negru și vin să se spovedească jupănesei Ilisaftei. Starostele Căliman stăpânește, tot așa, peste feciorii săi, tăcuți, domoli, cu o fire bună și trupuri mari și puternici. Prezentându-i, în evoluția lor înceată și previzibilă, pe ei și pe alții, prozatorul înfățișează și raporturile lor de viață și scene de viață, ca atare, cum sunt însurătoarea, nunta, nașterea unui copil, relațiile în interiorul familiei, felul în care petrec și modul în care pedepsesc felonia și trădarea. Arhimandritul Amfilohie, duhovnicul domnitorului, face reflecții inteligente despre femeile Moldovei și despre comportamentul boierilor. Pentru vremea lui, se dovedește a fi un bun sociolog și un fin moralist. „În țara asta [spune el] muierile grăiesc cam mult: și la botezuri, și la nunți, și la înmormântări”. Despre boierii moldoveni, părerea lui este, iarăși, sceptică. Bătrânii îi par împovărați de păcate („au învățat să se îndestuleze și să nedreptățească, uitând de suflet”), de aceea, în locul lor, duhovnicul vrea să aducă în jurul domnitorului oameni tineri, ca Ionuț, Simion, Nicoară, Onofrei și Samoilă...

Omul sadovenian sau, mai exact, omul medieval românesc, așa cum îl gândește și-l vede Sadoveanu, este, să nu uităm, și un *om al tainei*. Mai fiecare personaj are o taină pe care o poartă cu sine și întârzie s-o mărturisească. Pădurarii de la Izvorul Alb știu multe taine și le păstrează. „Noi știm” – spune naratorul într-o împrejurare – „noi știm, dar vom păstra taina”. Prozatorul însuși, descriind toate aceste taine, are taina lui, pentru că scriitura sa, chiar atunci

când vorbește de ele, nu spune totul despre ele. Este o rațiune în această discreție: miturile nu trebuie să fie divulgate în totalitate, pentru a nu distruge poezia și puterea lor de seducție. Semantica lor de profunzime este inepuizabilă și, la drept vorbind, inaccesibilă în totalitate.

★

În al treilea volum (*Oamenii Măriei Sale*) apar, pe lângă personajele deja cunoscute (Jderii – în aproape totalitatea lor), personaje și situații noi. În centrul narațiunii se află, acum, pregătirea și confruntarea cu turcii (1475). Toate drumurile actorilor principali duc în tabăra de la Vaslui și, la urmă, în bătălia pe care, strategic, Ștefan cel Mare o stabilește în locuri avantajoase pentru Davidul moldav în ciocnirea cu Goliatul otoman. Până să ajungă însă aici, cititorul lui Sadoveanu are, el însuși, un lung drum de străbătut, de la Timiș, unde comisoaia Ili-safta domină, în continuare, copios cu discursul ei intermitent și cu spaimele ei de mamă afectuoasă, Curtea lui Manole Păr-Negru, de aici, zic, până la Muntele Athos (în carte, Aton) și prin alte locuri ale împărăției turcești. Se întâmplă în acest răstimp lucruri noi și, cum spuneam, apar oameni noi în narațiune. Apar, de pildă,

Doamna Voichița și fiica ei, Maria, soția și, respectiv, fiica lui Radu-Vodă din Țara Românească. Ștefan al Moldovei făcuse o incursiune în sud și pedepsise pe acest domnitor loial turcilor și, la urmă, ca să se asigure că va avea în viitor liniște din această parte a țării sale, ia în supraveghere (ca să nu zicem ostatici) pe soția și pe fiica domnitorului hain, după un obicei al timpului. Maria, acum o copilă, va deveni a treia soție a domnitorului moldav. Cu doamnele captive vine, în capitala Moldovei, și Ștefan Meșter, om învățat, din clasa înțelepților, ce judecă faptele istoriei și ale oamenilor în epopeea lui Sadoveanu. I-am citat de mai multe ori până acum și îi vom mai cita, de este nevoie, în continuare, pentru că ei, ca personaje epice, exprimă ideologia operei și, direct sau indirect, conștiința și mentalitățile omului medieval românesc în viziunea, repet, a lui Sadoveanu. În narațiunea lui, documentul istoric este însoțit

mereu de umbrele și penumbrele imaginației sale epice. Ștefan Meșter este sftenic de taină, tâlcuitor și învățător al lui Radu-Vodă și, când Voichița și Maria sunt luate „în prinsoare” de Ștefan-Vodă, Meșter le însoțește de bună voie. Este, de felul lui, boier, os domnesc din neamul Basarabilor. Înainte de a deveni postelnicul lui Radu-Vodă, învățase carte latinească la Veneția și își petrecuse, apoi, o parte din viața lui în Insula Rodos și la Trapezunt, printre grecii Comneni. Om, va să zică, umblat, un umanist din această parte europeană dominată, amenințată mereu de despotismul islamic otoman.

Sadoveanu inventează un personaj cu aceste date genealogice, intelectuale și morale și, sub diverse identități și nuanțe, îl plimbă prin scrierile sale cu temă istorică pentru a da culoare tipologiei, dar și pentru a sugera (mai ales acest aspect este important) că lumea pe care o înfățișează el (lumea Evului Mediu românesc) are și o dimensiune spirituală. Postelnicul Ștefan Meșter, boier valah, face parte, am semnalat deja, din familia lui Simeon

Bîrnovă, Alecu Ruset, Postelnicul de Soroca ș.a. Prozatorul îi schițează un portret care nu-i deloc idilic („era un bărbat firav la înfățișare, cu barba rară, fruntea pleșuvă și obrazul lipsit de rumeneala sângelui. Nu părea să aibă mai mult de patruzeci ori patruzeci și cinci de ani. În

obrazul pălit ca de vegheri îndelungi priveau cu putere ochi mari, bulbucăți și întunecoși. Zâmbetul îi era blând; Ionuț însă știa că blândeța asta a zâmbetului îl înșală. Și-l cunoștea pe acel bărbat din altă înfățișare a ființii lui: căci avea trupul ușor strâmbat cu spetele umflat de un mont într-o parte. Era, cum îi ziceau moldovenii, «ghebosul», – dobândit de la Radu-Vodă Basarab, împreună cu averile cucerite la Cetatea Dâmboviții și împreună cu Doamnele aduse de măriile la Suceava”), din care nu lipsește, după cum se poate constata, un element de caricatură. Postelnicul ce se trage din neamul domnesc al Basarabilor este *zămislit strâmb* (i se zice, de aceea, „ghebosul”) și, în plus, practică, în particular, un meșteșug nedemn de un mare boier și de un om învățat: ceasornicăria. Face acest lucru „ca să-și înflorească timpul”. În consecință, ajuns la Suceava, ca sfătuitor al prizonierelor citate mai în-

Toate drumurile actorilor principali duc în tabăra de la Vaslui și, la urmă, în bătălia pe care, strategic, Ștefan cel Mare o stabilește în locuri avantajoase pentru Davidul moldav în ciocnirea cu Goliatul otoman

inte, solicită domnitorului îngăduința de a întocmi și așeza un ceasornic într-un turn al cetății. Ceea ce și face. Semn, poate, simbolic într-un roman în care semnele vin de peste tot și oamenii înțelepți ai timpului (de la oieri, pădurari și pustnici până la oameni instruiți în Răsăritul helenic) știu să ghicească destinul omului și al țării lor din semnele ce li se arată. Sigur este că acest polcovnic luminat sfătuieste pe Principele lui (Radu-Vodă) să se unească nu cu turcii, ci cu Ștefan-Vodă. „Ceasornicarul” este, așadar, un unionist, vede mai departe, în timp, și vrea să pună Principatele Române – acum dezbinat – să se orienteze după același orologiu...

Deocamdată, lumea moldovenească, sub Ștefan cel Mare, merge după ceasul rânduielilor sale. „Oamenii Măriei Sale” nu dau semne de mari schimbări. Pe comisul Manole Păr-Negru, aflăm acum, îl dor șalele și încearcă să se vindece lăsându-se călcat de urs. Terapie veche. Comisoaia Ilisafte, în vervă sporită, îl toacă mărunț cu vorba și Comisul, pentru a scăpa din nou de săgețile discursului ei interminabil, părăsește pe furiș templul conjugal, căci fuga poate fi rușinoasă pentru un bătrân oștean împovărat de virtuți eroice, dar este, în mod sigur, sănătoasă. Nu fuge departe și nici pentru multă vreme. Se ascunde în treburile hergheliei domnești pe care o conduce, acum, comisul Simion, fiul său. Acesta i-a luat locul și are grijă de Vizir, calul domnesc, care a luat și el locul celebrului Catalan. Vizir este și el pândit de dușmanii domnitorului, care vor să-l răpească. Simion s-a însurat, între timp, cu Marușca și, în momentul în care începe romanul (*Oamenii Măriei Sale*), Marușca așteaptă să nască. Nașterea, ca atare, este prezentată amănunțit în carte, cu agitația din jur, cu emoțiile, spaimile bărbatului care nu este lăsat să se apropie de femeia ce țipă în chinurile facerii, în fine, nu este ratat, în narațiune, tipățul izbăvitor al pruncului ce vine pe lume. El poartă pe obraz semnul de noblete al Jderilor și va primi numele bunicului, Manole. Pe toate le notează prozatorul, cu sentimentul că asistă la un fenomen existențial fundamental.

Va face același lucru, am notat, cu alte momente esențiale din viața omului. La postul ei etern de observație (în pridvorul sau salonul în care se adună „mujerele Jder”), jupâneasa Ilisafte judecă faptele. Grijă ei, acum, este să-l vadă la casa lui pe mezinul Ionuț, „pruncul sufletului [său]”. Scena (a câta în acest lung *discurs al ciorovăielilor conjugale*?) este admirabilă. Prozatorul, amuzat, o relatează, ca

totdeauna când este vorba de această conjugalitate veche, cu o abia perceptibilă notă de umor. Contrarietățile sunt comunicate cu ceremonie, Ilisafte i se adresează lui Manole „comise Manole” și își justifică pornirea ei spre harță prin înțelepciunile din veac („ah, comise Manole [...] nu uita de învățătura din veac, care spune că să te temi de muieră care tace, nu de cea care vorbește”), comisul răspunde, tot așa, cu propoziții pline de o solemnă afecțiune obosită. Manole este de părere că n-a venit încă timpul de însurătoare pentru mezin, Ilisafte, dimpotrivă, crede că însurătura unui tânăr are filosofia ei: „dacă-i prea devreme, e cu suferință, dacă-i prea târziu, e cu oftări; asta-i pozna cea mai mare, oameni buni”. Căsătoria, mai zice ea, este „o datorie de creștin”. Bătrânul Jder (Manole), trecut prin multe în viața lui de oștean, este de părere însă că „însoțirea cu muieră întru căsnicie e greu meșteșug și silnică muncă”. La discuție (ceartă) asistă și starostele Căliman care, „precât înțelege”, este de partea comisului Manole: „holteiașul” mai poate aștepta până trec războaiele și se vor așeza lucrurile. Jupâneasa se simte nedreptățită, marginalizată în singurătățile în care trăiește („tații nu știu și nici nu spun nimic, iar domniile voastre bărbații știți și vorbiți toate”). Este tocmai invers, comisoaia Ilisafte nu tace deloc, are vocația elocinței (elocința neobosită a conjugalității bătrâne) și a jelaniei produse de sentimentul izolării și al persecuției... Ea se bizuie pe vise și semne și, alarmată de ele, dă sfaturi lui Ionuț, care se pregătește să plece în lume (în împărăția turcească), trimis de Ștefan-Vodă și de Arhimandritul Amfilohie cu o misie secretă. Sfaturile comisoaiei recomandă, pe lângă prudență și suspiciune sporită, și câteva reguli de comportament la masă:

„La mesele la care te duci, printre străini, nu gusta din mâncări până ce n-ai văzut pe stăpânii casei mâncând din blidul din care ți-ai scos tu. Și când bei vin, lasă întâi pe alții să ieie credința. Iar apă când bei, oriunde ai fi, suflă întâi asupra ei și varsă o picătură pentru morți; ca să împaci sufletele cele neliniștite. Iar în această clipă, stai singurel numai un pic, până ce aduc plăcintele moi poale-n-brâu, pe care le-am copt asară pentru tine, simțind c-ai să vii. Bucuroasă-s că ai venit; întristată-s că pleci”.

Comisoaia este, în felul ei, un personaj simpatic, dialectica ei, în eterna ceartă cu Manole Păr-Negru, nu-i lipsită de o anumită inteligență feminină și chiar de o filosofie profundă de viață, căpătată de ea prin tradiție și experiență. Când plecarea mezinelui

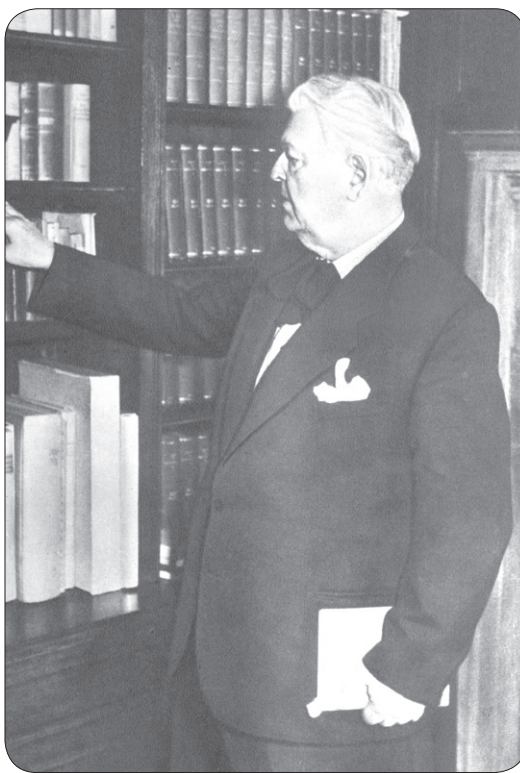
Ionuț devine iminentă, ea se întristează, pe drept, căci, zice ea, „oamenii care se despărțesc nu cunosc când au să se adune iar”, iar cel care se întoarce nu se știe dacă nu va găsi loc pustiu, întrucât oamenii, tineri sau bătrâni, toți sunt trecători. Ilisaf, care vrea să le știe, totuși, pe toate, pune gândul său într-un proverb sau, mă rog, într-o *vorba veche* („vorba aceea” a lui Creangă): „ne trecem ca florile și ca privighetorile”. Lumea ei trăiește într-o primitivitate îndestulătoare, după reguli stabilite de timp. „Vechimea” este, pentru ei, un criteriu de valoare și de stabilitate. Evenimentele mari, tragice, cum ar fi războiul sau cutremurul, vin de la Dumnezeu.

Căderea turnului Nebuise, în urma cutremurului, este un semn divin. Țipătul unei păsări este, iarăși, un semn prevestitor de plecare sau pentru primirea unei vești. Ce scrie în *gromovnic* „se arată și se proorocește toate câte sunt pe lumea asta”. Pentru această lume ce trăiește aproape de reprezentările și misterul cosmosului, nu ale dialecticii sociale raționaliste, *Gromovnicul* este cartea destinului. Comisoaia cere dascălului Pamfil să-i citească în el zodia lui Ionuț și, citind în cartea sfântă, dar și în ochii lui Ionuț, dascălul comunică *mușei* că Ionuț „are să biruiască două și trei femei”. Părintele Dragomir de la Timiș nu știe

carte, dar a învățat pe de rost slujba și tipicul și, ca toate personajele din acest mediu în care omul nu s-a desprins de tot de natură, cunoaște limbajul ei și-i traduce, repet, semnele.

Sunt și alte confruntări, revelații cu mult mai surprinzătoare în carte. Ionuț rămâne, în continuare, un personaj răsfățat în narațiune. Asupra lui se concentrează atât iubirea copleșitoare a comisoaiei Ilisaf, cât și iubirea discretă, tainică a Arhimandritului Amfilohie, dar și adversitatea violentă a lui Alexandrel, provocată de gelozie! Arhimandritul îi dezvăluie lui Ionuț secretul vieții sale (mama lui este Oana, sora Arhimandritului, comisoaia Ilisaf este *mama de inimă*), dar secretul nașterii sale, odată lămurit, nu-l tulbură prea mult. Dragostea

lui pentru *mama de inimă* este indestructibilă. Înțeleptul Amfilohie, consilier – să nu uităm – tainic al domnitorului, îi dă lui Ionuț și informații despre viața politică a Moldovei, mai exact despre planurile domnitorului ca scut al creștinătății, aici, la hotarul estic al Europei. De la el află Jderul cel tânăr că Dumnezeu a pus în Ștefan al Moldovei puterea de a începe, din nou, „a se lumina întunericul răsăritean” și că domnitorul a ales să se supună acestei jertfe. Ce urmează se cunoaște deja. Ionuț intră cu ardoare în acest proiect spiritual politic și pleacă în misiunea pe care am prezentat-o deja (la Muntele Aton). Pe drum, se luptă, care orice erou de roman

de aventură, cu Uzun – un campion la lupte greco-romane – și-l învinge, își face un prieten (pe Hrana-Beg), este atacat, pe Muntele Aton, de o bandă de călugări-lotri, care se dovedesc a fi moldoveni, la Mănăstirea Vatopedu stă de vorbă cu monahii și află că Dumnezeu pune înțelepciune în unele fapte de pe pământ care nouă, oamenilor, ni se par nelegiuite. Aici găsește pe călugărul *strâmb* Stratonice, informator al Arhimandritului Amfilohie, și află lucruri noi despre dușmanii lui Ștefan cel Mare și ai creștinătății.

Așadar, Ionuț Jder nu știe încă tot ce trebuie, ucenicia lui nu s-a încheiat încă și nici

aventurile sale. Atunci când situațiile se complică, în sprijinul lui Ionuț vine, iarăși, fratele Nicoară, înțeleptul familiei, doctor al sufletului. Naratorul, care, de regulă, lasă personajele să vorbească și el ascultă în calitate de martor credibil, intervine, acum, în text, pentru a lămuri faptele ce par fără normă și orânduirea lor ascunsă. Sunt fragmentele în care autorul împinge realul spre misterul din spatele lui, acolo unde *este scris* destinul indivizilor. Și, ca de obicei, limbajul naratorului – specialist în misterele divinității – este oracular:

„Sunt în viața asta întâmplări cu totul neobișnuite, care se înșiră unele după altele ca metaniile; par fără noimă și totuși au o orânduire ascunsă. Dacă ar fi cunoscut toate, domnia sa pârcălabul ar fi în-

teles că întâlnirea acelor frați era scrisă de mai înainte, de împrejurări, de voința oamenilor și de ceea ce numim destin, adică de înțelepciunea în veci nepătrunsă a lui Dumnezeu, așezată pururi în zidirea sa. Mai degrabă trebuia să se întâmple o asemenea întâlnire, decât să nu se întâmple. Așa își făceau socoteală Nicoară și Jder, pe când pârălăbului i se umbrea în priviri teama genunelor”.

Trecând peste alte episoade (prinderea boierilor haini, judecata dreaptă și aspră făcută de domnitor, adică tăierea lor), să mai reținem două momente emblematică în roman: primirea solilor venețieni și confruntarea, din 1475, cu turcii, la Vaslui. Primul vrea să sugereze abilitatea diplomatică și, ca să spunem așa, deschiderea europeană a lui Ștefan cel Mare, al doilea să demonstreze virtutea eroică a micii Moldove în fața colosului otoman. Cronica războiului (aici se verifică, din nou, capacitatea prozatorului de a picta mulțimea în mișcare) are, în afara realismului ei, și o notă mistică. Se confruntă nu numai două puteri dramatic de inegale, se întâlnesc (aceasta-i sugestia pe care o desprindem din pagini) două destine – două popoare – dintre care unul (cel mai mic) riscă să dispară. Se întâmplă, însă, altfel și Sadoveanu știe să comunice, epic, acest fapt miraculos, combinând eroicul cu tragicul. În război, moare bătrânul Manole Păr-Negru, cade și fiul său, comisul Simion, mor starostele Căliman și feciorul său, Samoilă, rămân, din grupul de la Timiș, doar Ionuț Jder și uriașul Onofrei – celălalt fecior al starostelui Căliman. La Suceava se stinge Maria de Mangop. Alexandrel, fiul domnitorului, nesăbuit cum este, abia scapă cu viață, salvat de doi dintre eroii citați mai înainte. Căliman moare amintindu-i fiului Onofrei de rânduiești: „Adu-ți aminte de cele rânduite”. Comisoaia Ilisafra primește vestea dispariției soțului său și a fiului cel mare cu relativă liniște (liniștea spaimei și a durerii) și prima ei grijă este tot pentru respectarea rânduieștilor. Romanul se încheie, ca și cele precedente, cu însemnarea laconică a monahului Nicodim de la Neamț despre moartea părintelui său „după trup” și a fratelui, tot după trup, comisul Simion...

Capitolul despre primirea solilor de la Veneția readuce în roman tema filosofică și morală, comparabilă cu aceea din *Zodia Cancerului*. Discuția dintre Paul de Marenne și Alecu Ruset despre Orientul și Occidentul european este purtată, în *Frații Jderi*, între mesagerii Veneției, însoțiți de Postelnicul Ștefan Meșter și Ștefan cel Mare. Aici

se face elogiul răzeșilor („oamenii Măriei Sale”, „oameni ai pământului”, „oameni de țară”) și se spune ceva despre psihologia și caracterul românilor. Postelnicul dă dominicanului Geronimo della Rovere informații despre Moldova și despre firea moldovenilor, fără a-i lauda prea mult. Se poartă bine, mânuiesc, iarăși, bine sabia, dar sunt nestatornici pentru că nestatornică este și lumea în care trăiesc. Loviți mereu de stihii, au învățat să se miște repede, fug de dușmani, apoi revin și o iau de la capăt. Postelnicul muntean îl laudă pe Ștefan al Moldovei, spunând că „a băut apa înțelepciunii din aceeași fântână răsăriteană din care s-a adăpat Apusul”, adică Bizanțul. Portretul este encomiastic, peste așteptări: fiul lui Bogdan-Vodă și nepotul lui Alexandru cel Bun cunoaște greaca și latina, a stat printre călugării de la Bizanț și a învățat multe, vorbește italiana și este un spirit profund religios... Signor Giuseppe, însoțitorul lui Geronimo della Rovere, aude toate acestea, se minunează și le raportează, prin scrisori, superiorului său din Italia. Sunt toate acestea reale, bazate pe documente, sau le inventează prozatorul, pentru a da o dimensiune spirituală acestui atlet al creștinătății într-un Răsărit confuz, haotic, uitat de Occident? Ficțiunea, se știe, nu lipsește niciodată din romanul istoric, nici chiar din acela ce se reclamă că se bazează pe documente sigure. Sadoveanu idealizează, desigur, lucrurile, în fața unor străini care, veniți prima oară în Moldova, vor să afle ceva despre locurile în care a murit, în exil, Ovidiu. Signor Guido Solari vrea, de pildă, să știe cum sunt femeile în această parte de lume și descoperă că moldovenii au „prea frumoase muieri”. A aflat și bârfe despre ele, cum că, de exemplu, Dafina – soața stolnicului Gavriluță – se preface moartă atunci când soțul intră pe ușă și amantul fuge pe fereastră. Tot de la el aflăm că flusturaticul cocon domnesc, Alexandrel, s-a îndrăgostit de frumoasa Candachia – soața vistiernicului Cristea Jder –, dar că soția Jderului, ambițioasă și mândră, n-a lepădat virtutea și credința ei conjugală. Venețienii se interesează și de bucătăria moldovenească și curiozitatea lor este repede satisfăcută. Signor Guido are prilejul să guste, în spațiu rustic, lângă un foc de trunchier, un hartan de berbec stropit cu saramură și însoțit de vinars de afine. Domnitorul vorbește și el solilor Occidentului despre sine („eu sunt oștean al credinței mele”) și despre războiul pe care îl pregătește („un război pentru suflet”).

O ficțiune biografică: *Viața lui Ștefan cel Mare*

Între primul și al doilea tom din *Frații Jderi*, Sadoveanu publică, în 1934, *Viața lui Ștefan cel Mare*, o ficțiune biografică pe care trebuie s-o includem, tematic și literar, în acest vast ciclu epic. Nu-i o biografie în stil documentar pozitivist, cum sunt cele scrise de istoricii profesioniști, nu-i nici o biografie romanțată, cum sunt acelea pe care le detestă, în epocă, Paul Zarifopol, asimilându-le mahalagismului literar. Este, repet, o *ficțiune biografică*, apropiată, ca stil, de biografia pe care i-o dedică domnitorului, în 1904, Nicolae Iorga (cu o documentație, totuși, mai bogată) și nu departe de narațiunea critică pe care o scrie, în 1938, G. Călinescu despre Ion Creangă. Diferențele sunt de stil în sens strict literar și, evident, de viziune asupra subiectului și a epocii. Să reținem ideea de ficțiune epică într-o narațiune ce are, în centrul ei, o personalitate a istoriei dintr-o epocă (secolul al XV-lea) în care documentele sunt puține. De ce prozatorul, angajat deja să scrie o epopee despre faptele acestui atlet răsăritean al creștinismului, de ce, zic, simte nevoia s-o întrerupă și să scrie o biografie despre același personaj – rămâne o chestiune de discutat. Un răspuns posibil ar fi că, dacă în ciclul *Frații Jderi*, personajul (Ștefan cel Mare) nu apare în prim plan epic, ci în plan secund (simbolic), aici (în biografia propriu-zisă) el intră pe scenă în prima pagină a narațiunii istorice, la 1457, și o părăsește în ultima, acolo unde se încheie, în 1504, existența lui pământeană.

Perpessicius o găsește o „operă desăvârșită” prin modul în care valorifică izvoarele istorice, câte sunt și, mai ales, prin calitățile stilului. Așa este, dar mai este ceva ce apropie această operă biografică de literatura propriu-zisă: scenariul ei epic elastic, capabil să se adapteze oricărei situații. Să se întoarcă, de pildă, în trecut, și să povestească pe scurt viața lui Bogdan-Vodă Mușat, tatăl domnitorului, și, într-o formă și mai concentrată, viața bunicului patern, Alexandru cel Bun, sau să rezume, în altă parte, *Descriptio Moldavie*, cartea lui Dimitrie Cantemir, acolo unde este vorba de bogățiile țării și *hirea* moldovenilor. Nu mai punem

la socoteală paginile cu valoare propriu-zis literară, cum sunt, de exemplu, portretele (Ștefan cel Mare, Matei Corvin, portretul Voichiței ș.a.) sau descrierile mulțimilor în mișcare (bejenia provocată de invazia tătarilor de la Volga, conduși de Mamac-Han, ori războiul din Codrii Cosminului cu polonezii lui Olbriht-Crai).

Talentul pe care Sadoveanu îl arată în *Frații Jderi* și în celelalte romane istorice se verifică și în această ficțiune biografică, pe care n-ar fi o greșală s-o numim un *roman istoric indirect*. Oricum, ea se citește ca un roman care sintetizează, în substanța lui, legende și documentele și, în jurul lor, dezleagă imaginația epică și, fapt important, reflecția istorică și morală. Apar și aici, ca și în romane, miturile personale ale prozatorului: *rânduilele*, *obsesia vechimii* („vetrele de demult”), *mitul spiritualității răsărite-ne* (ortodoxia), *credința moldovenilor că se trag din „sămânța acelor oameni liberi [care] era de vechi pământeni ai Daciei, grăind o limbă care amintea stăpânirea și amestecul romanilor”* și *mitul moral* în care scepticismul surăzător se amestecă, mereu, cu conștiința fatalității destinului. Nu lipsește din

această scriere cu caracter didactic nici *mitul locului* (spațiul determinat, cu bogățiile, frumusețile, dar și cu „blăstămățiile” lui) – un mit al statorniciilor într-o lume a nestatorniciilor. Biografia începe cu prezentarea acestei geografii fabuloase în care paradisul naturii primordiale este și un loc în care se îngrămădesc răutățile succesive ale istoriei („Acest colț al Dunării și al Mării a fost ca o strungă pe unde s-au grămădit toate năvălirile veacului”). Și, dacă vine vorba de năvăliri, biograful (prozatorul) lărgeste scenariul epic și face un rezumat al marilor migrații, de la Timur Lenc (Șchiopul) la succesivele agresiuni otomane. Era necesară o asemenea evaziune în istorie? Nu știm dacă era absolut necesară în biografia epică a lui Ștefan cel Mare, dar nici inutilă în narațiune nu este. Moldova apare racordată, aici, la o medievalitate europeană turbulentă și, de multe ori, sângeroasă în această parte răsariteană. O temă ce vine și revine, cum am constatat, în literatura sadoveniană: *Occidentul a uitat de tragediile Orientului european*;

Ștefan al Moldovei este eroul acestei lumi creștine răsaritene abandonate de egoismul occidental...

Epicul se combină cu eticul în această dezbatere fără sfârșit și, de multe ori, epicul și reflecția morală capătă forma eseului epic, ca în capitolul al III-lea, acolo unde este vorba de „părintele nostru Dimitrie Cantemir” și de păreriile lui despre lumea moldovenească, nu totdeauna favorabile. Sadoveanu îndulcește (un termen potrivit ar fi *înmierează*, dacă n-ar suna atât de poporanist!) cruzimea lor, spunând, de pildă, că, pe lângă „acest ticălos nărav al statorniciilor” (care-i, în fond, o mare virtute), moldovenii „au fost crânceni de nevoie, căci, altfel, Dumnezeu le-a hărăzit o inimă blândă și ușor schimbătoare”. Ceea ce sună bine. Este, poate, și un adevăr în această propoziție pe care o aflăm, de altfel, și în scrierile misionarilor papistași. Sadoveanu o reia și o aproximează în stilul lui liric și tăgăduitor, cum am precizat. Insistă asupra vocației creștine a moldovenilor, cu observația, care și ea se confirmă, că, în privința posturilor, de exemplu, credincioșii moldoveni ascultă zămbind sfaturile și mustările călugărilor, cu alte vorbe, ascultă smeriți ce li se spune, dar fac ceea ce știu ei. Asemenea comentarii găsim în orice pagină a biografiei care, trebuie să spunem, nu are, vădit,

o notă encomiastică. Scepticismul fundamental al scriitorului, vizibil în toată opera sa, împiedică asemenea derapaje. Potrivit lui, toate intră într-o rânduială și toate trec, cu nuanțe, într-o *rânduială a rânduinelor*, ce vine de la Dumnezeu.

Trecând peste alte caracteristici, să reținem că această splendidă, în fond, ficțiune biografică impune un personaj fabulos – un mare erou dintr-o țară mică și vitează. El se opune unui imperiu (Imperiul Otoman) și întâmpină, curajos, feloniile, trădările, nestatorniciile lumii în care trăiește. Iată portretul malițios al lui Matei Corvin, un tânăr rigă de 25 de ani, „cel mai frumos și mai viteaz al timpului”:

„Trupul său, împodobit cu brocart și matasă, are o fumegare plăcută după danțurile prea desfătatei lui curți. Armura îi dă înfățișarea cea mai înfricoșată, când mânia sa binevoiește a încăleca pen-

tru război. Toți scribii îi admiră iscălitura; numai pentru întorsătura ei unică, osândiții la moarte trebuie să se socotească fericiți. Cine cutează a-i găsi un cusur? Min-

ciuna lui e diplomație; morga lui, necesitate a meșteșugului; un cuvânt de spirit al său devine universal: istoricii se grăbesc să-l consemneze, chiar dacă nu l-a rostit. Încordează un arc, înalță un șoim ca nimeni altul. Felul cum ia el numai cu două degete friptura din talerul de aur, ori cum soarbe poculul cel mare de Tocai e observat cu grijă și imitat. Eleganța lui când se spală, fără să-și împoaște prea tare curtenii cu apa din gură ori din pumni, devine articol de hristoitie”.

Și, iată, în continuare, o pagină epică memorabilă, din alte câteva sute, dacă nu mii (câte aflăm în multe dintre narațiunile sale istorice), despre prăpădul pe care îl provoacă *tabunurile lui Mamac-Han*, adică despre apocalipsa bejeniiilor:

„Tabunurile lui Mamac-Han trecură Niprul și, cumpănindu-se asupra pragului lumii o clipă, s-au rupt în trei trâmbe, două lovind în Lehia și alta fulgerând pieziș spre Moldova. Cei care au intrat în Republică au ras de pe fața pământului o linie de sate de cătră Camenița spre Jitomir, Rujmir și Vladimir și în Podolia la Volin, încărcând holde, adunând tamazlăcuri de vite, punând în ștreang sub harapnic zece mii de robi. Groaza s-a răzvrătit holbată și cu părul vâlvoi în tot cuprinsul Lehiei.

Vântul aducea fum de tăciune de cătră hoarde. Oamenii cu gura strâmbă și bălăbănind numai dintr-o mână scăpau dintr-acolo. Pe toate drumurile stăteau prăvăliți morții: copii, muieri și bătrâni, care-s mai puțin buni de robie. La târguri, mațele neguțătorilor erau înșirate ca mărgelile pe gardul șanțurilor de împrejmuire și pe cumpăna rohătcilor. Cu aceleași rânduiești călăreții negri ai lui Mamac-Han au trecut Nistrul în mai multe locuri și s-au răsfirat în pradă spre Prut. Alții, cercând vaduri, au pus pe țărmul de dincoace căruțele ușoare cu roate înalte și coviltir, ca să încarce în ele aur și argint. Suind în valea Căușenilor, mârzacii au pălit în Lăpușna. Alții s-au îndreptat spre ținutul Botoșanilor și Suceava. Dar țara aceasta nu deschidea câmpuri largi și bogății clădite ca în Podolia și Litva. Erau locuri neconținut strâmte de codri, de dealuri și văi prăpăstioase. Fugarii, răcnind pe toate ponoarele și aprinzând focuri de veste, se mistuiau grabnic în sihlă, împungând cu strămurarea boii și bivoli și bătând cu harapnicele în cai. Tătarii aruncară pretutindeni din sulii și șumuiace aprinse de călți, pârjolind satele. Ca să fie de spaimă lumii și s-o oprească din bejenie, orice om pământean, care era găsit umblând, pierea străpuns. Cuiburi de fugari pe care le-au găsit în poieni le-au împresurat de vălvătăi, prăjindu-le, ca să meargă șfara de seu ca o veste pretutindeni. Erau coloane de călăreți care mergeau unul câte unul pe zarea dealului ducând în sulii pruncii; le-a ieșit zvon că-i frig și-i mânâncă; dar ei porunceau cu asta supunerea pământenilor, ca să vie fiecare să-și aducă avutul, și apoi fiecare să-și scape viața plecându-și grumazul în robie”.

În ceea ce privește portretul lui Ștefan cel Mare, eroul principal în acest roman biografic, Sadoveanu citează la urmă, după ce face mai multe schițe ce corectează, într-o oarecare măsură, portretul celebru făcut de cronicar, un fragment din cronică lui Ian Dlugosz, cărturar polonez, în care acesta prezintă astfel pe domnitorul moldovean după bătălia de la Podul Înalt:

„O, bărbat minunat, întru nimic mai prejos decât eroii vechi pe care îi slăvim! Tu, care în veacul nostru, cel dintâi între domnii lumii ai dobândit o atât de strălucită biruință asupra Turcului! După a mea socotință, ai fi vrednic să stai, prin sfatul și hotărârea tuturor creștinilor, la stăpânirea lumii întregi, și mai ales la conducerea oștilor împotriva otomanilor, în vreme ce alți crai și domni catolici putrezesc în trândăvie și desfătări, ori se pierd în războaie civile”.

Este și punctul de vedere al prozatorului, care încheie biografia eroului său cu ideea că Ștefan cel Mare a așezat Moldova în *rânduieștile* ei eterne și că puterea lui n-a dispărut odată cu dispariția omului mic la stat, dar tare în virtute și credință. Semnele măririi sale au rămas: „De patru veacuri și jumătate acea putere trăiește asupra Moldovei, ceea ce dovedește că anume oameni nu pier decât prin pulberea lor [...] Spiritul rămâne în lucruri, în întocmiri și în suflute și încă încearcă a ne călăuzi pe căile viitorimii”. Unele scene din biografie sunt pur epice și pot figura într-un roman propriu-zis. Un exemplu, care are și partea lui de umor: soarele este în asfințit, în lumina lui se joacă roiuri de muscuțe și, deodată, dinspre miazănoapte, apare un cârd de rațe sălbătice ce trece peste curțile domnești. Cineva, un bătrân baci de la Rarău, pe nume Irimia, se ridică pe ziduri și face previziuni. El cunoaște semnele pe care alții nu le știu. Așa că vestește, în stilul șugubăț al personajelor lui Creangă:

„Oameni buni și fraților, a strigat acel baci, eu sunt Irimia, despre care socot că ați auzit, căci nu se află baci mai bătrân decât mine în tot muntele. Bine îmi pare că se veselesc noroadale și să mulțumim lui Dumnezeu și lui Vodă. Aflați că această zi a Sfântului Neculai are semnul ei [...]. La noapte prinde a vremui și de mâni e iarnă”.

Prinderea lui Petru Aron, ucigașul lui Bogdan-Vodă, este, iarăși, relatată ca într-un veritabil roman în care eroul justițiar răzbună o crimă uriașă. Ucigașului, bine ascuns în secuime, viclean și suspicios cum nu se mai poate, i se întinde o cursă abilă: în fața lui se prezintă o delegație de boiernași din starea a treia cu o carte semnată de mari boieri (postelnici, logofeți și pârcălabi) prin care îl recheamă să reia tronul Moldovei uzurpat, susțin ei, de Ștefan – fiul lui Bogdan. Totu-i, bineînțeles, o urzeală bine ticluită. Petru Aron cade în cursă și, potrivit obiceiurilor vremii, este ridicat întâi în ștreang, apoi descăpățânat. Ștefan cel Mare, care aștepta de mult acest ceas de izbăvire, iese „din iadul propriului său sufler” și înalță o rugăciune lui Dumnezeu. Aceleași întâmplări sunt relatate în *Frații Jderi* în câteva fraze fără adaosuri epice. Normal ar fi fost să fie invers: romanul să pună mica istorie (evenimentul ca atare) într-o pagină epică, iar biografia eroului (om al istoriei) să consemneze, direct, faptele. Sadoveanu procedează însă pe dos, din rațiuni pe care nu le justifică în carte. ■

GISÈLE VANHESE

Universitatea din Calabria (Italia)

Université de Calabre (Italie)

e-mail: gvanhese@unical.it

Religions, littérature et identité européenne

Abstract

Această expunere dezbate problema raportului dintre religii și identitatea europeană, care formează o complexă problematică de natură antropologică, politică, sociologică și culturală. Este vorba, în esență, despre contribuția iudaismului și islamismului, alături de creștinism, la formarea identității europene. Aceste influențe religioase s-au stratificat de-a lungul istoriei, dar pot fi regăsite în imaginarul literar european, precum în *Divina Comedie* a lui Dante, cum a demonstrat filologul spaniol Michel Asin Palacios, care a arătat că povestea călătoriei lui Dante s-a inspirat dintr-o carte musulmană, *Cartea Scării*. Se pot găsi numeroase exemple în acest sens, precum poezii români de avangardă, de origine iudaică și de expresie franceză, precum Tristan Tzara sau Benjamin Fondane, demonstrând că literatura este o punte între diferitele religii din lume.

Cuvinte-cheie: islamismul și iudaismul, cultură europeană, straturile religiilor, identitatea europeană, imaginarul literar european

This report discusses the issue of the relationship between religions and European identity, which forms a complex issue taking its origins in many fields as following: anthropological, political, sociological and cultural. It is essentially about the contribution of Judaism and Islam, beside Christianity, to the formation of European identity. These religious influences have been stratified throughout history, but can be found in the European literary imagination, as in Dante's *Divine Comedy*, as it was demonstrated by the Spanish philologist Michel Asin Palacios who has shown that the story of Dante's journey was inspired by a Muslim book, *The Ladder Book*. There are many examples of these influences, such as avant-garde Romanian poets, of Jewish origin and French expression, such as Tristan Tzara or Benjamin Fondane, demonstrating that literature is a bridge between different religions in the world.

Keywords: Judaism and Islam, European culture, religions strates, European Identity, imaginary of European literature

Le rapport entre les religions et l'identité européenne constitue une problématique anthropologique, politique, sociologique et culturelle complexe car elle associe deux concepts susceptibles de multiples interprétations: religion et identité. Notons d'abord qu'il ne s'agit pas seulement de la construction de l'identité européenne en relation au phénomène religieux tel qu'il a été, par exemple, étudié par Mircea Eliade dans son *Traité d'histoire des religions*, mais bien d'une identité face à une pluralité religieuse, l'affrontement entre le singulier et le pluriel étant porteur d'un enjeu essentiel. Si l'identité européenne est une, les religions – sur le sol de l'Europe – sont plusieurs. À côté du christianisme, qui constitue le substrat primordial et inaliénable de la culture européenne, prennent place – comme éléments formateurs de cette culture – le Judaïsme et l'Islam. L'apport de ces deux religions à la stratification de l'identité européenne s'est exercée et s'exerce par deux voies: d'un côté, l'existence historique de populations européennes qui pratiquent le Judaïsme et l'Islam, en particulier en Europe orientale; de l'autre, l'influence du Judaïsme et de l'Islam sur la culture européenne.

1. Religions et stratifications de l'imaginaire européen

Analysant les stratifications culturelles de l'imaginaire européen constitutif de l'identité européenne, Claude-Gilbert Dubois consacre plusieurs pages à l'imaginaire religieux de l'Europe. Il constate d'abord que si l'imaginaire de la mythologie païenne, caractérisé par «un rapport d'immanence à la nature» et le polythéisme, a été remplacé par d'autres religions, il a resurgi dans les périodes dites de néo-paganisme comme la Renaissance et le Romantisme :

La survivance des dieux antiques, pour reprendre le titre de l'étude de Jean Seznec, se manifeste avec acuité dans les périodes dites

de «renaissance» ou de «classicisme», sous une forma apollinienne, ou sous une forme dionysiaque dans le romantisme et les mouvements ésotériques¹.

Avant d'aborder le Christianisme, il prend en considération le Judaïsme comme composante fondamentale de l'imaginaire européen, qui propose comme traits constitutifs: le monothéisme, l'élitisme avec la Révélation au Peuple élu, dépositaire de la Parole, et enfin la Promesse. Comme l'affirme Dubois, «l'apport principal du judaïsme à l'Occident réside dans l'importance accordée au temps, qui dynamise le principe d'Harmonie, d'origine grecque, essentiellement référé à l'espace ou à la mesure, en un principe d'espérance à réalisation temporelle»². Le Christianisme, qui a pris sa source dans le Judaïsme, a substitué le paganisme antique grâce à une série d'adaptations qui lui ont permis de s'universaliser et de n'être pas réservé à un seul peuple :

Le christianisme considère que le dieu de la révélation faite au peuple d'Israël est le vrai et unique Dieu. Mais tout en maintenant la transcendance divine, il modifie ses rapports en insistant sur la relation d'amour, fortement valorisée par Jésus, son fondateur³ [...].

L'histoire de la culture européenne s'établit désormais autour de ce pilier, avec des oscillations vers le paganisme (ce qu'on appellera des «renaissances») et des dérives, qui appellent à leur tour des recentrations (ce qu'on appelle des «réformes»)⁴.

En ce qui concerne l'Islam, la position de Dubois reste plus nuancée. Il reconnaît que «le problème de l'influence de l'Islam, qui a été remis à l'ordre du jour par les problèmes d'immigration en Europe de travailleurs issus de pays musulmans [...], peut être reposé sur des bases historiques de longue durée»⁵. Il affirme que «ce qui a été appelé l'«invasion» arabe du VIIIe siècle, dans l'Europe occidentale, n'a

¹ Claude-Gilbert Dubois, «Les stratifications culturelles de l'imaginaire européen», *Caetele Echinox, Les Imaginaires européens*, n. 10, 2006, p. 316.

² *Op. cit.*, p. 317.

³ *Op. cit.*, p. 318.

⁴ *Op. cit.*, p. 319.

⁵ *Op. cit.*, p. 323.

pas abouti à une éradication culturelle immédiate» et passe ensuite à cette constatation: «L'avancée à nouveau conquérante des Turcs à partir du XVe siècle n'est pas seulement une occupation superficielle; c'est une nouvelle force implantée en Europe dont il faut tenir compte»⁶. Il conclut alors d'une manière que nous trouvons vague et peu convaincante:

On peut donc affirmer que si l'Islam n'appartient pas aux forces fondatrices d'une culture européenne, il a servi par ricochet ou par imitation hypocritement couverte sous d'autres vocables, à manifester une réaction identitaire et à jouer ainsi un rôle de partenaire actif⁷.

2. Religions et culture européenne

Tout en étant consciente qu'ils n'ont pas le rôle fondateur prépondérant qu'a le Christianisme dans la formation de l'imaginaire et de la culture de l'Europe, nous tenterons de montrer la place de l'apport du Judaïsme et de l'Islam dans cette création. Nous commencerons par un exemple qui nous est proche géographiquement. C'est ainsi qu'il est très étonnant de trouver, actuellement dans certaines petites villes de Calabre, comme Serrastretta, une coutume tout à fait particulière pratiquée par la population catholique de l'endroit. En effet, lorsqu'un membre de la famille vient à décéder, les parents recouvrent – en signe de deuil – tous les miroirs de la maison et préparent de très petites chaises pour s'asseoir. Certaines études ajoutent même la présence d'œufs durs sur la table. Il s'agit d'une coutume, la *Shiv'ah* juive, pratiquée ici par des catholiques, qui a son origine dans le Judaïsme calabrais qui fut interdit en 1555 par décision papale, mais qui a persisté, à travers une dissémination profonde, dans la culture locale.

A côté de cette influence culturelle, je voudrais m'arrêter à présent sur *La Divina Commedia* de Dante, qui est l'un des pilastres de la littérature eu-

ropéenne. Or le grand philologue espagnol Miguel Asin Palacios⁸ a démontré que Dante se serait inspiré, pour décrire son voyage ultramondain, d'un texte eschatologique musulman intitulé *Le Livre de l'Echelle* ou de l'Ascension de Mahomet, *Kitab al-Mi'rag*, dont l'original a été perdu⁹. Il fut traduit de l'arabe en castillan, vers 1264 par un savant juif, Abraham, à la demande du roi Alphonse X. C'est cette version, perdue elle aussi, qui a servi de fondement aux deux traductions latines réalisées par l'Italien Bonaventura da Siena – *Liber Scalae* – et à la traduction en ancien français connue sous le nom de *Livre de l'Eschiele Mahomet*. Les érudits ont noté les ressemblances entre la *Divina Commedia* et le *Livre de l'Echelle*. Ce dernier développe un verset coranique ayant trait à un miraculeux voyage nocturne du Prophète (Coran XVII 1) et narre sa montée au ciel, grâce à une échelle merveilleuse, et sa visite des royaumes d'Outre-tombe. Il est accompagné par l'Ange Gabriel qui anticipe ici le rôle de Virgile. Il parcourt le Paradis avec ses délices et traverse l'Enfer avec ses tourments. Si les philologues ne se sont pas encore mis d'accord sur l'influence exacte du *Livre de l'Echelle* sur la *Divina Commedia*, dont les sources principales sont latines et chrétiennes, il n'en reste pas moins que les convergences entre les deux livres sont troublantes. Notons que l'Orientaliste Louis Massignon, dont nous parlerons, dans la troisième partie de notre article, avait déjà mis en évidence à la fois les sources musulmanes de Dante¹⁰, découvertes par Asin Palacios, qui était un ami, et celles de l'amour courtois¹¹.

3. La littérature comme pont entre les cultures et les religions

Les érudits ont donc bien souvent, dans le silence de leur étude, mis à jour – en une véritable archéologie mémorielle – les diverses stratifications qui composent la culture et l'identité européennes. Dans la perspective qui est la nôtre, qui est éminemment pédagogique en vue de la formation des

⁶ *Ibidem*.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Miguel Asin Palacios, *La Escatologia musulmana en la Divina Comedia*, Madrid, Impr. de Maestre, 1919.

⁹ Toutes nos informations proviennent de l'*Enciclopedia Treccani* pour le lemme «Libro della Scala».

¹⁰ Louis Massignon, «Les recherches d'Asin Palacios sur Dante: le problème des influences musulmanes sur la chrétienté médiévale et les lois de l'imitation littéraire», in *Opera minora*, I, Beyrouth, Dar Al-Maaref Liban, 1963, pp. 57- 81.

¹¹ Louis Massignon, «L'amour courtois de l'Islam dans la *Gerusalemme liberata* du Tasse. À propos d'un tableau de Poussin», in *Opera minora*, I, op. cit., pp. 104-106.

jeunes générations, nous pensons que seul un enseignement orienté vers la valorisation de toutes les composantes culturelles européennes peut mettre en évidence qu'à côté de l'apport fondamental du Christianisme, l'apport d'autres religions ne doit pas être marginalisé ou passé sous silence, que ce soit dans les lycées ou les universités.

De nombreux médiateurs se trouvent souvent parmi les écrivains appartenant à plusieurs cultures et à plusieurs langues. Nous pensons aux poètes juifs roumains de l'avant-garde qui ont le plus souvent émigré en France, comme Tristan Tzara ou Benjamin Fondane. Si chez le premier, il reste peu de témoignages de son appartenance religieuse, au contraire on retrouve chez Fondane de nombreuses traces du Judaïsme¹². C'est ainsi qu'il aime rappeler la cérémonie du Sabbat dans sa poésie française :

Vendredi, le bain turc nous recevait chez lui
avec ses gradins en bois comme au théâtre antique,
où des vieillards assis, frappés d'insolation,
dormaient de l'œil ouvert des crocodiles nains [...].

L'enfer passait par là sans doute mais, le soir,
éclatait tout à coup l'orage des prières.
La foule entraînait au cinéma des synagogues,

des visions de feu éclaboussaient le noir.
Le rémouleur divin aiguissait les esprits
Vertige ! Vous voilà bêtes d'apocalypse,
montées du fond des temps, courant sur les parois,
alléchées par le chœur des anges souterrains.
Colère, tu montais du parchemin antique
plus pure que jamais. La route, vers ton œil
énorme, reculait. Du grand cratère éteint
une larme lointaine roulait sur mon visage.
La crécelle des voix tournait à la lueur
laiteuse des bougies. Quelqu'un cachait le temps.
Les étoiles sortaient timorées de la huche
du ciel et Samedi passait les frontières

(M. F., pp. 130-131)

Benjamin Fondane est véritablement un passeur comme il le montre aussi dans le recueil de poèmes *L'Exode* où il évoque la fuite des soldats et des civils français et belges devant l'offensive allemande de 1940, exode auquel il participe lui-même en trouvant un certain réconfort dans la lecture de la Bible et des *Pensées* de Pascal, qui l'accompagneront dans son dramatique périple et qui témoignent de son intérêt pour le Christianisme. Fondane était, par ailleurs, un lecteur attentif du Nouveau Testament¹³ et un critique a mis en évidence de nombreuses

¹² Benjamin Fondane, *Le Mal des fantômes*, Paris, Verdier, 2006 (M. F.). Toutes les citations de ce volume seront suivies de la page.

¹³ Maria Villela, «Fondane lecteur du Nouveau Testament», *Cahiers Benjamin Fondane*, n. 16, 2013, pp. 125-138.

références à Jésus dans sa poésie et son œuvre philosophique¹⁴. Dans *L'Exode*, la route devient fleuve. Pris dans ce flot humain, Fondane se rend compte que sa destinée historique l'a rejoint, lui qui était venu «de loin, de plus loin que l'Histoire» et qui avait «fait la mer Rouge à pied» (*M. F.*, p. 181). Il semble lire dans ce nouvel exode comme un signe de l'abandon de Dieu. L'Exode devient alors la prémisse du Temps apocalyptique qui viendra, que le poète annonce à travers la parole eschatologique, comme en témoignent les nombreuses références bibliques. Temps de la dérélition que ne garantit plus aucun sacré: «L'hiver de Dieu est là» (*M. F.*, p. 196), métaphore qui, pour Monique Jutrin, se réfère au thème biblique de *hester panim* (visage voilé). Pour la critique, «Dieu se serait tu, il aurait voilé son visage et se serait éloigné, afin de punir les hommes de leur comportement dévoyé»¹⁵:

Adonai Elochenu, Adonai Echod !

Aie pitié, aie pitié de la terre de France !
Comme elle est belle ! Telle que Tu l'avais créée
du néant, de Tes mains savantes et amoureuses
avec ses fins vignobles, ses cathédrales et
ses chevaux de labour et ses hommes limpides !
Aie pitié, aie pitié, Seigneur,
de cette France que j'ai connue dans les livres,
pure, et qui m'écœure, souillée et dans le sang,
le ventre ouvert au centre immaculé de l'ode
– *Adonai Elochenu, Adonai Echod !*

Tu sais que lorsque tout se sera apaisé
sur la terre et dans les cieus
nous T'aurons oublié. Tu sais, dès à présent,
que seul le souvenir secret de ma prière
me remplira de honte. Je T'en voudrai, vois-Tu,
de l'avoir écoutée. Je m'en voudrai aussi
de l'avoir dite. J'ai, Tu le sais, d'autres dieux
que Toi, secrets, perfides !
Mais ici, sur la route, dans le désastre et dans
le chaos, il n'est pas d'autre Dieu. Tu es seul !
Terrible, Igné, Miséricordieux, Unique !

(*M. F.*, p. 180).

Le poème s'ouvre par le vers *Adonai Elochenu, Adonai Echod !*, qui sera répété par Fondane à plusieurs reprises. On reconnaît, selon Elisabeth Stam-

bor, dans ces mots «transcrits de l'hébreu dans une prononciation yiddish, la première phrase de la profession de foi juive, le *Sh'ma*, ultime prière, récitée par les mourants et par les martyrs, tout au long de l'histoire du peuple juif». La critique ajoute que «Le Sh'ma (Écoute) est l'incipit du verset "Écoute Israël, l'éternel notre Dieu, l'Éternel est Un" (Deutéronome 6: 4)»¹⁶. Nous pourrions citer aussi la reprise de «formes remontant à certains psaumes davidiens (alphabet sacré)» (*M. F.*, pp. 207-208), procédé dont se souviendra Paul Celan dans *Hüttenfenster* (*Fenêtre de hutte*), ces deux poètes – comme d'autres auteurs européens d'origine juive – transférant dans leur œuvre des références au Judaïsme.

4. Passeurs de l'Islam

Sans oublier bien entendu les auteurs du Maghreb et du Machreb, qui ont utilisé une langue européenne, nous voudrions aussi centrer notre intérêt sur des intellectuels européens qui, profondément catholiques, se sont voulu des intercesseurs et ont médité ainsi sur l'apport de l'Islam à la spiritualité européenne. Nous pensons au Père Charles de Foucault, à son disciple l'Orientaliste Louis Massignon et à l'ami et correspondant de celui-ci le critique Gabriel Bounoure, lui-même professeur du poète Salah Stétié, qui ont instauré et poursuivi un dialogue islamo-chrétien à travers leurs œuvres.

Louis Massignon a su évoquer magnifiquement l'exceptionnelle expérience de sa rencontre avec Dieu qu'il restitue non seulement par le langage de la mystique chrétienne, comme celui de Ruysbroek l'Admirable, mais aussi par le langage des mystiques musulmans, en particulier Rûmi et al-Hallaj, auquel il consacra de nombreuses études. Il nous parle ici de la Visitation de l'Étranger, qui eut lieu le 3 mai 1908 près de Bagdad où Massignon se trouvait pour une mission archéologique, et qui restera comme le Centre irradiant de sa méditation et de sa vie. On note qu'il unit la foi chrétienne aux citations de al-Hallaj ou de Rûmi, dans une prose dense, illuminée de métaphores scintillantes, «messages rompus, acérés, éclairs d'une épée à la lueur des

¹⁴ Eric de Lussy, «Présence de Jésus dans l'œuvre», *Cahiers Benjamin Fondane*, n. 17, 2014, pp. 147-163.

¹⁵ Monique Jutrin, «Présence de la Bible dans l'œuvre de Benjamin Fondane», *Cahiers Benjamin Fondane*, n. 16, 2013, p. 15.

¹⁶ Elisabeth Stambor, «Parole biblique et parole poétique dans la structure de *L'Exode*», *Cahiers Benjamin Fondane*, n. 17, 2014, pp. 36-48. Consulter aussi Iris Yaron-Leconte, «La relation à Dieu dans *L'Exode*», *Cahiers Benjamin Fondane*, n. 17, 2014, pp. 65-70.

torches ou prolongeant parfois leur lumière irisée dans la nuit»¹⁷. Voici la confession de Massignon :

L'Étranger m'a pris tel quel, au jour de Sa colère, inerte dans Sa main comme le gecko des sables, a bouleversé, petit à petit, tous mes réflexes acquis, toutes mes précautions, et mon respect humain. Par un renversement des valeurs, Il a transmué ma tranquillité relative de possédant en misère de pauvresse. Par un retournement «finaliste» des effets vers les causes, des intersignes vers les archétypes, tel que la plupart des hommes ne le réalisent qu'en mourant. Et cela m'est une excuse si je ne propose plus, ici, de chercher dans les biographies de mystiques un vocabulaire technique d'ersatz pour «entrer en présence» de Celui qu'aucun Nom *a priori* n'ose évoquer, ni «Toi», ni «Moi», ni «Lui», ni «Nous», et si je transcris simplement un cri, imparfait, certes, mais poignant, de Rûmi (quatrième n° 143), où le Désir divin, essentiel, insatiable et transfigurant, jaillit du tréfonds de notre adoration silencieuse et nue, la nuit.

«Celui-là, dont la beauté rendit jaloux les Anges, est venu au petit jour, et Il a regardé dans mon cœur»¹⁸.

Citons encore cette méditation chrétienne avec une référence à Hallaj :

Puisque notre pensée a pu pulvériser l'atome, ne peut-elle pas transfigurer l'univers? Cela ne saurait être sans un cataclysme cosmique préalable, d'où l'univers réusciterait en Cité Sainte, par la prière de tous les martyrs de la Vérité. Ici plane la dernière parole de Hallaj avant son supplice: «un seul atome de mes cendres (encens qui va brûler pour Toi) m'est le présage (et le gage) du temple futur de mes transfigurations»¹⁹.

Jean Morillon rappelle que le Dieu de Massignon est «ce dieu des nomades que nous sommes

tous, nous les existants, visités parfois par l'Étranger cheminant dans l'ombre des siècles. Lui, dont le Visage ne se laisse entrevoir qu'aux heures bénies de la Grâce, quand une lueur surnaturelle vient percer le brouillard de nos vies. Lui qui habita sous les tentes d'Israël, Lui aussi que les deux voyageurs d'Emmaüs reconnurent, à la tombée du soir sous les traits de l'hôte solitaire qui n'avait pas dit son Nom....»²⁰. Vu l'importance que Massignon accordait à l'accueil, il est donc «finalement assez normal – écrit Dominique Bourel – que celui qui s'était fait une règle que de pratiquer "l'hospitalité sacrée" mène au dialogue avec Israël»²¹.

Dans un très beau livre intitulé *Fraîcheur de l'Islam*²², Gabriel Bounoure a prolongé la leçon de Massignon, dans une réflexion sur l'arabisme actuel, où il indique combien Massignon se différencie de Jacques Berque en ce qui concerne la vision de l'Islam. Si Berque enregistre une «sortie de l'âge théologique» (F., p. 81) de l'Islam et des Arabes dans leur destin historique, pour Massignon, l'histoire «est seulement le phénomène d'une structure cachée» (F., p. 89), thèse qui dévoile une position anti-historique et anti-marxiste. Dans une vision du monde qui est bien proche de celle de Mircea Eliade, Massignon subordonne l'historique au transhistorique. Pour lui, «l'éternité domine le temps, l'archétype domine l'événement, la créativité véritable appartient à l'être qui se manifeste à travers l'émiettement misérable de notre durée historique» (F., p. 89). Or cet âge théologique des archétypes est en train d'être abandonné sous la pression de «l'entrée dans l'âge adulte des science et de la technique » (F., p. 81) en des convulsions dont nous subissons encore les conséquences:

L'indépendance politique et économique à laquelle les Arabes aspirent légitimement et passionnément provoque un renversement du pour au contre dans leur conception du temps. Jusqu'à présent, les sources vives de leur être, ils s'y abreuyaient en revenant à leur origine. Leurs

¹⁷ Jacques Mercanton, «Louis Massignon», in *Question de, Louis Massignon. Mystique en dialogue*, n. 90, 1992, p. 10.

¹⁸ Louis Massignon, «Visitation de l'Étranger», in *Parole donnée*, Paris, Union Générale d'Éditions, 1970, pp. 307-308.

¹⁹ Louis Massignon, «Note conclusive du 26 mars 1962 des *Nuages de Magellan*», in *Parole donnée*, op. cit., p. 496.

²⁰ Jean Morillon, *Massignon*, Paris, Éditions Universitaires, Classiques du XXe siècle, 1964, p. 58.

²¹ Dominique Bourel, «Massignon face à Israël», in *Question de, op. cit.*, p. 72.

²² Gabriel Bounoure, *Fraîcheur de l'Islam*, Cognac, Fata Morgana, 1995 (F.). Toutes les citations de ce volume seront suivies de la page.

énergies se retrempaient en approfondissant le contenu des mots essentiels qui fulguraient dans le message du Prophète. La lumière venait pour eux de ces points fixes éblouissants qui orientaient les élans de la contemplation, les forces de la vie morale, l'ordre de la société civile (F., p. 82).

Gabriel Bounoure assiste ainsi au «passage du sacral à l'historique» au XXe siècle. Et nous pensons qu'il va recréer la vision de Massignon, en ce qui concerne l'Islam, uniquement dans la littérature, cette fois, et en particulier dans sa critique littéraire. Cette perspective a sans doute influencé sa conception de la poésie et des rapports entre l'art et le sacré, exprimée dans de nombreux articles et dans le seul livre paru de son vivant, *Marelle sur le parvis*. Voici un exemple de sa prose éblouissante où est inséré, métaphoriquement, le terme *qibla*, indiquant pour les Musulmans la direction de la Mecque et de la Kaaba :

Il y a des jours où nous croyons volontiers qu'à la surface de cette planète se trouvent des points privilégiés où le monde physique s'ouvre pour livrer un secret, où les transparences et les preuves s'additionnent, où les rencontres démentent souverainement tous les inaccomplis de notre vie [...]. Il y a ainsi, çà et là, des balises posées par l'Existenteur suprême, pour indiquer les gîtes d'étape où peut se réconforter le Voyageur sur la Terre, souvent incertain de sa route, et anxieux, quand les ténèbres l'assiègent, de rester axé sur sa qibla²³.

Toute sa prose est constellée de citations de penseurs musulmans, citations qui sont accompagnées du nom de leur auteur, mais aussi parfois sont anonymes comme si Bounoure les avait faites siennes, citations implicites et impudiques. Le passage de la citation explicite à la citation implicite – de l'indice à l'icône selon Antoine Compagnon – exhibe un investissement de plus en plus puissant de la part de Bounoure, l'icône étant «une citation qui qualifie le citeur lui-même, quand il assume une énonciation propre malgré la reprise»²⁴. Elle devient déjà image, «citation qui découvre le sujet dans son

histoire, son désir, une citation duelle, impudique»²⁵. Bounoure a, par ailleurs, consacré de très belles pages à l'œuvre d'Edmond Jabès qui était l'un de ses amis et cite souvent des expressions de la Bible, qui voisinent avec des termes arabes – ici *qasida*, se référant à un type de poème – comme dans ce passage :

Dans les antiques qasidas, le thème des vestiges noircis laissés par le campement de l'année précédente symbolise ces points de l'espace où l'homme de Désir retrouve, à l'état de preuves rendues vivantes par son amour, le mémorial que nous portons tous en nous, le rappel du Paradis, les traces de la gloire et de l'alliance première. Ici comme là, réfugence d'un passé qui fut événement d'âme et «halo de beauté» qui enveloppe d'un infini les particularités de notre être limité – mais dans un cas, il ne s'agit que d'un «miroir obscurci et plaintif», dans l'autre, c'est l'incandescence du Buisson ardent qui brûle derrière nos horizons²⁶.

Comme le constate Claude-Gilbert Dubois, en ce qui concerne l'importance du rôle des religions dans l'imaginaire européen, «la diachronicité culturelle européenne met en valeur une succession de strates superposées. Chaque strate culturelle est, non pas balayée ou effacée par la suivante, mais seulement reléguée dans un en-dessous, qui sert de fondement ou de tremplin pour un nouveau dynamisme, appelé à devenir le préconscient d'une conscience autrement organisée. C'est le principe du palimpseste: le texte enfoui resurgit cycliquement à la surface, provoquant des "renaissances" dans la mesure où elles sont conçues non comme des retours nostalgiques, mais des résurrections appelant un nouveau dynamisme»²⁷. C'est donc à penser un imaginaire européen palimpseste, que nous convie le critique, où chaque strate serait souterrainement et dynamiquement active. S'enracinant dans le passé, chaque strate projette son ombre et sa lumière sur l'avenir où elle sera remodelée, en un dialogue fécond avec les autres composantes religieuses, pour fonder et refonder sans cesse l'imaginaire et l'identité de l'Europe. ■

²³ Gabriel Bounoure, «Espace et rencontres», in *Question de, op. cit.*, p. 96.

²⁴ Antoine Compagnon, *La seconde main ou le travail de la citation*, Paris, Édition du Seuil, p. 79.

²⁵ Antoine Compagnon, *op. cit.*, p. 80.

²⁶ Gabriel Bounoure, «Espace et rencontres», *op. cit.*, pp. 100-101.

²⁷ Claude-Gilbert Dubois, *op. cit.*, p. 313.

PAUL CERNAT

Universitatea din București, Facultatea de Litere,

University of Bucharest, Faculty of Letters

e-mail: cernatpaul@gmail.com

Huronul și persanul.

Modele și referințe franceze

la Mihail Sadoveanu

Abstract

Prezentul studiu își propune să examineze elementele formației intelectuale franceze asupra unui scriitor „filo-oriental” ca Mihail Sadoveanu, pornind de la implicațiile educației paterne din copilărie până la lecturile și sursele intelectuale din perioada maturității, la modelele literare (clasice, realiste, naturaliste, moderne) și la implicațiile lor din planul ficțiunii literare propriu-zise. Ideea directoare este că acest filtru cultural, definit filosofic de iluminismul francez, Montesquieu și Voltaire în primul rând, a contribuit decisiv la forjarea „în negativ” a umanismului și iluminismului răsăritean propriu lui Mihail Sadoveanu.

Cuvinte-cheie: influență, franceză, Orient, iluminism, antimodernitate, Mihail Sadoveanu

Cet étude a pour sujet l'influence de la culture française sur l'un des plus proéminents écrivains roumains des toujours: il s'agit de Mihail Sadoveanu (1880-1961), auteur des plusieurs récits historiques, initiatiques, sapientiales et sociales (centrés sur la vie provinciale) qui font l'éloge de la régression archaïque, de la nature sauvage, primordiale et de la sagesse de l'Orient, vue comme alternative du monde occidental, appauvrie par l'excès du rationalisme abstrait et aliénée par la technique. Selon les confessions de l'écrivain même, le modèle français primordial a été le modèle éducatif paternel d'Alexandru Sadoveanu, tandis que, au contraire, le modèle maternel, dominant chez le fils à partir de son adolescence, était défini par une mentalité magique, archaïque, propre aux communautés rurales et traditionnelles de l'ancienne Moldavie. L'idée-pilote de cet étude suppose que le „filtre” de l'antimodernité sadovenienne est forgé par la pensée des illuministes français – surtout de Montesquieu (de *Lettres persanes*) et de Voltaire (*Zadig*, *Le Huron* etc.), en occurrence avec le rousseauisme et, aussi, avec la perspective „imagologique” des voyageurs prémodernes dans les Pays Roumains. La perspective distanciée de l'observateur français est, en ce sens, présente dans quelques romans-bornes: il s'agit de la narration historique *Le règne du prince Douca où le signe du Cancer* (1930) et du roman „écologique” *Les Nuits de Sânziene* (1934). L'évolution de la prose sadovenienne est discutée à travers des rapports de l'auteur avec ses nombreuses modèles françaises: pendant sa jeunesse, Sadoveanu a été notamment influencé par la critique déterministe d'Hipolyte Taine bien que par des romanciers réalistes et naturalistes comme Maupassant (qu'il a traduit en roumain), Flaubert et Balzac. Mais la vraie originalité de Sadoveanu implique une vision de l'Orient non seulement comme siège de l'ancienneté et de la vieille tradition esotérique, mais aussi comme siège d'un rationalisme cosmopolite, ecuménique et tolérant, supérieur par son armo-

* Lucrare realizată în cadrul Proiectului *Prezervarea și valorificarea patrimoniului literar românesc folosind soluții digitale inteligente pentru extragerea și sistematizarea de cunoștințe* (INTELLIT), PN-III-P1-1.2-PCCDI-2017-0821/ Nr 54PCCDI/ 2018.

nie et son sagesse à l'Occident déshumanisé par la „barbarie technologique”. Un Orient qui l'Occident moderne a oublié, et qu'il doit recupérer.

Mots-clés: influence, français, Orient, iluminism, antimodernité, Mihail Sadoveanu

Tropismele lui Mihail Sadoveanu în favoarea „vechimei” și Orientului, tot mai accentuate o dată cu trecerea timpului, au fost favorizate de o perspectivă distanțată – perspectiva lui Rica, din *Scrisorile persane* ale lui Montesquieu, sau cea voltairiană (a înțeleptului *Zadig*, sau cea din *L'ingenu* față de sălbaticul huron, „copilul naturii”).

Determinantă în acest sens a fost și „formația franceză” a personalității sale, asimilată, înainte de orice, modelului educațional patern al lui Alexandru Sadoveanu. O dimensiune anterioară celei tradițional-autohtonice, asimilate cu adevărat abia după moartea mamei Profira Ursachi (în 1895) și, mai ales, după conștientizarea existenței unei tensiuni reprimată între părinții săi. Ar fi de amintit, aici, că micul Mihail (înregistrat la naștere ca Ursachi) a fost, inițial, botezat catolic, de un preot prieten al tatălui său, botezul ortodox în satul matern fiind cvasiclandestin...

În autobiografia cu titlu goethean, *Anii de ucenicie* (1944), putem citi următoarele retrospecții: „Până la vârsta de tranziție fusesem al tatălui meu. În chip firesc și logic, dânsul pusese în mine tot ce avea el orășenesc. Tatăl meu era un boierinaș voltairian și sceptic. Manifesta antipatie față de «formele» religiei. Pentru țărănime avea respingere și cu ochii, și cu urechile, și cu mirosul. [...] Una dintre grijile lui fusese să mă scoată din «mișelie», adică din prostia norodului de rând. O singură dată mama avusese față de dumnealui câștig de cauză – când mă dusesse la țară și mă botezase acolo după datină. Pe urmă

hotărârea tatei s-a urmat neînduplecată: trebuia să fiu un cărturar. Mi-era el însuși profesor de istorie și de filosofie. Și la paisprezece ani mă găseam de acord cu dânsul în ce privește câștigurile științei și majestatea civilizației moderne. Dumnezeu, babele, descântecul și buruienile intrau prin surprindere și în lipsa dumisale în casa noastră. Aceste încercări

ale mamei de a trăi după legea ei intimă nu mă câștigaseră deloc, dimpotrivă. Eram adversarul ei și nu pricepeam că-i sângerez inima¹. Revelația „celeilalte lumi”, materne (deși „harul” tradiției orale îi fusese trecut copilului de bunica Anghelina, povestitoare și descântătoare înzestrată), trece mai întâi printr-o acumulare de cunoștințe și de reflecție, apoi printr-o pierdere definitivă (moartea mamei); ca în schimbarea pantei unei funcții după punctul

de inflexiune, aceasta provoacă o transformare interioară radicală, cu implicații asupra întregului sistem de valori: „după moartea mamei, sporul meu de cunoștințe și de reflecție m-a dus dincolo de zona primejdioasă prin sterilitatea ei, unde se opresc definitiv semidocții păturii noastre suprapuse. [...] Dintr-o dată mi s-au deschis ochii și mi s-au ascuțit urechile. Am devenit aliatul celor de-o lege cu maica mea. Tatăl meu s-a uitat într-o bună zi la mine cu uimire. Opuneam scepticismului său realitățile sufletești ale unui neam străvechi, închis cu severitate în disciplina datinilor lui. Mă sileam să-i explic adevărul relativ al descântecelor babelor

¹ Mihail Sadoveanu, *Anii de ucenicie. Cele mai vechi amintiri. Nada florilor*, București, Editura Minerva, 1970, p. 78.

Ștefănoaia și Ursărița. A zâmbit amuzat și-a lăsat timpului sarcina să descurce în favoarea unui adevăr unic naivele mele aserțiuni². Clivajul de sensibilitate socială față de tată capătă și implicații etice (politice, în ultimă instanță). Luând apărarea unui țăran nedreptățit de „scriitorii” judecătoreiei, părințele său îl „privește lung”, după ce „ascultă atent”: „Nu-i plăcea pasiunea pe care o puneam în chestia asta”. Punctul de ruptură afectivă îl constituie însă descoperirea „Între tartajii unui atlas vechi franțuzesc de la 1775” a unor însemnări paterne secrete, trădând nepotrivirea de caracter cu Profira: „am găsit în vremea aceea câteva însemnări ale tatălui meu pe o foaie de hârtie îngălbenită. Între însemnări, câteva stihuri. [...] Desigur

că, din unirea nepotrivită a părinților mei, a găsit și tatăl meu destulă obidă. Deși, din punctul de vedere al onoarei, n-avea nimic a-și imputa, totuși, în acele stihuri lepădate între foile unei cărți nobile, se vedeau porniri izvorâte din apele subconștientului. Iată acele stihuri: *Fată de ghirău/ Și de moji rău,/ Astăzi te-oi lua,/ Mâne te-oi lăsa/ Cu pruncul în brață,/ Cu lacrimi pe față...* Rușinea și jignirea moartei se aflau în mine. N-aveam teme să găsesc în aceste versuri proaste ceea ce socoteam cu drept o umilire; pentru tatăl meu, pe de altă parte, aveam un respect desăvârșit. Totuși, înțelegeam că devin tot mai mult fiul țăranei. În acea vreme plăcerea mea să frecventez pe umiliții vieții a sporit. Suflul meu s-a umplu de răsunetul versului popular și de dulceața metaforelor străvechi³. Din acest moment, sentimentul față de Alexandru Sadoveanu devine pur exterior și convențional („respectul”), în timp ce față de mama defunctă va fi „dragostea”, dublată de solidaritatea intimă față de „cei de-o lege” cu ea și de sentimentul unei revanșe recuperatoare, cu implicații ideologice și culturale binecunoscute. În legătură cu aceste elemente s-a speculat și se mai poate specula psihanalitic. Primitivul și rafinatul vor coexista în ecuații de personalitate tot mai complexe; însă scriitorul va

În calitate de cunosător intim al lumii „primitive” cu care se simte solidar, Sadoveanu evită căderea în clișeele exotismului, devenind, printr-un reglaj estetic și intelectual tot mai fin, dar și printr-o experiență directă a „oamenilor și locurilor”, un ideal avocat din interior și, în același timp, din exterior al ei.

găsi o soluție de conciliere a acestei rupturi prin punerea cunoașterii paterne („civilizatoare”, „livrești”, „raționaliste”) în slujba lumii „vechi” materne (răzășești, arhaice, magico-mitice). Reprezentările sadoveniene asupra lumii pastorale arhaice, supraviețuind ca o enclavă (cvasi)atemporală în interiorul unei modernități europene emergente, datorează mult, desigur, gândirii occidentale confruntate cu limitele propriei identități în perioada Luminilor și, mai ales, a Romantismului. Totuși, în calitate de cunosător intim al lumii „primitive” cu care se simte solidar, Sadoveanu evită căderea în clișeele exotismului, devenind, printr-un reglaj estetic și intelectual tot mai fin, dar și printr-o experiență di-

rectă a „oamenilor și locurilor”, un ideal avocat din interior și, în același timp, din exterior al ei. Modelul patern, eminent francofil, fusese unul „civilizațional”, centrat pe istorie și pe un raționalism pedagogic, sceptic și laic, în vreme ce modelul matern definește, esențial, contra-modernitatea sadoveniană, cu atracția asociată către mit, magie, vechime, primitivism,

sihăstrie, natură virgină, Orient sapiențial. Tot în *Anii de ucenicie*, scriitorul amintește că „Tatăl meu era bun cunosător al istoriei moderne și contemporane. În anii de școală primară a început a ști de la el ceva despre revoluția franceză și Napoleon”. Prin comparație, dascălul de franceză Stino va exercita asupra elevului o influență mult mai modestă, contrabalansată de alunecarea băiețandruului spre modelul matern al vieții naturale, răzășești. De la Alexandru Sadoveanu, micul Mihail află prima oară și „despre unele epoci glorioase ale istoriei noastre”. Paranteză: până târziu, un examen stilistic aplicat limbii literare sadoveniene ar putea pune în evidență, dincolo de arhaizările moldave *via* Ion Creangă și Ion Neculce, stângăcii stilistice flagrante, având „la bază” decalcuri după franceză – spre exemplu, frecvența supărătoare a verbului „a evolua”, sau a construcțiilor de tip „făcu față”. Ele apar, interesant,

² *Ibid.*, p. 79.

³ *Ibid.*, p. 80.

mai ales în narațiunile citadine, cu cadru european modern, și vădesc o reală dificultate în adoptarea unui limbaj al modernității urbane, „actualiste”. Are dreptate E. Lovinescu să observe că „Oricare ar fi [...] tema socială sau intenția psihologică a lucrărilor sale, scriitorul nu-și păstrează firescul expresiei și tonalitatea justă decât atunci când își desfășoară acțiunea în mediul pe care-l cunoaște, mediul rural al țăranilor și al micii burghezii rurale sau al mahalalelor; de îndată, însă, ce vrea să intre în mediul urban și, mai ales, în lumea intelectuală, tonul devine fals și insuficiența de cunoaștere și de psihologie evidentă”⁴.

În adolescență, influența povestirilor populare cu haiduci ale industriuosului N.D. Popescu fusese, la rândul ei, filtrată prin aventurile eroilor lui Alexandre Dumas-tatăl. Cultura elitelor culturale, politice și administrative europene, în particular cea română *fin-de-siècle* erau oricum suprasaturate de prestigiul și influența modelului francez, iar un elev ca Mihail Sadoveanu nu i se sustrage, lăsându-se, dimpotrivă, impregnat de ea. Lecturile din marii realiști și naturaliști francezi erau, pentru el, la mare cinste: tânărul Sadoveanu îi citește, avid, pe Balzac (integral), Zola și Maupassant; are, de asemenea, slăbiciune pentru *Madame Bovary*⁵ și pentru Alphonse Daudet. Lecturile acestea vor avea un caracter modelator: dincolo de aluviunile romantico-idilice și paseist-sentimentale (de un „materialism liric”, cum l-a numit E. Lovinescu, fostul său coleg de gimnaziu fâlticenean), proza „durerilor înăbușite” și a târgurilor de provincie, în care excelează până spre 1920, dar cu incidențe importante și după, datorează mult, dincolo de influențele cehoviene sau turghenievienne, „bovarismului” flaubertian (minus impersonalitatea rece a prozatorului francez...) și, cu deosebire, naturalismului, al cărui „mizerabilism” demofil îl expune, încă de la debut, acuzelor de imoralitate (începând cu cele ale lui H. Sanielevici din *Morala domnului Sadoveanu*). De la „sămănătoriste” și post-sămănătoriste *Ion Ursu*, *Faceri de bine*, *Cânele*, *Haia Sanis*, *Însemnările*

lui Neculai Manea, *Apa morților* sau *Floare ofilită* până la *Venea o moară pe Siret* și antifrasticul *Locul unde nu s-a întâmplat nimic* (un metaroman ironic al provinciei), exemplele abundă. Balzacianismul va fi amorsat, fără mare pregnanță, în narațiuni citadine precum *Oameni din lună* (1924), unde prozatorul încearcă, în urma unui pariu cu G. Ibrăileanu, să-și obiectiveze maniera, dar continuă să „sadovenizeze” pe tema inadaptării la civilizația urbană (*Nota Bene*, micul roman e plasat în cadru bucureștean, ca și mai târziu nuvelă *Morminte*, după ce *Strada Lăpușneanu* fusese, cu la fel de mare succes..., un roman social de război al Iașilor). Și traduceri comise în tinerețe sunt ilustrative: în 1907, o culegere de povestiri ale lui Guy de Maupassant, iar în 1910 și 1919 – două studii ale lui Hippolyte Taine: *Despre natura operei de artă* și *Despre producerea operei de artă*. Prin acestea, Sadoveanu își marchează suplimentar afinitatea cu cercul *Vieții românești*, unde intrase în 1906, după „dezertarea” de la *Sămănătorul*, și, mai ales, față de concepția deterministă a lui Ibrăileanu, un „Taine al nostru”, cum îl va numi G. Călinescu. Însemnările de atelier reunite de monograful său Constantin Ciopraga în volumul *Pagini de jurnal și documente inedite* (2005)⁶ confirmă nu doar intelectualitatea superioară a prozatorului, venit subliniată în reinterpretările unor Alexandru Paleologu, N. Manolescu, Paul Georgescu sau Monica Spiridon, ci și vastitatea și finețea lecturilor sadoveniene din scriitorii francezi sau făcute prin intermediul limbii franceze. O listă de „lecturi și excerpte” din 1906, redactată în franțuzește, care arată o veche familiaritate cu literatura și filosofia clasică europeană (Pascal, Descartes, Bayle, Condillac, D’Holbach, Montesquieu, Voltaire, Rousseau, dar și Geoffroy Saint-Hillaire sau pozitiviștii, determiniștii Auguste Comte, Proudhon și Victor Cousin). Sunt citați și comentați în cheie morală, dintre scriitori, Rabelais, La Fontaine, Malherbe, Boileau, Bossuet, Balzac, Lamartine, Victor Hugo, Musset, Stendhal, Gautier, Flaubert, Maupassant,

⁴ E. Lovinescu, *Istoria literaturii române contemporane*

⁵ Într-un articol despre *Tolstoi*, din volumul *Foi de toamnă*, Iași, „Viața Românească”, 1921, p. 138, Sadoveanu mărturisește, pornind de la impresia pe care i-a făcut-o *Război și pace*: „Multă vreme n-am putut să-mi deslușesc impresia ciudată pe care mi-o făcea această operă. Nu găseam în ea senzațiile rare de stil ale marilor scriitori francezi: nu eram ispitit să învâț pe de rost, ca pe o melodie armonioasă, un capitol, precum am făcut cu capitolul al V-lea din *Doamna Bovary* a lui Flaubert: *Elle avait lu «Paul et Virginie»...* – cuvinte săpate parcă într-o piatră de aramă, pe vecie, cuvinte cari traduceau într-un chip așa de artistic stări de suflet ori întâmplări”.

⁶ Mihail Sadoveanu, *Pagini de jurnal și documente inedite*, machetă, introducere și note de Constantin Ciopraga, transpunere dactilografică a manuscriselor și ordonare cronologică: Constantin Mitru, Maia Mitru și Olga Rusu, Editura Junimea, Colecția „Mousaion”, Iași, 2005.

cei doi Dumas (tatăl și fiul), George Sand, frații Goncourt, Baudelaire – teoreticianul, Maeterlinck... O întreagă istorie a filosofiei și a literaturii universale apare, de fapt, trecută prin filtrul lecturilor în limba franceză. Nu lipsesc oamenii de știință, critici și oameni politici – de la Napoleon Bonaparte la Octave Mirabeau, de la Faguet și Taine la Cuvier și la psihiatrul Jacques-Joseph Moreau. Memoriile lui Casanova, citite din prima tinerețe, apar ca lecturi ale bovaricei cucoane Lațcu în nuvela *O zi, ca altele*. Simbolistii și decadenții sunt respinși, dar nu ignorați (mai târziu, conservator-democratul Sadoveanu îi va ironiza pe suprarealiștii Andre Breton și Tristan Tzara, puși alături de folclorul nostru absurd, ca și pe romancierii de succes Colette și Pierre Benoît, pe care i-ar fi dorit aruncați în râpă de vilegiaturiști în călătoriile prin Moldova montană). În privința Decadenței, Sadoveanu o va asocia, asemeni altor contemporani autohtoni, precum Dimitrie Anghel, cu decăderea boierimii de pământ (iar în narațiunile istorizante sau orientale, cu decadențe mai îndepărtate în timp și/ sau spațiu; pe urmele lui Paul Georgescu, N. Manolescu a identificat corect predilecția scriitorului pentru „romanele sfârșitului de veac” în mai multe epoci istorice, de la Dacia crepusculară din *Creanga*

de aur la „paradisul devastat” din *Zodia Cancerului sau Vremea Ducăi Vodă*. Predilecția sa pentru literatura de atmosferă patriarhală, în tonuri nostalgice, ca și elaborarea stilistică localist-arhaizantă, orchestrată muzical, pot indica (ipoteza nu trebuie subestimată) un ecou al simbolismului decadent, întors pe fereastra paseismului post-romantic după ce fusese dat afară pe ușa realismului social-istoric (estetismul arhaizării ca derivație a simbolismului decadent poate fi urmărit, la noi, și în cazul „bizantinismelor” heraldice ale unui Mateiu Caragiale).

Reține atenția, din însemnările sadoveniene de tinerețe, respingerea idealismului abstract al lui Descartes, centrat pe *cogito*, în favoarea pragmatismului bazat pe experiență al lui Francis Bacon, dar și elogiarea eclectismului sceptic al lui Victor Cousin, potrivit căruia „propriul unei filosofii sănătoase e de a nu respinge nicio filosofie și de a nu primi niciuna”. Lecturile din moralistii și gânditorii politici clasici francezi vor fi reluate și aprofundate toată viața. Tot din 1906 se păstrează și o listă a „cărților de cumpărat” pe care le comandă de la Librairie Hachette et Co, Boulevard Saint-Germain. 79, din colecția „B-tque des meilleurs roman étrangers”. Lista cuprinde cărți aparținând

Mihail Sadoveanu cu Pavel Baci, în 1936

unui număr de 48 de scriitori din toate literaturile: Harriett Beecher-Stowe, Bret Harte, Charles Dickens, George Eliot, Salvatore Farina, Gustav Freytag, Karl Gerstaecker, Goethe, Gogol, Oliver Goldsmith, E.T.A. Hoffmann, Basil Hall (romancier scoțian de aventuri maritime), danezul Johann Ludwig Heiberg, maghiarul Jokai Mor, germanii Friedrich Spielhagen, Carl Immerman, polonezul Josef Ignacy Kraszewski, evreul ceh Leopold Kompert, italianul Manzoni, alături de care îi întâlnim pe Longfellow, Herman Melville, Thackeray, Turgheniev, scriitoarea engleză Ouida și chiar Sacher-Masoch, alături de nume greu de identificat precum Smith sau Salow. Din alte colecții franceze sunt comandați Auguste Arnould (*Les trois poètes*), Bernardin de Saint-Pierre cu, desigur, *Paul et Virginie*, Houssaye cu *Galerie de portraits du XVIIIème siècle*, Marco de Saint-Hilaire, cu *Anecdotes de temps de Napoleon*, Marguerite Poradowska (prietenă lui Joseph Conrad) și Louis Viardot, ale cărui *Souvenirs de chasse* „rimează”, ca și *Povestirile unui vânător* de Turgheniev, cu pasiunea cinegetică sadoveniană. Mai apar pe „listă” Robert de la Sizeranne cu *Les aveugles par un aveugle*, dubletul auctorial

Erckmann-Chatrian cu *Contes fantastiques* și un anume Montel, cu *De Paris au Karpathes*, alături de *Mille jeux d'esprit* de Charles Joliet sau *Tolstoi et la philosophie de l'amour* de Georges Dumas. Evident, acestea reprezintă doar o parte infimă dintr-o listă oricum imposibil de reconstituit. Din ea nu lipsesc relatările de călătorie, istoriile cu exploratori și cele ale naturaliștilor (*Souvenirs entomologiques* ale lui Fabre e una dintre lecturile sadoveniene exploatare inclusiv literar, în pseudo-fabula *Greierele și furnica (pe marginea unei entomologii)*; cele douăsprezece volume ale marelui entomolog francez vor fi achiziționate de scriitorul nostru în urma câștigării pariului cu Ibrăileanu, prin nerecunoașterea de către acesta din urmă a paternității sadoveniene la publicarea romanului „balzacian” *Oameni din lună* în foiletonul *Vieții Românești* din 1923).

Perspectiva exploratorului naturalist, în căutarea „enigmei” poporului din veac, e mereu prezentă și ea. „Primitivitatea” existenței „umiliților și ofensaților vieții”, asociată în tinerețe „africanilor”, își dezvăluie tot mai mult, în ani '20-'30, rădăcinile ascunse, care merg, via Bizanț, în Dacia și de acolo spre Egipt, Mesopotamia, Persia, India și Extremul Orient – un adevărat „drum al mătășii” spirituale. Pentru reconstituirea Bizanțului din *Zodia Cancerului...* și, mai ales, *Creanga de aur*, Sadoveanu (dincolo de vizitarea și studierea la fața locului a Constantinopolului), a examinat scrierile bizantinologilor, ale lui Charles Diehl în primul rând.

Dacă în cazul „primului” Sadoveanu cea mai puternică influență literară franceză a constituit-o naturalismul (combinat cu „bovarismul” în mediul moldav de provincie), iar începuturile prozei sale de maturitate sunt marcate de frecventarea, nu cu prea multă convingere, a formulei balzacienne, „vârsta de

aur” a literaturii sale va fi impregnată de ironia bonomă a lui Anatole France, remarcată, cu nuanțele și amendamentele de rigoare, de numeroși comentatori – de la Pompiliu Constantinescu la Tudor Vianu și G. Călinescu. Unii dintre ei, cu rezervă și chiar os-

În structura de adâncime a gândirii sadoveniene trebuie căutată însă mai degrabă influența gânditorilor decât cea a scriitorilor francezi: nu doar Rousseau, ci (mai ales) Voltaire, Montesquieu și marii moraliști ai Luminilor

tilitate: bunăoară, în cronica despre *Locul unde nu s-a întâmplat nimic* („un loc comun al romanelor sociale sadoveniene”), Pompiliu Constantinescu persifla „renovarea, în parte” a modului sadovenian de povestire, prin intermediul „modelului livresc” al lui France, identificat nu doar în figura ursuzului și ascunsului Eudoxiu Bărbat din *Oameni din lună* (un om vechi „camuflat” în „profanul” modern), ci și în *Zodia Cancerului*, unde „tipul episodic al abatelui Coignard” ar fi fost „travestit sub înfățișarea lui Paul de Marenne”⁷. În articolul citat despre Tolstoi, scris la începutul anilor 1920, Sadoveanu așază senzația de „viață nemijlocită” provocată de lectura acestuia în opoziție cu „artificiul stilistic” propriu (stereotip curent...) francezilor – Flaubert fiind, desigur, un reper în acest sens. Fără a abandona impulsul creației de viață, el acordă, totuși, o

⁷ Pompiliu Constantinescu, *Locul unde nu s-a întâmplat nimic*, în *Vremea*, an. VI, nr. 292, 1933.

importanță din ce în ce mai mare elaborării stilistice – ceremonioase, studiat-moldovenizate și arhaizante, cu trucuri împrumutate de la premodernii occidentali; „flaubertianismul” său va fi, în această fază, mai aproape de cel din *Sallambô*, decât de cel din *Madame Bovary* sau *L'Éducation sentimentale*. În structura de adâncime a gândirii sadoveniene trebuie căutată însă mai degrabă influența *gânditorilor* decât cea a scriitorilor francezi: nu doar Rousseau, ci (mai ales) Voltaire, Montesquieu și marii moralisti ai Luminilor, între mulți alții (Duguesclin, Rivarol, Lammenais, Guizot, Remusat, Peyrat, Vacherot, mme de Defand, mme de Sevigné, Joseph de Maistre, Chateaubriand). Fără a minimaliza importanța altor repere influente ale Occidentului, cum ar fi cel german, anglo-saxon sau olandez, sau decalajele identificate în interiorul acesteia, e un fapt că modelul francez (cu implicațiile sale psiha-nalitic-educăționale) constituie veritabilul indicator al modernității civilizaționale sadoveniene, implicând prin excelență raționalitatea laică și emanciparea. Chiar călătoria din Olanda, relatată în 1927, e mediată, pregătitor, de vechile referințe istorice și culturale franceze (de la Charlemagne la biologul Linné). Există cel puțin trei „faze” importante ale impactului literaturii franceze asupra lui Sadoveanu: una a criticii sociale demofile,

prezente în „naturalismul” prozei târgurilor de provincie sau a satelor intrate în orbita modernizării citadin-industriale; o a doua, realist-balzaciană, mai slab reprezentată (deși ideea unei „comedii umane” autohtone nu-i de ignorat!), vizează romanele urban-sociale (*Oameni din lună*, *Cazul Eugeniței Costea*, *Morminte*, parțial *Paștele blajinilor*, unde, în treacăt fie spus, apare și o punere în abis livresc-detectivistică a *Contelui de Monte Cristo*); în fine, a treia, cea mai subtilă și mai sofisticată, implică un „exercițiu al distanței”, reflexiv și sceptic, marcat prin

În varianta superior intelectuală, de formulă inițiativă, a prozei de maturitate, Sadoveanu reformulează, de fapt, ecuația „persanului” și pe cea a „huronului” (prezentă și în microromanul „Uvar”, despre un siberian iakut eșuat la Roznov după retragerea armatei ruse din Primul Război Mondial), întorcând-o abil în contul autohtonilor „din veac” sau al orientalilor

strategia – preluată via *Lettres persanes* – a „ficțiunii străinului”. În această fază a deplinei maturități intelectuale, romantismul eroic al romanelor de tinerețe (*Șoimii*, *Vremuri de bejenie*, *Neamul Șoimăreștilor*), în siajul aventuros al unor Walter Scott – Dumas – Sienkiewicz, apare sublimat printr-un ceremonial stilistic superior arhaizant (deliberat anacronic) și printr-o meditație sapiențială asupra Istoriei, cu filigran mitic-ezoteric și, nu în ultimul rând, (geo) politic. O bornă majoră o constituie, alături de *Olanda* și *Hanu Ancuței*, *Zodia Cancerului sau vremea Ducăi Vodă* (1930), prin perspectiva externă a abatelui de Marenne – agent secret al lui Ludovic al XIV-lea, aflat în misiune la Constantinopol via Moldova. Aceeași externalizare franceză a perspectivei, dar în cadru contemporan, apare și în micul roman *Noaptea de Sânziene* (1934), realist-magic *avant-la-lettre*, unde arhaicitatea cu reminiscențe gitano-pecenege din codrii multiseculari ai Vasluiului

se confruntă, prin intermediul unei elite locale franțuzite, cu acțiunea potențial distrugătoare a antreprenorului Antoine Bernard, vag îndrăgostit de prințesa Kivi Mavrocosti. Nici într-un caz, nici în celălalt, francezii nu sunt eroi negativi: atitudinea naratorială față de ei e la fel de „obiectivă” și rațională ca și atitudinea personajelor înseși. Ambii rămân exteriori lumii valahe, deși ambii

se lasă, vremelnice, seduși de ea: Paul de Marenne descoperă, dincolo de primitivismul aparent al localnicilor, o diplomatie culinară spectaculoasă, eficientă⁸, și (e drept, la nivel de excepții) înalți demnitari de elevație cărturărească (Miron Costin, N. Milescu); sfaturile date lui Antonie Ruset, la Constantinopol, vor fi însă ineficiente, deși bine intenționate, ca și partida de șah pe care o joacă, diplomatic, întru salvarea lui, la cel mai înalt nivel. În ceea ce-l privește pe inginerul Bernard, cu educația sa rigoristă și morhorâtă precum cețurile Normandiei, ispita feminină

⁸ E de menționat faptul că, în materie de gastronomie, Sadoveanu combină gustul pentru bucătăria tradițională – „haiducească”, „vânătoarească” sau „pescărească” – autohtonă cu apetența pentru alte mâncăruri locale (cele turcești, de pildă), dar și cu bucătăria franceză. Fiica sa, Profira, îl evocă, la Iași, consultând în mod curent *Larousse*-ul culinar pentru prânzurile sale.

a locurilor se asociază cu interesul pe care i-l stârnesc „primitivii” și „elitele” băștinașe; supus presiunii stihilor și oamenilor (ca în eminesciana *Scrisoarea III*, „râul, ramul...”) e nevoit să se retragă, în condiții amiabile. În varianta superior intelectuală, de formulă inițiată, a prozei de maturitate, Sadoveanu reformulează, de fapt, ecuația „persanului” și pe cea a „huronului” (prezentă și în microromanul *Uvar*, despre un siberian iakut eșuat la Roznov după retragerea armatei ruse din Primul Război Mondial), întorcând-o abil în contul autohtonilor „din veac” sau al orientalilor. Totul pe un tipar tolerant, ospitalier, mult mai vechi decât Apusul și aflat, în ultimă instanță, la originile oculte ale spiritualității acestuia. Sub acest aspect, conservatorul, paseistul și filo-orientalul Sadoveanu merge într-o direcție opusă (deși paradoxal convergentă, prin democratismul și multiculturalitatea ei) în raport cu sincronismul liberal-occidental, eminent francofil, al lui E. Lovinescu (amintirile de la Gimnaziul „Alec Donici” din Fălticeni, expuse în *Anii de ucenicie*, se cuvin privite, din acest unghi, cu maximă atenție: în jocurile lor, Sadoveanu era „haiducul”, iar viitorul critic făcea parte din „poteră”; Sadoveanu e atras nu doar de învățătura livrescă, ci mai ales de cea naturală – înotul, vânătoarea, pescuitul ș.cl., în vreme ce Lovinescu și-a „vândut viața” exclusiv „demonului cărților”). „Străinul” francez, rațional și civilizat devine, în proza sadoveniană de maturitate, oglinda revelatoare a unei culturi nu neapărat ostile sau incompatibile, aparent barbare, dar ascultând de o înțelepciune care unifică pe dedesubt spiritualitatea asiatică-egipteană, dacică și bizantină. Comunicarea dintre Evul Mediu Occidental și viitorul ținut al Moldovei din vremea pecenegilor va fi reconstituită ficțional și genealogic prin rescrierea istoriei Genovevei de Brabant din *Măria sa, puiul pădurii* (1931), iar comunicarea dintre Orient și Occident e urmărită istoric și arheologic, fabulația fiind menită să umple lacunele documentare. Problematică rămâne raportarea la „omul natural” și la „bunul sălbatic” al lui Rousseau; are, cred, dreptate N. Manolescu

*Nicolae Manolescu se înșală grav
văzând în prințul Lai un alter ego al
scriitorului. E, mai degrabă, un alter
ego al lui Alexandru Sadoveanu*

să apropie umanitatea sadoveniană de utopia unui Henry David Thoreau⁹ (inclusiv la nivelul „nesupunerii civile”, ca retragere tactică din calea civilizației agresoare și sabotare a ei).

După 1918, în prozele sadoveniene apar tot mai des referiri la relatările unor călători străini (inclusiv francezi) despre Moldo-Valahia, parte dintre ele consultate după edițiile de documente alcătuite de N. Iorga: de la relatarea lui Francois de Pavie (1585) și, în veacul al XVIII-lea, a lui Jean-Louis Carra, perceptorul copiilor lui Grigore Ghica Vodă la, un secol mai târziu, Jean-Alexandre Vaillant sau Georges Le Cler. Evocați într-un articol intitulat *Cărțile despre*

Moldo-Valahia. A lui M. Carra și G. Le Cler din culegerea *Foi de toamnă*, 1921, ambii călători vedeau corupția claselor conducătoare moldo-valahe și lipsa de reguli. Marcat de confruntarea

cu atari perspective, viitorul mitograf al lui Ștefan cel Mare e capabil în acești ani să scrie propoziții incredibile, cvasi-cioraniene la adresa elitelor autohtone: „Câteodată mă gândesc că înțelepciunea lui Ștefan cel mare și sfânt a fost nenorocirea noastră. Datorită lui am fost o țară relativ liberă. Mai bine am fi fost distruși politicește. Norodul ar fi gemut sub călcâiul străinului, dar n-ar fi avut asupra lui putreziciunea levantină ca o lepră. Din robie și din amorțire s-ar fi deșteptat ca popor de țărani, fără clasă stăpânitoare, fără urmașii celor care înspăimântau pe francezul Carra. Printre buruienile acestea orientale, cu greu își fac loc florile sfioase ale adevărului și dreptății”¹⁰. Relectura *Viespilor* lui Alphonse Karr (spiritualul gazetar franco-german căruia îi datorăm, printre altele o butadă foarte... sadoveniană „plus ça change, plus c'est la même chose”) îi prilejuește însă și reflecții de sens contrar, constatând amuzat că perspectiva satirică a lui Karr asupra moravurilor politice ale francezilor de la 1850 nu diferă prea mult de cea a călătorilor francezi amintiți asupra moravurilor politice valahe¹¹. Nu-i mai puțin adevărat că decalajele enorme dintre cele două culturi au diminuat progresiv după 1848. Sadoveanu o constată, dar introduce o corecție importantă:

⁹ N. Manolescu, *Sadoveanu sau utopia cărții*, București, Editura Eminescu, 1976.

¹⁰ Mihail Sadoveanu, *Foi de toamnă*, ed. cit., p. 126.

¹¹ *Ibid.*, pp. 143-158.

„influența franceză” asupra culturii autohtone – influență în care Pompiliu Eliade vedea o formă, prin excelență, de civilizare a unui popor barbar, adus astfel la conștiința națională de sine – se limitează mai ales la ceea ce Eminescu numea „pătura superpusă”, a elitelor boierești, intelectuale și administrative. Critica pe care Sadoveanu o aplică, în romanele și povestirile sale realist-naturaliste, boierimii în declin, decavate și (implicit) decadente, epuizate istoric și economic, implică așadar o separare drastică între elita atrasă de „Pariz și Viana” și „poporul de jos” care se conduce după alte reguli și trăiește după alte ritmuri temporale, „din veac”. O imagine elocventă în acest sens în *Locul unde nu s-a întâmplat nimic* (1933), cel mai bun roman sadovenian „al provinciei”. Întors din Franța (ratat după o tinerețe risipitoare) într-un orașel de provincie moldovenească, prințul Lai Cantacuzin, om subțire, occidental prin instrucție și oriental prin vocația amânării indefinite, eșuează și la vânătoare (unde nici armamentul performant nu-l ajută), și intelectualicește (proiectul de monografie socială prin care intenționa să „aducă în istorie” târgul va fi mereu amânat), iar în plan erotic se complăce într-o lungă legătură clandestină cu soția unui ofițer superior (Aglae Argintar), amăgind-o pe tânăra fiică de parvenit și nepoată de răzeș Daria Mazu cu o „educație sentimentală” rafinată (și franțuzită), dar dezamăgind-o fatal prin neimplicare și abandon cinic. În cele din urmă, Daria – asemeni unei „sălbăticiuni” revoltate – alege sinuciderea, unica evadare posibilă din „locul unde nu se întâmplă nimic” fiind înecul. Nu cred să greșesc prea mult afirmând că, de fiecare dată când la Sadoveanu apare un conflict sentimental de acest tip între „civilizație” și „natură”, asistăm la o reeditare simbolică, sublimată ficțional, a traumei care are la bază descoperirea nepotrivirii dintre proprii părinți (acută în *fantasy*-ul moldav din *Dumbrava minunată*, în legătură cu care Sadoveanu ar putea exclama, flaubertian: „Lizuca c'est moi!”). O traumă fondatoare, așadar. Nicolae Manolescu se înșală grav văzând în prințul Lai un *alter ego* al scriitorului. E, mai degrabă, un *alter ego* al lui Alexandru Sadoveanu.

Paradoxul, sesizat de comentatori în ultimele decenii, constă în faptul că modernitatea sadoveniană e cucerită prin „învechire” deliberată/ îndepărtarea

programatică de prezent, ceea ce implică nu numai o (amintită deja) perspectivă intelectuală, distanțat-sapientială (și, întrucâtva, antropologică), ci și un *stil al distanței temporale*. Or, această distanțare prin care sunt recuperate, în cheie inițiativă, Orientul (sau, mai bine zis, Orienturile) și arhaicul autohton, are loc prin filtrul occidentalizării, *i.e.* prin adoptarea perspectivei străinului. În atari condiții, „lirismul” sadovenian devine – E. Lovinescu *dixit* – „legitim”, degrevat de sentimentalismul afectiv (și naiv) al tinereții. Surprinde, oricum, această bruscă *legitimizare* a lirismului (acum obiectivat...) la un critic programatic ostil, anterior, față de „poezia”, „senzaționalul”, „naturismul”, „romantismul”, „subiectivismul” (moldovenești, firește, *ergo* paseiste, pasiv-contemplative, conservatoare sau direct reacționare...) pe care acestea le implică. Nu am amintit aici, desigur, nimic de rolul și importanța (cardinală) a adevizării la masonerie și la hermeneutica hermetico-ezoterică (de sorginte egipteană, pytagoreică și kabbalistă) pe care aceasta o implică în arhitectura propriei opere, dar aceasta e deja o altă discuție, mai complexă. Rămâne un subiect deschis compatibilitatea între gândirea sadoveniană și tradiționalismul ezoteric al unui René Guenon.

O semnificație particulară capătă și recuperările în cont autohton ale unor scriitori români de expresie franceză (începând cu textele lui Alecu Russo, culegător al *Miorișei* din Munții Vrancei). Pe Panait Istrati, Sadoveanu l-a susținut întotdeauna și, în 1925 – în timpul unei excursii la Tazlău și Cheile Bicazului făcute împreună cu Panait și doctorul I. Mironescu –, îl „câștigă” (asemeni unui vânat prețios...) pentru pământul natal. Revelația – chiar comoția interioară... – pe care i-o provoacă autorului *Neranțulei* peisajul montan moldav va fi relatată retrospectiv într-o

secvență a *Poveștilor de la Bradu Strîmb* (1943). În 1938, același Sadoveanu semnează o prefață entuziastă la prima traducere în limba română a romanului *Izvor, țara sălciilor* de Martha Bibescu, apărut în traducerea tinerei Pia (Olimpia) Brătianu, viitoarea soție a liberalului Mihail Fărcășanu. Un roman „exotic” și o imagine a unei „Românii sălbatice”, oferite inițial unui public francez ignorant. Mișcarea va fi, întotdeauna, din afară spre înăuntru, vizând concilierea între două lumi greu compatibile.

Prin intermediul peisajelor bucolice ale Lorenei, de unde Sadoveanu se întoarce cu frumoase amintiri de pescar, se va deschide volumul *Valea Frumoasei* (1938). Trucul narativ folosit aici constă în telescoparea ironică a pescuitului raționalizat, frustrant de normativ, dar liniștit, inofensiv și „cumsecade”, de la *l'Etang des fees* (Iazul Zânelor) direct în tăurile „sălbatice” din munții dacici ai Șureanului. În deceniul patru, perspectiva sadoveniană se deplasează, de altfel, tot mai mult în direcția Orientului și a „sihăstriilor” arhaice autohtone.

În *Soarele în baltă sau Aventurile Șahului* originile indiene și persane ale jocului de șah sunt privite ca model oriental superior al raționalismului occidental, care l-a preluat falsificându-l și sărăcindu-l cu mentalitatea sa instrumentală, sedusă de eficiența tehnicii puse în slujba războiului. Șahul dat de prozator cu Orientul la adresa modernității occidentale are mai curând un caracter esopic, aluziv în „povestirea orientală” *Divanul persian* (1940) și în *Poveștile de la Bradu Strîmb*. El va deveni însă explicit în *Fantazii răsăritene* (1946), unde Sadoveanu își negociază relația cu modelul sovietic, asociind, polemic, Occidentul imediat postbelic cu „oamenii forței”, în speță cu barbaria tehnologică nazistă, iar Vechimea și Orientul – cu „oamenii spiritului”, de o noblețe inactuală.

Nu s-a observat până acum asemănarea frapantă dintre titlul volumului de povestiri *Fantazii răsăritene* și *Nouvelles orientales* de Marguerite Yourcenar, apărut în 1938 și de care prozatorul român, la curent cu noutățile editoriale în materie, va fi avut cunoștință. Din acest moment însă, relațiile

literare ale lui Sadoveanu cu spațiul francofon se vor schimba substanțial, în acord cu paradigma geopolitică sovietizantă.

Nu deținem date despre o primă călătorie a lui Sadoveanu la Paris, în 1938, invocată pasager de Mircea Malița într-o convorbire cu Dan Dungaci (deși evocarea Lorenei din *incipitul Văii Frumoasei* pare să dateze din 1937 sau chiar 1938). Știm însă mult mai multe despre împrejurările în care a avut loc începutul colaborării dintre vârstnicul scriitor, devenit înalt demnitar comunist, și foarte tânărul lider al studenților, viitor diplomat eminent: e vorba de Conferința Mondială pentru Apărarea Păcii, desfășurată în 1949 în capitala Franței. Cu acest prilej – aflăm tot de la Mircea Malița –, Sadoveanu (în calitate de lider al delegației românești) s-a întâlnit cu toată floarea inteligenței europene pro-comuniste, de la Pablo Picasso și Jorge Amado la Marc Chagall și Langston Hughes. Toți aceștia trăiau cu o intensitate netrucată frustrările provo-

cate de noua dominație americană la începutul Războiului Rece. Un episod aparte l-a constituit întâlnirea „de lucru” dintre Sadoveanu și Tristan Tzara, în care cei doi – opuși estetic, dar având destule în comun – și-au vorbit mai ales din priviri. Merită reținută, în context, opinia

Nu s-a observat până acum asemănarea frapantă dintre titlul volumului de povestiri „Fantazii răsăritene” și „Nouvelles orientales” de Marguerite Yourcenar, apărut în 1938 și de care prozatorul român, la curent cu noutățile editoriale în materie, va fi avut cunoștință

retrospectivă a lui Malița, artizan al diplomației noastre multilaterale din anii destinderii poststaliniste, despre modelul geopolitic sadovenian, de ecumenism global și multiculturalitate răsăriteană, alternativă expansionismului occidental și modernizării sale tehnologice: „Circula despre el o idee simplificatoare și greșită. «Trăiește în lumea lui închisă». Da, are lumea lui, dar nu e închisă. Chiar satul, obștea și pădurea din scrierile lui sunt numai parțial închise. El e deschis întregului glob, iar eroii săi parcurg distanțe mari. Kesarion Breb, preotul lui Zalmoxe, pleacă în Bizanț, pentru inițiere, Ștefan cel Mare primește soli, el are prestanță bizantină fiindcă «a băut din apa înțelepciunii din aceeași fântână răsăriteană din care s-a adăpat Apusul»”¹². ■

¹² Mircea Malița, Dan Dungaci, *Istoria prin ochii diplomatului. Supraviețuirea prin diplomatie, „deceniul deschiderii” (1962-1972) și crizele lumii globale*, București, Editura Rao, 2014, pp. 134-141.

Analogie și diferențiere metodologică în *Memory Studies*: revizitând comparația „West vs. East”

Abstract

Articolul își propune să problematizeze un tip de comparație interculturală între „Vest” și „Est” (Vestul și Estul Europei, în special), urmărind modul în care aceasta a fost formulată în studiile despre memorie (*Memory Studies*). Circulația conceptelor și teoriilor din acest câmp dinspre spațiul vest-european către est și mutațiile suferite în acest proces pot fi etapizate ca două momente distincte. Într-o primă fază, comparația Vest vs. Est a funcționat pe baza conceptului de analogie, pentru ca, într-o a doua fază, acesta să fie înlocuit de conștiința tot mai acută a unei diferențieri metodologice. Articolul analizează cum este formulată diferența metodologică între „Vest” și „Est” în studiile memoriei și care sunt soluțiile prin care poate fi depășit acest impas.

Cuvinte-cheie: comparație interculturală, analogie, diferențiere, Vest vs. Est, postcomunism, studii despre memorie

This article proposes a critical investigation of the “West vs. East” intercultural comparison by tracing how the divide between Western and Eastern Europe is conceived in *Memory Studies*. The circulation and the mutations of the Western concepts and theories, when applied to Eastern Europe, outline two different phases. Initially, the comparison West vs. East implied the concept of analogy, while later, the concept of methodological divide subverted the first one. The article sets out to analyze how is the methodological divide between West and East formulated, explicitly or implicitly, in *Memory Studies*, and which solutions are provided to overcome it.

Keywords: intercultural comparison, analogy, differentiation, West vs. East, postcommunism, memory studies

Una dintre cele mai dinamice și expansive dintre orientările interdisciplinare actuale, studiile despre memorie (*Memory Studies*¹) au devenit, în ultimii ani, din ce în ce mai atente la problemele privind elaborarea, circulația și aplicabilitatea conceptelor și teoriilor din acest câmp în diferite spații geografice sau disciplinare. Putând fi definită ca un avatar al

studiilor culturale, această direcție emergentă în anii 1980-1990 ai secolului trecut are în atenție formele sociale, politice sau artistice prin care identitățile colective se exprimă în mod sistematic: „memoria” trebuie, așadar, înțeleasă, în termenii demersului de față, ca un construct atât cultural, cât și conceptual.

După 1989, importul de teorie din *Memory Studies* pentru analiza culturilor și a societăților

* Această lucrare este un rezultat al unui grant de mobilitate finanțat de Ministerul Cercetării și Inovării din România, CNCS - UEFISCDI, proiect nr. PN-III-P1-1.1-MC-2017-0292, în cadrul PNCDI III

¹ Anamaria Dutceac Segesten, Jenny Wüstenberg, “Memory studies: The state of an emergent field”, *Memory Studies*, volume 10, issue 4, 2016, pp. 474-489.

postcomuniste din Europa de Est a traversat două momente distincte, caracterizate de două tipuri de raportare la aceste instrumente de lucru. În prima fază, care acoperă în special întâiul deceniu de după încheierea Războiului Rece, dar cu unele prelungiri până la mijlocul anilor 2000 sau chiar după această dată, comparația Vest vs. Est a funcționat *analogic* – având la bază teza conform căreia, *grosso modo*, Estul postcomunist repetă parcursul Vestului post-bellic/ post-Holocaust, confruntându-se, la rândul său, cu imperativul unui proces de justiție colectivă și lectura trecutului prin „paradigma totalitară”². Într-o a doua fază, marcată de o prezență mai consistentă a cercetătorilor est-europeni în câmpul studiilor despre memorie, se poate constata înlocuirea treptată a modelului analogic de conștiința tot mai crescută a unei *diferențieri metodologice*, care face

loc unor noțiuni ce marchează această diferență, precum „nostalgia post-comunistă”³. Îmi propun, în continuare, să analizez cum este formulată, explicit sau implicit, diferența metodologică între Vest și Est în studiile despre memorie, și

care sunt soluțiile pe care cercetătorii proveniți din Vestul, respectiv Estul Europei le propun pentru ieșirea din acest binarism. Miza unei astfel de analize este dublă: mai întâi, ea se înscrie în discuția despre esențialismul criteriilor comparației interculturale; apoi are în vedere strategiile prin care cercetătorii est-europeni pot nuanța conceptele de autoritate

la nivel global sau pot impune altele noi. Precizez, încă din acest punct, că dihotomia Vest vs. Est, ca și etichetele „vestic” vs. „estic” trebuie citite cu ghilimele de rigoare, ele regăsindu-se ca atare în bibliografia parcursă și neputând fi evitate.

Ca obiect de studiu, Estul (atât Estul Europei, cât și, mai larg, Orientul⁴) a fost întotdeauna atras în comparații ierarhizatoare, interpretat antagonic, adeseori prin atribuirea unor anti-calități. Mai mult, în ciuda diversității sale, Estul Europei s-a cristalizat ca o arie disciplinară relativ unitară, ale cărei granițe au fost stabilite după criterii în primul rând geopolitice, așa cum o demonstrează rezistența studiilor (post)sovietice în universitățile occidentale. După 1989/1991, căderea Cortinei de Fier și divizarea blocului estic nu au adus mari schimbări în mai vechea formulă comparatistă,

analogiei între statele din sfera de influență a comunismului fiindu-i preferată comparația de autoritate cu „Vestul”⁵. Astfel, „comparatismul ierarhic” pe care îl denunță Susan Stanford Friedman⁶ va rămâne dominant – și asta nu doar pe

terenul teoriei – inclusiv după integrarea unui număr însemnat dintre fostele state comuniste în structurile politice și economice ale Uniunii Europene. O mențiune specială în acest tablou se cuvine făcută postcolonialismului. Adaptat, spre finalul anilor '90 și începutul anilor 2000 la Estul Europei, ca alternativă la regionalismul metodologic,

Adaptat, spre finalul anilor '90 și începutul anilor 2000 la Estul Europei, ca alternativă la regionalismul metodologic, postcolonialismul înlocuiește un tip de comparație ierarhică printr-o alta, tocmai prin condiția sa teoretică ambiguă, care denunță ierarhiile dar, în același timp, le re-afirmă

² Maria Todorova, „Introduction: Similar Trajectories, Different Memories”, in Maria Todorova, Augusta Dimou and Stefan Troebst (eds.), *Remembering Communism: Private and Public Recollections and Lived Experience in Southeast Europe*, Budapest, CEU Press, 2014, pp. 16-17.

³ Vezi Maria Todorova, Zsuzsa Gille, *Post-communist Nostalgia*, New York, Berghahn Books, 2010. Totuși, nostalgia postcomunistă, descrisă de Todorova ca o suprastructură care ar caracteriza memoria în Estul Europei, s-a manifestat mai pregnant în Germania reunificată, fiind asimilată astfel în bibliografia vestică.

⁴ Vezi Edward W. Said, *Orientalism. Concepțiile occidentale despre Orient*, traducere de Ana Andreescu, Doina Lică, Timișoara, Amarcord, 2001.

⁵ Ceea ce nu înseamnă că inițiativele sub semnul comparatismului interregional au lipsit cu desăvârșire: cel mai important proiect transnațional de acest tip este cel inițiat și condus de Maria Todorova și concretizat în mai multe volume colective, ultimul și cel mai substanțial dintre acestea fiind *Remembering Communism* (2014). De asemenea, trebuie amintită aici și seria de patru volume care prezintă interrelațiile dintre culturile literare naționale din regiune, începând cu secolul al XIX-lea până în postcomunism. Vezi Marcel Cornis-Pope, John Neubauer (eds.), *History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctions and Disjunctions in the 19th and 20th Centuries*, vol. I-III, Amsterdam, John Benjamins, 2004-2010.

⁶ Susan Stanford Friedman, „Why Not Compare?”, *PMLA*, vol. 126, no. 3, May 2011, 753-762 (p. 775).

postcolonialismul înlocuiește un tip de comparație ierarhică printr-o alta, tocmai prin condiția sa teoretică ambiguă, care denunță ierarhiile dar, în același timp, le re-affirmă. Pe de altă parte, deși reprezintă, probabil, prima cale de ieșire din esențialismul regional(ist), sugerând fertile posibilități de comparație la distanță, această orientare riscă – cel puțin prin unele dintre dezvoltările sale – să cadă în universalism, de exemplu prin postularea unei „condiții postcoloniale”⁷ ca „universalie”.

Odată cu scăderea febrei adaptării ipotezelor postcolonialismului la situația culturilor din Europa central-estică, studiile memoriei – care beneficiază de o cotă din ce în ce mai crescută pe piața academică globală – par să fi devenit cel mai important laborator de teorii și aplicații pentru această regiune. Spre deosebire de postcolonialism, care are un corpus relativ unitar, avem de-a face, însă, cu un teritoriu conceptual mai fragmentat, unde polii de autoritate se împart între reprezentanți ai mai multor discipline și tradiții teoretice, de proveniență – așa cum s-a observat deja⁸ – franceză (Maurice Halbwachs, Pierre Nora), germană (Aby Warburg, Jan și Aleida Assmann) sau anglo-americană (Jay Winter, Marianne Hirsch). Așa cum se poate constata din această enumerare minimală, vesto-centrismul studiilor culturale ale

memoriei rămâne dincolo de orice dubiu. Spre deosebire de cazul postcolonialismului, importul conceptual din *Memory Studies* – acolo unde acesta a avut loc, cazul românesc fiind, mai degrabă, o excepție din acest punct de vedere⁹ – este mai puternic angajat politic și civic. Asta pentru că, odată cu depărtarea în timp față de momentul zero al prăbușirii comunismului, problema memoriei și a modului în care trecutul este arhivat, reprezentat, prelucrat, amintit sau uitat a devenit una din ce în ce mai pregnantă în statele ex-comuniste.

Ceea ce s-ar putea numi modelul „absolut” care stă la baza comparației Vest vs. Est în studiile culturale ale memoriei este ecuația Holocaust – Gulag, generatoare a unei întregi serii de comparații binare opoziționale între memoria „caldă” a Vestului și memoria „rece”, înghețată, a Estului

Prin contribuțiile esențiale ale lui Halbwachs, Nora sau ale soților Assmann, printre alții, teoria critică a memoriei își marchează decisiv ca loc de origine Vestul Europei, ceea ce explică în bună măsură fluxul

unidirecțional al conceptelor – mai precis, exportul sau extrapolarea lor din Vest în Est –, ca și dominația analogiei – și aceasta cu sens unidirecțional, „Vestul” reprezentând întotdeauna termenul de referință. Nu doar metaforele antinomice, ci și *design*-ul cercetării ilustrează această dinamică. Cele mai multe dintre contribuțiile care discută problema memoriei în Estul Europei sunt volume colective unde cadrele teoretice propuse de cercetătorii vest-europeni sunt confirmate prin studii de caz regionale, cel mai adesea dintr-o perspectivă națională¹⁰.

Ceea ce s-ar putea numi modelul „absolut” care

⁷ Bogdan Ștefănescu, *Postcommunism/ Postcolonialism: Siblings of Subalternity*, București, Editura Universității din București, 2012, p. 43.

⁸ Joanna Wawrzyniak, Małgorzata Pakier, “Memory Studies in Eastern Europe: Key Issues and Future Perspectives”, *Polish Sociological Review*, no. 3, 2013, p. 260.

⁹ În România, construcția unei culturi a memoriei comunismului începe în lipsa unui cadru legislativ și instituțional și chiar, așa cum au afirmat vocile unor Monica Lovinescu sau Paul Goma, în lipsa unei societăți civile. Dată fiind inexistența unei tradiții a cercetării în domeniul memoriei colective înainte de 1989, când disciplinele umaniste sunt aservite ideologic, un „vocabular” al memoriei se articulează abia începând cu anii ’90. Tropul memoriei își face repede loc pe agenda publică post-revoluționară, având ca referent inițial victimele confruntărilor din 1989, apoi victimele, concrete sau generice, ale dictaturilor dejistă și ceaușistă, retorica amintirii publice rămânând, vreme de mai bine de un deceniu și jumătate, conectată exclusiv la tema traumei naționale reprezentate de comunism. *Raportul* Comisiei Prezidențiale pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România, elaborat de așa-numita „Comisie Tismăneanu”, oficializează și, într-un fel, chiar naturalizează această poziție.

¹⁰ Dintre volumele colective analizate pentru această lucrare, pot fi amintite: Maria Todorova, Zsuzsa Gille, *Post-communist Nostalgia*; Uilleam Blacker, Alexander Etkind and Julie Fedor (eds.), *Memory and Theory in Eastern Europe*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2013; Maria Todorova, Augusta Dimou and Stefan Troebst (eds.), *Remembering Communism*; Tea Sindbæk Andersen and Barbara Törnquist-Plewa (eds.), *Disputed Memory. Emotions and Memory Politics in Central, Eastern, and South-Eastern Europe*, Berlin, De Gruyter, 2016; Beronja, Vlad, and Stijn Vervaeke (eds.), *Post-Yugoslav Constellations: Archive, Memory*

stă la baza comparației Vest vs. Est în studiile culturale ale memoriei este ecuația Holocaust – Gulag, generatoare a unei întregi serii de comparații binare opoziționale între memoria „caldă” a Vestului și memoria „rece”, înghețată, a Estului¹¹. O altă rezistență structură antinomică se sprijină pe antiteza „hard” vs. „soft”, opunând memoriei monumentale a Holocaustului memoria „volatilă” a regimurilor comuniste din Estul Europei. În introducerea volumului *Memory and Theory in Eastern Europe*, Blecker și Etkind caracterizează memoria Estului (Polonia, Rusia, Ucraina, Letonia și Belarus) prin trăsături opuse memoriei vestice: „fluidă”, „controversată”, „dificilă”¹², iar Tea Sindbæk Andersen și Barbara Törnquist-Plewa adaugă acestor trăsături emoționalitatea și excesul¹³. Aceste metafore sugerează labilitatea, caracterul deschis și contradic-

toriu al memoriei în Estul Europei, în același timp postulând, implicit, și o labilitate metodologică în această regiune. Presupusul deficit de memorie al Estului este dublat de un deficit de teorie. De aceea, principala provocare devine nu aclimatizarea teoriei în spațiul est-european, și reconfirmarea ei prin aplicații regionale, ci capacitatea cercetătorilor din această regiune de a propune, pornind de la propriul caz, o ipoteză de lucru exportabilă.

Nu se poate spune, totuși, că această abordare binară nu a fost conștientizată ca atare de către cercetători, chiar dacă ea a rămas paradigma dominantă. Într-o fază ulterioară, dar care se suprapune parțial celei descrise anterior, viziunea contrastivă Vest vs. Est lasă locul unei priviri cu deschideri mai ample, prin

plasarea obiectului de studiu (Europa de Est) într-o rețea de relații multidirecționale. Noile metafore teoretice precum memoria transnațională¹⁴, multidirecțională¹⁵, globală (în special cu referire la comemorarea Holocaustului) semnalează o schimbare de traseu în *Memory Studies*, dar fără să propună, totuși, noi rute ale memoriei mizând pe interferențe și geografii transcontinentale, care să depășească comparatismul regional în favoarea unui „la distanță”. De exemplu, deși există mai multe sugestii în acest sens, o cercetare sistematică a memoriei post-totalitare în Estul Europei și

în America Latină rămâne încă în stadiul de proiect. O problemă importată este, așadar, aplicabilitatea practică a unui comparatism multidirecțional în studiile despre memorie: cu alte cuvinte, ce șanse reale să neutralizeze binarismul vechilor comparații Vest – Est ar avea acesta?

Pentru a oferi un răspuns, se poate dovedi util recursul la conceptul de *digital divide*, devenit popular în a doua jumătate a anilor 1990 în teoria mediilor, ca reacție critică la utopia conectivității globale prin rețeaua Internetului. Al doilea termen al sintagmei, observă David J. Gunkel, este preluat din teoria culturii, venind în siajul unor distincții precum cele ale unor Claude Lévi Strauss sau Marshall McLuhan¹⁶, bazate pe existența unor deosebiri fundamentale, naturale și insurmontabile între culturi – concepție care stă, de altfel, la baza comparatismului binar. În sensul lui original, *divide-ul* nu presupune o simplă inegalitate în privința accesului la noile medii a unor grupuri bine delimitate, sau un decalaj care poate fi depășit¹⁷. Mai precis, termenul nu desem-

În sensul lui original, divide-ul nu presupune o simplă inegalitate în privința accesului la noile medii a unor grupuri bine delimitate, sau un decalaj care poate fi depășit

and Trauma in Contemporary Bosnian, Croatian and Serbian Literature and Culture, Berlin, De Gruyter, 2016.

¹¹ Meier, C.S. “Hot Memory... Cold Memory: On the Political Half-Life of Fascist and Communist Memory”. *Tra@nsit online*, 22, 2002, apud Maria Todorova, Augusta Dimou and Stefan Troebst (eds.). *Remembering Communism*, p. 3.

¹² Uilleam Blecker and Alexander Etkind, “Introduction”, in *Memory and Theory in Eastern Europe*, p. 5.

¹³ Tea Sindbæk Andersen and Barbara Törnquist-Plewa, “Introduction: Disputed Memories in Central, Eastern and South Eastern Europe”, p. 5.

¹⁴ Ann Rigney and Chiara de Cesari, “Introduction”, in *Transnational Memory. Circulation, Articulation, Scales*, edited by Ann Rigney and Chiara De Cesari, Berlin, De Gruyter, 2014, p. 3.

¹⁵ Michael Rothberg, *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*, Stanford, Stanford UP, 2009.

¹⁶ David J. Gunkel, “Second thoughts: toward a critique of the digital divide”, *New Media & Society*, volume 15, no. 4, 2004, pp. 499-522 (p. 505).

¹⁷ Cf. Jan A.G.M. van Dijk, “Digital divide research, achievements and shortcomings”, *Poetics*, no. 34, 2006, pp. 221-235 (p. 222).

nează o „condiție statică”, ci una de relație¹⁸: *diferența* este mereu redefinită în alți termeni și nu poate fi nici redusă semnificativ, nici neutralizată. Aplicând aceste observații la geopolitica teoriei în studiile memoriei, un câmp cu acoperire globală, mai multe tipuri de diviziuni ies la iveală, fiecare dintre acestea influențând dinamica teoriei, pe de o parte, și facilitând comparația ierarhizatoare și esențialistă, pe de altă parte. Astfel, există o diviziune disciplinară între diferitele discipline ale științelor socio-umane care activează sub umbrela studiilor memoriei, o competiție cu atât mai vizibilă în statele din Europa de Est, unde monodisciplinaritatea nu și-a încheiat încă perioada de dominație. Un alt tip de *divide* are de-a face cu ierarhizarea „performanței” mnemonice a diferitor culturi naționale, o afirmație de tipul „a avea/ a nu avea memorie” trebuind citită, în fond, ca o apreciere implicită privind gradul de distanțare critică și de teoretizare a proceselor memoriei colective. Apoi, nici diviziunile ce țin de geografia regională și/sau globală nu sunt deloc de neglijat: asimetriile geopolitice dintre Vestul Europei și SUA, pe de o parte, și Sudul Global, pe de altă parte, apar din ce în ce mai des pe agenda stu-

diilor comparate. În sfârșit, există o disparitate de factură politică, ce privește atât politicile memoriei în diferite state postcomuniste sau posttotalitare (cadru legislativ, lustrație, comemorări publice), dar și, mai important, politicile cercetării memoriei, subiectele prioritare pe agenda publică și quantumul fondurilor alocate în acest scop.

Pot fi aceste diviziuni convertite în ceea ce s-ar putea numi, făcând un joc de cuvinte pe marginea plurisemantismului termenului *divide*, în diferență metodologică? Altfel spus, poate fi articulată o diferență metodologică în cadrele comparației Vest vs. Est, care să depășească atât binarismul opozițional implicit (și explicit), cât și diviziunile regionale deja menționate? O posibilă soluție ar fi, așa cum sugerează Susan Stanford Friedman, pulveri-

zarea structurilor deja încetățenite ale comparației prin decontextualizare și recontextualizare¹⁹, ceea ce, în cazul discutat aici, ar presupune un altfel de „decupaj” – atât teritorial, cât și epistemologic –, prin identificarea unor zone situate dincolo de dihotomia politică și economică dintre Vest și Est. Un bun exemplu în acest sens poate fi câmpul literar: chiar dacă producerea și, mai ales, circulația operelor literare în afara granițelor culturii de origine este influențată de cei doi factori amintiți anterior, *diferența* tipică literaturii, pe care o putem echivala, în lipsa unui termen mai potrivit, cu caracterul estetic, scoate sfera literarului de sub incidența binomului Est-Vest. Desigur, o astfel de afirmație este pândită de mai multe complicații. O primă obiecție ține de caracterul național, autohton, al ecuației literatură-estetic, asumție care se poate dovedi lipsită de validitate pentru cercetători contemporani aparținând altor culturi. O a doua

obiecție posibilă ține de caracterul ei circumscris disciplinar – ceea ce a reprezentat axioma în studiile literare românești din ultimele trei sferturi de veac poate fi deloc sau greu acceptată de cercetători din alte zone umaniste²⁰. Voi încerca

totuși să argumentez fiabilitatea unui model literar în studiile memoriei.

Cele mai bătute rute ale acestui câmp pluridisciplinar se află în parcela științelor sociale, înglobând și științele politice sau cercetarea istoriografică și acoperind linii de cercetare ca memoria socială, justiția tranzițională, istoria orală. Aceste modele metodologice sunt dominante (atât în Vestul, cât și în Estul Europei) nu doar în *Memory Studies*, ci și în ceea ce am putea numi studiile despre postcomunism. În aceste două arii, literatura reprezintă nu atât un teren marginal, cât unul neglijat. Dar, în special în Estul Europei, după 1989 literatura a fost foarte preocupată de articularea unor narațiuni despre trecut, și, în consecință, a produs modele complexe ale memoriei naționale și regionale. Mai mult,

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ Susan Stanford Friedman, „Why not compare?”, p. 756.

²⁰ Vezi Andreea Mironescu, „Extinderea domeniului literaturii. Integrarea formelor hibride în istoria literară românească”, *Philologica Jassyensia*, volumul 14, nr. 2 (28), 2016, pp. 71-82.

în România și alte state ex-comuniste²¹, dar și în alte părți ale globului, în special în cazul așa-ziselor culturi „periferice”, memoria publică a fost multă vreme negociată în afara unui cadru instituțional, iar literatura a fost unul dintre cele mai influente canale prin care s-a desfășurat acest proces. Formele literare și suprastructura transnațională la care acestea iau parte redimensionează diviziunile geografice, politice și economice, resemantizându-le și reinterpretându-le dintr-o pluralitate de perspective. Un roman precum *Noapte bună, copii!* de Radu Pavel Gheo, pentru a da un singur exemplu, nuanțează

opoziția Estul comunist vs. Vestul Occidental prin introducerea unui al treilea termen al comparației – Estul occidentalizat reprezentat de fosta Iugoslavie –, dar și prin denunțarea utopiei superiorității civilizationale a Vestului. Însă dincolo de relevanța ficțiunii pentru un comparatism non-ierarhic, integrarea interdisciplinară a criticii literare și cota de reprezentativitate a literaturii acolo unde competiția între discipline este una puternică, precum studiile memoriei sau studiile postcomuniste, țin în primul rând de opțiunile pe care criticii literari și cercetătorii le fac și vor continua să le facă. ■

²¹ Vezi, de exemplu, Vlad Beronja and Stijn Vervaeke (eds.), *Post-Yugoslav Constellations: Archive, Memory and Trauma in Contemporary Bosnian, Croatian and Serbian Literature and Culture*, De Gruyter, Berlin, New York, 2016.

BIBLIOGRAFIE

Andersen, Tea Sindbæk and Barbara Törnquist-Plewa, “Introduction”, in *Disputed Memory. Emotions and Memory Politics in Central, Eastern, and South-Eastern Europe*, edited by Tea Sindbæk Andersen and Barbara Törnquist-Plewa Berlin, De Gruyter, 2016.

Beronja, Vlad, and Stijn Vervaeke (eds.), *Post-Yugoslav Constellations: Archive, Memory and Trauma in Contemporary Bosnian, Croatian and Serbian Literature and Culture*, Berlin, De Gruyter, 2016.

Blacker, Uilleam, Alexander Etkind and Julie Fedor (eds.), *Memory and Theory in Eastern Europe*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2013.

Cornis-Pope, Marcel and John Neubauer (eds.), *History of the Literary Cultures of East-Central Europe. Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th Centuries*, vol. I-III, Amsterdam, John Benjamins, 2004-2010.

Dutceac Segesten, Anamaria and Jenny Wustenberg, “Memory studies: The state of an Emergent Field”, *Memory Studies*, vol. 10, issue 4, 2016, pp. 474-489.

Gunkel, David J., “Second thoughts: toward a critique of the digital divide”, *New Media & Society*, volume 15, no. 4, 2004, pp. 499-522.

Mironescu, Andreea, „Extinderea domeniului literaturii. Integrarea formelor hibride în istoria literară românească”, *Philologica Jassyensis*, volumul 14, nr. 2 (28), 2016, pp. 71-82.

Rigney, Ann and Chiara de Cesari, “Introduction”, in *Transnational Memory. Circulation, Articulation, Scales*, edited by Ann Rigney and Chiara De Cesari, Berlin, De

Gruyter, 2014, pp. 1-25.

Rothberg, Michael, *Multidirectional Memory: Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*, Stanford, Stanford UP, 2009.

Said, Edward W., *Orientalism. Occidentale despre Orient*, traducere de Ana Andreescu, Doina Lică, Timișoara, Amarcord, 2001.

Stanford Friedman, Susan, “Why Not Compare?”, *PMLA*, vol. 126, no. 3, May 2011, 753-762.

Ștefănescu, Bogdan, *Postcommunism/ Postcolonialism: Siblings of Subalternity*, București, Editura Universității din București, 2012.

Todorova Maria, Augusta Dimou and Stefan Troebst (eds.), *Remembering Communism: Private and Public Recollections and Lived Experience in Southeast Europe*, Budapest, CEU Press, 2014.

Todorova Maria, Zsuzsa Gille, *Post-communist Nostalgia*, New York, Berghahn Books, 2010.

Tismăneanu, Vladimir, Dorin Dobrinu, Cristian Vasile, *Raport Final*, Comisia Prezidențială pentru Analiza Dictaturii Comuniste din România, București, Humanitas, 2007.

van Dijk, Jan A.G.M., “Digital divide research, achievements and shortcomings”, *Poetics*, no. 34, 2006, pp. 221-235.

Wawrzyniak, Joanna, and Małgorzata Pakier, “Memory Studies in Eastern Europe: Key Issues and Future Perspectives”, *Polish Sociological Review*, no. 3, 2013, pp. 257-278.

Două forme productive în anii 1990 și 2000: eclecticismul postmodern și autoficțiunea

Abstract

Articolul de față discută două dintre formele productive ale prozei românești din ultimele două decenii: pe de o parte, romanul care perfecționează și depășește (prin parodiare) eclecticismul postmodern; pe de altă parte, o formă preluată, în anii 1990 și 2000, din proza franceză de tinerii romancieri douămiiști – numită, generic, *autoficțiune*. Articolul selectează și analizează câte trei romane relevante pentru fiecare dintre cele două forme. Astfel, eclecticismul postmodern este ilustrat prin ciclul *Orbitor*, al lui Mircea Cărtărescu – care este, poate, ciclul romanesc cel mai dezbătut și mai contestat de critica literară al ultimelor două decenii –; *Christina Domestica și Vânătorii de suflete* și *Simion liftnicul. Roman cu îngeri și moldoveni*, ale lui Petru Cimpoeșu. Autoficțiunea este ilustrată prin romanul de debut al lui Ionuț Chiva, *69*, romanul de debut al Ioanei Bradea, *Băgău*, și *Vară în Siam*, de Claudia Golea. Cele șase romane sunt discutate în contextul modelelor tradiționale și internaționale care influențează cele două forme și în contextul elementelor comerciale folosite de scriitori, în căutarea succesului de librărie.

Cuvinte-cheie: studii de literatură contemporană, postmodernism, autoficțiune, proza românească a anilor 1990 și 2000, istorie literară

Two Productive Forms in the 1990s and 2000s: the Postmodern Eclecticism and the Autofiction
This article discusses two productive forms of Romanian prose of the last two decades: on the one hand, the novel that refines and moves beyond (by leveraging parodical techniques) the Postmodern eclecticism; on the other hand, a form borrowed in the 1990s and 2000s from the French prose by the young Romanian novelists of 2000 – generically known as *Autofiction*. The article selects and analyzes three relevant novels for each of the two forms. Thus, the Postmodern eclecticism is illustrated by the *Orbitor* series, of Mircea Cărtărescu – that is perhaps the most debated and challenged series (by the literary criticism) of the last two decades –; *Christina Domestica și Vânătorii de suflete* and *Simion liftnicul. Roman cu îngeri și moldoveni*, of Peter Cimpoeșu. The Autofiction is illustrated by the debut novel of Ionuț Chiva, *69*, by Ioana Bradea's debut novel, *Băgău*; and by Claudia Golea's *Vară în Siam*. The six novels are discussed in the context of the international and traditional moderns that influence the two forms of fictions and also in the context of the marketing techniques deployed by the writers, in search for commercial success.

Keywords: contemporary literature studies, postmodernism, autofiction, romanian narrative fiction of the 1990s and 2000s, literary history

* Acest studiu este bazat pe o cercetare realizată în cadrul proiectului „Cultura română și modele culturale europene: cercetare, sincronizare, durabilitate”, cofinanțat de Uniunea Europeană și Guvernul României din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013, contractul de finanțare nr. POSDRU/159/1.5/S/136077

In articolul de față voi discuta două dintre formele productive ale prozei românești din ultimele două decenii. Una dintre acestea e reprezentată de romanul care perfecționează și depășește (prin parodiare) eclectismul postmodern, eclectism importat în mare parte, în anii '80, din proza americană de unii dintre romancierii generației 1980; cealaltă formă este cea a autoficțiunii și este, la rândul ei, o formă de import, preluată, în anii 1990 și 2000, din proza franceză de tinerii romancieri douămiiști.

I. Scriitori optzeciști și postmoderni; depășirea postmodernismului

O serie de romane ale prozatorilor optzeciști și nouăzeciști apărute în ultimele două decenii perfecționează procedeele combinatorii consacrate, pe de o parte, de romanul istoric postmodern (sau de metaficțiunile istorice postmoderne) și, pe de altă parte, de Cenaclul de Luni și de așa-numitul „Postmodernism românesc”. Printre ele se numără ciclul *Orbitor*, al lui Mircea Cărtărescu – care este, poate, ciclul românesc cel mai dezbătut și mai contestat de critica literară al ultimelor două decenii –, *Christina Domestica și Vânătorii de suflete* (Humanitas, 2006) și *Simion Iifnicul. Roman cu îngeri și moldoveni* (Compania, 2001) ale lui Petru Cimpoeșu.

Voi analiza, în cele ce urmează, cele trei romane în contextul modelelor tradiționale și internaționale la care ele se raportează și în contextul elementelor *pop*, comerciale, pe care acestea le cultivă.

I.1 Mircea Cărtărescu: *Orbitor*

Ciclul *Orbitor*, al lui Mircea Cărtărescu (Cărtărescu 1996, 2002, 2007), a fost considerat, de o mare parte a criticii literare, drept cel mai important ciclu românesc al anilor 1990 și 2000¹. Ciclul a fost numit „un monument literar”, cu puternice rădăcini romantice și cu substrat eminescian, care urmărește o tramă „presărată cu scenarii oculte”²

ancorate în proza fantastică a lui Mircea Eliade. Romanul e, fără îndoială, așa cum arată Paul Cernat, „un proiect impresionant, fără termen de comparație în literatura română de după 1989, un efort ce impune admirație și respect, o construcție monumentală, totală, o supernova narativă”³.

Seria se mișcă, în mod aparent, în cele trei volume, dinspre explorarea unei autobiografii fantastice, a unei copilării și a unei adolescențe mitizante, spre integrarea și decriptarea realității imediate, a istoriei recente. În fapt, universul ciclului *Orbitor* este universul creierului, universul minții, al raționalității și al intelectului care încearcă să găsească o porțiță de ieșire din propria hipertrofiere, din propria absolutizare. Este universul omului contemporan prins în capcana hiperrăționalității. Această zbatere, această tensiune dramatică amintește de un citat din C.S. Lewis, din *Desființarea omului*: „Pieptul – Mărinimia – Sentimentul – iată indispensabilii factori de legătură între omul cerebral și omul visceral. S-ar putea spune că acest element intermediar este cel care definește omul ca om: căci, prin intelectul său, el nu este decât spirit, iar prin poftă, el nu este decât animal. [...] Ceea ce îi singularizează pe Oamenii fără Piept nu este excesul gândirii, ci lipsa de emoții fertile și generoase. Capetele lor nu sunt mai mari decât cele obișnuite: atrofierea piepturilor de mai jos de ele creează această impresie” (Lewis 2004: 36-37).

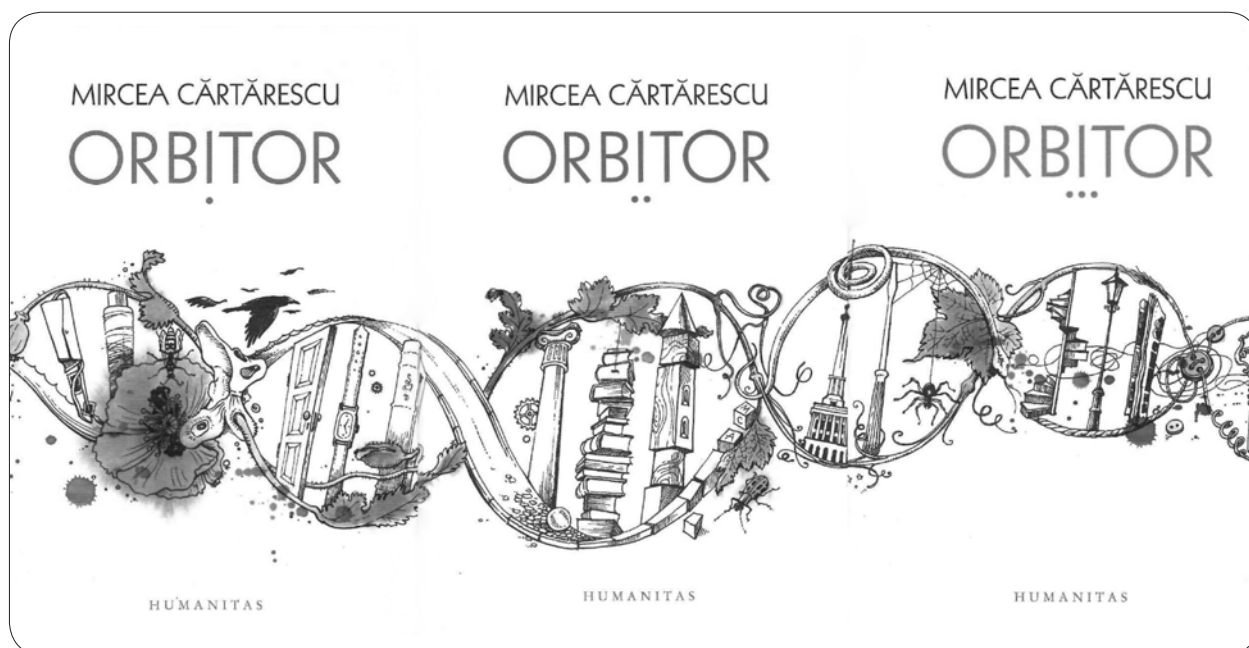
Ciclul are și câteva scăderi vizibile – scoase în evidență, în mod repetat, de critica literară⁴. Excesul este cea mai importantă dintre ele. Suprasaturația discursivă, excesul stilistic, verbiajul debordant și, pe alocuri, redundant sunt, toate, forme ale exceselor care devin tot mai supărătoare, în special în cel de-al doilea și al treilea volum al trilogiei. Soluțiile și rezolvările narative sunt și ele, uneori, pripite și improvizate – fapt care este bine ascuns, însă, sub verbiaj. Umbrela postmodernismului, care nu cere, nu-i așa, rezolvări narative coerente, maschează și ea acest defect; totuși, parcurgând cele peste 1000 de pagini ale trilogiei, cititorul nu se poate mulțumi cu această umbră a marii

¹ A se vedea, de exemplu, topul/sondajul „Romanul deceniului – Orbitor de Mircea Cărtărescu”, publicat pe *agendaliter.net*. ro și accesibil la adresa <http://agenda.liternet.ro/articol/10906/Dana-G-Ionescu-Dan-Boicea/Romanul-deceniului-Orbitor-de-Mircea-Cartarescu.html>. Răspund aici Al. Cistelean, Paul Cernat, Andrei Terian, Mihai Iovănel ș.a.

² Adina Dinițoiu, „Orbitorul la «judcata de apoi»”, în *Observator cultural*, nr. 388, septembrie 2007.

³ Paul Cernat, „Apocalipsa după Mircea Cărtărescu”, în *Bucureștiul cultural*, nr. 7, august 2007.

⁴ Trebuie să observăm, aici, polarizarea extremă a reacțiilor critice, între lauda fără rezerve și negația vehementă. Lauda fără rezerve trece cu vederea, de obicei, prea ușor sau prezintă drept reușite unele scăderi vizibile ale romanelor, datorate, cel mai probabil, grabei și presiunii externe de a încheia cu succes proiectul, în timp ce negația vehementă înmulțește cu zero până și meritele evidente ale trilogiei lui Mircea Cărtărescu.

umbrele postmoderne, iar frustrările pot lua naștere ușor. Inserția istoriei recente în ficțiune a fost și ea văzută drept un defect – în special în ultimul volum, *Aripa dreaptă*. Devenind comentator și judecător al istoriei recente, Mircea Cărtărescu a abandonat, arată unul dintre comentatori⁵, chiar punctul forte al proiectului pe care îl începuse: un proiect care trebuia să ilustreze, în mod exemplar, tocmai proza vizionară, la anipodul prozei realiste, istorice.

Proporțiile și ambiția proiectului literar dus la bun sfârșit, melanjul deseori reușit de fabulos și liric, de romantism, suprarrealism și onirism, fuziunea de discurs tehnologic, livresc și mistic, inovațiile stilistice și dimensiunea vizionară a ciclului romanesc reprezintă merite evidente ale trilogiei lui Mircea Cărtărescu. Seria *Orbitor* nu este, așadar, cea mai importantă realizare literară a anilor 1990 și 2000: nu este cel mai mare roman sau „marele roman” al acestei perioade (cum au încercat să demonstreze unii critici). Scăderile și, mai ales, excesele provocate, cel mai probabil, chiar de ambiția de a scrie „marele roman” sabotează, intrinsec, proiectul. Însă, prin amploarea demersului și, totodată, prin amploarea dezbaterilor iscate în jurul trilogiei, *Orbitor* rămâne, cu siguranță, cel mai important proiect literar al anilor 1990 și 2000, un proiect care

domină, prin monumentalitate și statură, dezbaterile din lumea literară a acestor ani.

II. 2. 2 Petru Cimpoeșu: *Simion liftnicul și Christina Domestica*

Simion liftnicul. Roman cu îngeri și moldoveni (Compania, 2001) și *Christina Domestica și Vânătorii de suflete* (Humanitas, 2006) ale lui Petru Cimpoeșu sunt două romane frecvent citate printre realizările narative de vârf⁶ ale anilor 2000. Petru Cimpoeșu ar aparține, biologic, generației 1980; procedeele postmoderne la care face recurs (adesea în mod ironic) în romanele sale îl apropie de optzeciști, în vreme ce anul apariției romanului *Povestea Marelui Brigand* (2000), care îl aduce în atenția criticii, și asumarea adesea ironică a procedeelelor textualiste ale postmodernismului optzecist îl încadrează în plotonul scriitorilor de după 1990; „generația de creație” a lui Petru Cimpoeșu este, așadar, generația 1990.

Simion liftnicul. Roman cu îngeri și moldoveni este, în opinia lui Paul Cernat, „volumul revelație care l-a adus, spectaculos [pe Petru Cimpoeșu], în prima linie a prozei românești postdecembriste, de la periferie la centru”⁷. E, totodată, romanul tranziției, romanul vieții la bloc – cel în care ne recunoaș-

⁵ Adina Dinițoiu, *art.cit.*

⁶ De reținut, aici, opinia lui Andrei Terian, care îl așază pe Petru Cimpoeșu în topul celor mai buni prozatori ai anilor 2000 (înaintea lui Răzvan Rădulescu, a lui Horia Ursu, a Florinei Ilis, a lui Radu Aldulescu și a lui Gheorghe Crăciun) și care arată că „romanul românesc de după 2000 e mai bogat decât pare” (în topul/sondajul „Romanul deceniului - Orbitor de Mircea Cărtărescu” publicat pe *agendaliter.net.ro*).

⁷ Paul Cernat, „România virtuală și metaficțiunea paranoică”, în *Bucureștiul cultural*, nr. 22, noiembrie 2006.

tem, cu năravurile și viciile noastre.

Într-un bloc de provincie (din Bacău) un cizmar se urcă în lift și blochează ascensorul la ultimul etaj, după care începe să vorbească în parabole și să facă minuni. Romanul începe cu blocarea liftului și urmărește istoria celor 10 zile care zguduie lumea blocului din Bacău: o lume în care se reflectă întreaga realitate a tranziției românești. Povestea lui Simion e completată de poveștile altor personaje, după principiul narațiunii în ramă: *Hanul Ancuței*, al lui Sadoveanu, e citat, în text, ca un model evident.

Mircea Iorgulescu observă că romanul „aduce în proza românească de după 1989 o prospețime aproape neverosimilă de ton și viziune”, în vreme ce calitatea principală a romanului ar reprezenta-o „lipsa de încrâncenare”⁸. Luminița Marcu vede în roman „un spectacol de marionete”, în care „barocul gesturilor îngroșate și comicul exagerat se altoiesc pe un realism de fond, pe toate micile realități de bălci ale acestui deceniu colorat”⁹. Unul dintre meritele lui Petru Cimpoeșu este că își strunește foarte bine instrumentele: nu exagerează nici cu tonul moralizator (aproape insesizabil), nici cu umorul grosier, nici cu realismul sordid, nici cu procedeele prozei optzeciste.

E o mare performanță să prezinți un subiect atât de delicat, precum e tranziția românească, recentă și dureroasă, cu instrumentele potrivite, fără să aluneci în excese – care pot fi fatale, așa cum am văzut și în discuția despre seria *Orbitor*. Și să transformi un astfel de demers delicat într-o lectură plăcută, într-o carte care poate fi apreciată, cu ușurință, de publicul larg.

Dacă *Simion liftnicul* este romanul vieții la bloc și fresca primilor zece ani de tranziție românească, la cinci ani după publicarea sa, *Christina Domestica și Vânătorii de suflete* este romanul care elucidează, în cheie ironică, misterele istoriei recente ale României. Insula Roland, din Pacific, pierdută de România după 1989, ar fi mărlul secret al discordiei dintre România și Statele Unite, care ar explica relația enigmatică dintre Nixon și Nicolae Ceaușescu, trădarea generalului Pacepa și mecanismele secrete ale Revoluției din 1989. Insula – pe care nu se întâmplă niciodată nimic – e locuită de o comunitate formată din rromi (rolanzi), români și americani. Pe unii dintre ei avem prilejul să-i cunoaștem, pe parcursul romanului. Toți cei pe care îi cunoaștem au trei lucruri în comun: sunt, în aparență, inși banali și șterși (pre-

cum Christina Domestica); au, fiecare, câte o țicneală (Dr. Thomas vrea să inventeze telepatigraful, prin intermediul căruia oamenii și-ar putea comunica gândurile la distanță; maiorul Smith, de la manutanță, se crede un spion într-o misiune ultrasecretă); și toți ar putea, printr-un context foarte întortocheat de împrejurări, să fie la locul potrivit pentru a salva lumea de o conspirație a extraterestrilor.

Voi insista, în cele ce urmează, asupra subiectului și asupra procedeelelor desfășurate, în acest roman, de Petru Cimpoeșu, deoarece ele sunt reprezentative pentru ceea ce numesc faza parodică a postmodernismului românesc – o fază care marchează epuizarea curentului, în anii 1990.

I.2 *Christina Domestica* – o discuție aplicată

Totul pornește undeva, în mijlocul Pacificului, pe insula Roland, o proprietate secretă a statului român. Locuită de rolanzi – colorați și manglitori, rromi, ce mai încoace și încolo – și de americani, staționați într-o bază militară. Înainte și după Revoluția din decembrie 1989, cu tot peisajul unui cartier românesc provincial. Polii magnetici ai Pământului s-au mutat de la locul lor și amenință echilibrul planetar, niște extraterestri plutesc, amenințatori, pe deasupra insulei, iar o organizație secretă, sau serviciile de spionaj americane, sau securiștii români completează să creeze supraomul-pisică-telepată.

Toate aceste elemente alcătuiesc un complex de intrigi întortocheate care se desfășoară pe câteva sute de pagini. În centru se afla Christina Domestica, realizatoarea unei emisiuni numite *Întâlnirea cu fericirea*. Christina nu înțelege mai nimic din ceea ce se întâmplă, dar încearcă să salveze lumea. Soarta face ca ea să se afle în mijlocul unor conspirații mondiale și al unor planuri concentrice de distrugere (sau de salvare) a lumii. La fel ca în povestea lui Peter Pan, Insula care nu există este buricul Pământului.

La ingredientele de mai sus se mai adaugă unul, foarte important: umorul. Asistăm, de pildă, la o serie de discuții nesfârșite între împăratul rrom-Roland, care suferă de toate complexele grandomane ale micimii funcției sale, și colonelul șef de bază americană, care suferă de Irritable Bowel Syndrome – adică de balonări, flatulență și hemoroizi. Îl vedem,

⁸ Mircea Iorgulescu, „Viața la români, după Evenimente”, în *Revista 22*, nr. 51, decembrie 2001.

⁹ Luminița Marcu, „Umor și metafizică”, în *România literară*, nr. 25, iunie 2001.

apoi, pe colonelul respectiv purtând o cască plină de bobine de autoinducție care ar trebui să-l vindece de hemoroizi prin captarea câmpurilor geomagnetice ale pământului. Una dintre sursele consistente ale umorului este disponibilitatea personajelor de a crede în orice, de la OZN-uri la energii acumulate în spirale yoghine și în puterea taumaturgică a căștilor paranormale.

La sfârșit – pentru că nu e nicio greșală să sărim direct la sfârșit – naratorul pare să se plictisească de întreaga încurcătură, care ar mai putea continua pe alte câteva sute de pagini. Și îi lasă pe toți în aer, hotărându-se să recupereze doar unul sau două personaje, să le spunem, cheie: pe nebunul Pablo și pe Christina. Tot atunci, naratorul introduce alte personaje, care nu au nicio legătură cu povestea de dinainte: Vasile Tumburuc, zis Basil – o caricatură a scriitorușului provincial ratat –, plus câteva profesorese-amante. Colonelul Puritanal, Împăratul rolanzilor, Maiorul Smith, Vic (soțul Christinei), Cosmo (tatăl Christinei, se pare, agent secret CIA), dr. Thomas, Joanna-Jeni, Marychka, Naggie și toți ceilalți protagoniști dispar, brusc, din roman. Și la fel dispar și OZN-urile, conspirațiile și pisicile telepatice. Cu un singur gest, marele păpușar postmodern se hotărăște să simplifice lucrurile: nu-i așa, într-un roman postmodern „anything goes”, și orice decizie a naratorului, oricât ar fi de radicală sau de absurdă, trebuie să fie tolerată, ba chiar aplaudată de cititor.

Naratorul despre care vorbim nu are, de altfel, nici o limită. Este un narator-demiurg, intră când vrea în mințile, în casele și în secretele personajelor, le comentează, înțelegător-ironic, gândurile („Maiorul Smith nu știa ce să creadă și de aceea nu crezu nimic”), se lansează în divagații filosofice nesfârșite în jurul motivațiilor acestora și propune tot felul

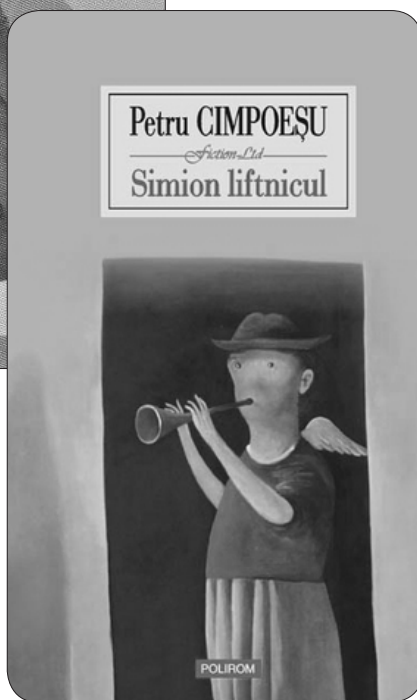
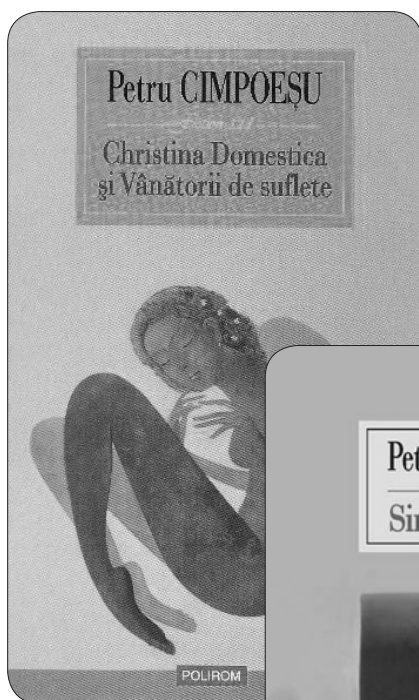
de explicații psihologice sau parapsihologice care-i nuancează (în fapt, îi disimulează) punctele de vedere. O face, desigur, cu vervă, cu inteligență și cu luciditate – dar, mai mult, face toate aceste lucruri în mod ostentativ. Ceea ce-și dorește acest narator este un singur lucru: el își dorește ca absurditatea comportamentului său să fie remarcată.

Naratorul acesta insidios e, de fapt, vedeta romanului – iar comportamentul său ofensator este personajul central pe care-l avem, permanent, în fața ochilor. Acest narator comentează, de pe margine, piesa pe care o pune în scenă, îi scoate sub reflectoare pe unii, îi concediază, discreționar, pe alții, și îngheață, când are chef, acțiunea, pentru a ne ține lecții despre desenul lui Jastrow, despre principiul lui Goodman („o imagine nu exprima decât proprietățile metaforice la care face referire”) sau despre pisica lui Schrödinger. Din când în când, pune totul pe „hold”, pentru a se pierde în

divagații poetice de felul următor: „Apoi, cortegiul a pornit spre cimitirul Ecaterina. Pe străzi cu hopuri, mărginite de blocuri; pe lângă care curgeau în zadar trotuare; și magazine alimentare; sufletul ei auster și supus, izbăvit de păcate, pluti lin către cer; se ridică tot mai sus, deasupra a tot și a toate; unde zburciumul lumii s-a stins, nici păsări nu zbor, nici vântul nu bate; abia se zăresc printre nori, la mari depărtări, orașe și sate” (Cimpoeșu 2006:

137) etc. (poezioara naiv-optzecistă – în fapt, o parodie a poeziei optzeciste – continuă înainte, pe două pagini întregi).

În alte ocazii, același narator împrumută un aer pedant și își dezvăluie cunoștințe enciclopedice, invocând, la grămadă, surse serioase și n serioase, de la teorii și studii de fizică a cuantelor la articole din *Evenimentul zilei* și la cărți de tipul *Energia care vindecă*, a renumitului bioterapeut Viorel Olivian, din Pașcani, județul Iași. Un narator care, la un moment

dat, hotărăște să arunce mantia și sceptrul de demiurg sarcastic și să îmbrace hainele de lucru ale lui Petru Cimpoeșu, de profesie inginer, rezident în Bacău. După ce îi invocă pe Marx, Sartre, Tesla și Bohr, rezolvă totul cu cel mai ieftin truc din manual: acela al manuscrisului adus de un necunoscut, într-o sacoșă de plastic.

Este ca și cum, la un moment dat, naratorul-demiurg s-ar fi plictisit de proporțiile pe care le lua conspirația și de firele pentru a căror deslușire ar mai fi avut nevoie de alte câteva sute de pagini. Și ar fi spus: gata, până aici! În ultimele secvențe ale romanului apar editorul romanului și unul dintre redactori – „Nu erau niște pensionari, cum crezusem. Spre mirarea mea, unul dintre ei, cunoscutul filosof L., directorul unei edituri importante (pe celălalt nu-l cunoșteam, un tip mai înalt și slab, cu mustață și ochelari, care mergea cu capul aplecat într-o parte și nu spune decât «îhâm, îhâm») s-a oprit, a făcut o reverență cam teatrală și a spus...” (Cimpoeșu 2006: 231). Și, în felul acesta, probabil prin intermediul unei conspirații și al unor interese oculte, manuscrisul neterminat e declarat bun pentru tipar.

Este un narator parodic – dar care nu parodiază rolurile clasice ale naratorului, încercând să răstoarne convențiile și să sublinieze artificialitatea oricărei perspective narative. Este un narator care, dimpotrivă, ironizează chiar naratorul parodic postmodern și subliniază, prin împingerea în extrem, chiar artificialitatea principiului „anything goes”. Chiar și parodia, ne spune Petru Cimpoeșu, este un procedeu care poate fi folosit în exces – și împins până la epuizare.

I.3 Teoria conspirației – o cheie a realității?

Miturile de consum și, mai ales, disponibilitatea consumatorilor de ficțiuni mediatice de a crede în aceste mituri de consum reprezintă, în fapt, firul roșu al romanului și, în același timp, cea mai evi-

dentă pistă falsă pe care o indică Cimpoeșu. Desigur, personajele sale sunt gata, după cum am mai arătat, să creadă în orice, deși orice-ul Christinei nu este identic, de pildă, cu orice-ul lui Naggie. Fiecare are propria versiune asupra para-realității, fiecare își construiește o „teologie” proprie, în care naturalul, supranaturalul și zeii sunt construite, în ultimă instanță, după „chipul și asemănarea” proprie.

Dar *Christina Domestica* nu este un roman despre manipulare și despre teoria conspirațiilor. Nu intră în aceeași categorie cu *Saludos* (Iași, Editura Polirom, 2004) și *Sigma* (Iași, Editura Polirom, 2005), ale lui Alexandru Ecovoiu, cu *Hotel Europa* (București, Editura Albatros, 2006), al lui Dumitru Țepeneag, sau cu *Trandafirul tăcerii depline* (Editura Alfa, 1999), al lui George Cușnarencu, de pildă¹⁰, și chiar cu *Povestea Marelui Brigand* (Iași, Editura Polirom, 2007), al lui Petru Cimpoeșu. Dacă este adevărat că milenarismul și teoria conspirației sunt „nebunii” extrem de productive, inclusiv în plan literar, în cele două decenii de după Revoluția din 1989, la fel de adevărat este că unii prozatori le îmbrățișează pe deplin, spunându-le cititorilor atinși de morbul conspirativist exact ceea ce vor să audă, în timp ce alți prozatori iau o anumită distanță critică față de ele.

În orice caz, marea conspirație a nu-se-știe-cui (sau tra-la-la sau MSAMDR) este doar una dintre pistele posibile ale acestui roman. Scenariul S.F. este la fel de verosimil; la fel este și posibilitatea ca totul să fie, în definitiv, visul unui nebun (Pablo sau N. Ceaușescu?) sau o halucinație sau o viziune apocaliptică. Tocmai multitudinea de rezolvări posibile, în cheia nebuniei tranziției (sau a diverselor nebunii ale tranziției), invalidează orice astfel de rezolvare – și ia o distanță critică față de diversele rezolvări „milenariste”.

Romanul ar mai putea fi – și aceasta este rezolvarea spre care ne îndeamnă paginile de final – o demonstrație a unei teorii literare ad-hoc, pe care

¹⁰ Pentru o listă extinsă a romanelor conspiraționiste și milenariste, a se vedea articolul lui Nicolae Bârna, „«Neocărtărescianismul» dezamăgitor sau Marele Roman absent”, în *Revista Cultura*, nr. 57/2007. Citez din Nicolae Bârna: „Romanul apocaliptic și (pseudo-) milenarist, cu apel la miraculos și la motivul scenariul conspirației oculte, s-a pomenit întruchipat – la cote «valorice» diferite, dar cel puțin remarcabile în toate cazurile, și, firește, în configurații particulare, diverse – de nu puține volume, respectiv *Te pup în fund*, *Conducător iubit!* și, mai ales, *Cei șapte regi ai orașului București*, de Daniel Bănuțescu, *Orbitor* (trei volume) de Mircea Cărtărescu, *Hotel Europa*, *Pont des Arts* și *Maramureș*, de Dumitru Țepeneag, *Trandafirul tăcerii depline* de G. Cușnarencu, *Domnul clipei* de Dan Stanca, *De câți oameni e nevoie pentru sfârșitul lumii* de Gheorghe Iova, *Povestea Marelui Brigand* de Petru Cimpoeșu, *Anotimpuri de trecere* de Cătălin Țârlea, *Saludos* și *Sigma*, de Alexandru Ecovoiu, *Vestitorul*, de Dan Perșu, *Crima din magazinul «Harmonia Mundi»*, de Hanibal Stănculescu, *Trup și suflet*. *Romanul-basm* de Liviu Ioan Stoiciu, *Textele de la Monte Negro* de Octavian Soviany (și altele încă, lista rămânând fără îndoială deschisă)”.

o voi numi ficțiunea realității ca efect: „Cam asta e tot – adică, mai nimic. Am impresia că detaliile pe care sunt tentat să le adaug ar fi de prisos, nereușind decât să complice inutil un desen oricum ratat, lipsit de semnificație. Constituie totuși dovada faptului că eram prezent acolo, încă lucid și observam atent... realitatea ca efect” (Cimpoeșu 2006: 229). Această realitate ca efect propune, în fapt, o definire negativă a realității, prin tot ceea ce nu este realitatea: în bună tradiție apofatică, Petru Cimpoeșu confruntă realitatea cu toate cheile la modă (din ultimele două decenii) de interpretare a ei și arată că nici una dintre acestea nu se potrivește în lacăt – nu deschide, altfel spus, lacătul.

„Cam asta e tot”, ne spune Cimpoeșu – tot ce avem, toate cheile pe care le avem. „Adică nimic” – nici una dintre aceste chei nu se potrivește (și detaliile suplimentare ar fi „de prisos”, deoarece demonstrația este deja convingătoare). Realitatea este un efect al acestor încercări nereușite (observarea unui fenomen modifică, nu-i așa, esența fenomenului), se modifică în funcție de observator, însă esența ei rămâne închisă. Calea catafatică este blocată (sau este subiectul unui alt roman); deocamdată, știm ce nu funcționează – rămâne încă să aflăm ce ar putea să funcționeze.

I.4 Un exercițiu de echilibristică – între kitsch și miraculos

„*Christina Domestica* este un exercițiu de echilibristică pe sârma subțire dintre kitsch și miraculos, dintre pixeli și atomi, dintre parodia dezlănțuită și reflecția politică și morală”¹¹, scrie Andrei Terian. Modelele sunt vizibile pentru cei familiarizați cu proza postmodernă și Cyberpunk a anilor 1960-2000 – Thomas Pynchon, Michel Huellebecq, William Gibson; totodată, Petru Cimpoeșu transcende aceste modele, prin combinația neașteptată dintre genuri și tehnici divergente, precum postmodernismul, Cyberpunk-ul și romanele lui Pavel Coruș, pe de o parte, și, pe de altă parte, prin deschiderea unor niveluri mai profunde, unde tandrețea și lirismul se îmbină cu dezbateră morală.

„*Christina Domestica și Vânătorii de suflete* e o antipoveste – scrie Alex Goldiș – care consacră un geniu caracteriologic, nu un povestăș debordant.”¹² Petru Cimpoeșu își suspendă, pe parcursul

acestui roman, aproape toate piste de narative; rămân fragmentele introspective și analitice și personajele sale, memorabile prin defectele pe care le reprezintă. E un roman în care prozatorul nu are răbdare să construiască o narațiune – și nici măcar mici narațiuni coerente. Ceea ce-l interesează pe prozator e să obțină efecte comice și să pună, totodată, în lumină absurditatea erorilor și a falaciozității ce caracterizează gândirea de tip conspirativ. Să râdem de absurdul ilogicului care trece drept logic, aceasta e miza romanului. Încă odată, meritul lui Petru Cimpoeșu e că reușește să facă acest lucru prin intermediul unor personaje verosimile, comice și, totodată, vulnerabile și umane, fără de care întreaga demonstrație n-ar fi fost decât o construcție neconvingătoare și fadă.

Dacă ar fi să comparăm cele două romane ale lui Petru Cimpoeșu cu reușitele „de vârf” ale curentului *New Italian Epic*, foarte popular în anii 1990 și 2000, discutate de criticul italian Giulio Ferroni (Ferroni 2010), am putea spune că aceste romane depășesc toate aceste reușite – fie și pentru simplul fapt că ele depășesc mecanica unei rețete literare. Petru Cimpoeșu este un autor aparent postmodern care parodiază, subtil, postmodernismul; prin mișele sale mai adânci, prin perspectiva critică pe care o propune asupra lumii, el se întoarce la funcția primară a literaturii – cea funcție primară esențială pentru lumea zilelor noastre, pe care o redescoperă Ferroni.

I.5 Depășirea postmodernismului: câteva concluzii

Care sunt modelele tradiționale și internaționale care influențează aceste romane – și cum se raportează ele la piață, care este „cota” lor de piață?

Printre modelele tradiționale, proza vizionară a lui Eminescu și a lui Heliade Rădulescu, o parte din proza fantastică a lui Mircea Eliade, chiar proza reflexivă, filosofică a lui Camil Petrescu își lasă, toate, amprenta asupra romanelor optzeciștilor, în general – și a seriei *Orbitor*, a lui Mircea Cărtărescu, în special – , iar proza postmodernă a lui Mircea Cărtărescu este, la rândul ei, un model pentru Petru Cimpoeșu. De notat, aici, că prin „model” nu înțelegem ceva care este, în mod necesar, imitat sau

¹¹ Andrei Terian, „Războiul hologramelor”, în *Ziarul Financiar*, 3 noiembrie 2006.

¹² Alex Goldiș, „Un Caragiale abisal”, în *Cultura FCR*, nr. 56, ianuarie 2007.

aprofundat; un model este – în special când vorbim despre romanele lui Petru Cimpoeșu – ceva care va fi parodiat și depășit.

Printre modelele internaționale, Thomas Pynchon și Michel Houellebecq, realismul magic al lui Gabriel García Márquez și al lui Ernesto Sábato sunt modele evidente, la o primă vedere, pentru optzeciști, alături de curente științifice mai largi, precum psihanaliza lui Freud și sociologismul pozitivist, de structuralism și de teoria fractalilor. Postmodernismul, în sine, este un curent care încearcă să înglobeze „orice”-ul – cu mențiunea că acest „orice” presupune, de regulă, tot ceea ce este de ultimă oră în științele exacte sau în filosofia pozitivistă, popular sau *pop*, la modă sau pe buzele tuturor.

În privința raportării la piață, interesant este că în această categorie vom întâlni unele dintre *best-seller*-urile ultimelor două decenii. Este un fapt, în aparență, paradoxal: dacă accesibilitatea și transparența stilului, elementele de roman „de acțiune” și temele sociale, politice sau religioase actuale tratate în cheia teoriei conspirației sunt cele trei ingrediente ale succesului comercial¹³, autorii postmoderni sunt departe de a oferi publicului produse ușor digerabile, scrise „după rețeta comercială” (stilul e, de regulă, departe de transparență – la Mircea Cărtărescu, de pildă, este prețios și încărcat, pe alocuri frazele sunt aproape ilizibile; acțiunea e un pretext sau un mecanism, firele epice sunt foarte rar duse până la capăt; temele sociale și politice sunt tratate în chei multiple și adesea – cum vedem la Petru Cimpoeșu – nici una nu se potrivește).

Paradoxul este, însă, explicabil dacă ne gândim, în primul rând, la faptul că unii dintre scriitorii optzeciști au devenit, între timp, figuri mediatice populare (ajunși în atenția presei deseori prin publicistica lor, prin activitatea lor de analiști ai vieții sociale și politice, și nu prin partea mai consistentă a operei lor, prin romanele, proza scurtă sau volumele lor de poezie), iar mass-media este fenomenul care nu numai că tinde să înglobeze literatura, ci care monopolizează *marketing*-ul cărții și, prin urmare, vân-

zările. În al doilea rând, același succes paradoxal îl observăm și la autorii italieni ai curentului *The New Italian Epic*, autori care merg, în aparență, împotriva curentului comercial. În Italia – ca și în România – scurtcircuitarea legăturii dintre scriitori și cititori, intermediată, odinioară, de critica literară, al cărei rol este preluat acum de mass-media, explică și ea, așa cum ne arată Giulio Ferroni, o altă parte a acestui paradox¹⁴. În al treilea rând, împrumutarea unor forme ale genurilor populare (*Policier*-ul, *Crime Fiction*-ul, *Cyberpunk*-ul) are, în ultimă instanță, tocmai scopul de a atrage publicul larg.

În încheierea acestei secțiuni, îl citez, din nou, pe N. Bârna: „Cineva, foarte la curent cu trend-urile de ultimă oră, și căruia-i împărtășisem într-o conversație ocazională câteva din rezervele mele [față de romanele conspirativiste și milenariste, *n.m.*], încerca să mă lămurească: valoarea romanului [*Derapaj*, de Ion Manolescu, *n.m.*] s-ar întemeia, cică, pe faptul că pune în operă cu mare iscusință subtile dezvoltări ale teoriei fractalilor. Bun, sigur, nimic de zis. Fractalii... O modă epistemologică aflată în momentul ei de glorie. Dar, fără să ader la cine știe ce impresionism nețărnut, cred că recursul la o teorie științifică oricât de prestigioasă nu asigură, automat și în sine (prin sine), căftănirea unei întreprinderi literare. Nu sociologismul sau fiziologismul pozitivist, psihanaliza, fizica cuantică, structuralismul, poetica și semiotica, naratologia și neoretica, logica terțului inclus etc., etc., etc au dat valoare unor mari opere prozastice naturaliste, moderniste, ale Noului Roman, postmoderniste s.a.m.d., ci calitățile lor literare. Constatabile mai degrabă intuitiv, și pe care fără îndoială că explicitarea ulterioară a raportărilor la științe și teorii le-a putut doar consolida sau legitima suplimentar, nu însă și descoperi sau proclama că atare”¹⁵.

II. Autoficțiunea

Discuția ajunge la un gen foarte productiv în literatura română, prin romanele unor foarte tineri scriitori care debutează în jurul anilor 2000; unii

¹³ Cum vedem, de pildă, în cazul unor *best-seller*-uri moderne, precum seria *Codul lui da Vinci*, a lui Dan Brown (deschisă cu *The Da Vinci Code*, Doubleday, US, 2003).

¹⁴ Citez un fragment din Giulio Ferroni care descrie acest scurtcircuit: „Ziarele își îndreaptă atenția spre cărțile care ies în evidență, mormane peste mormane, în librăriile-supermarket și, pentru a evita disensiuni jenante, se încred, deseori, în interviuri; recenziei criticului de meserie îi este preferată, frecvent, recenzia făcută de un scriitor, solidar și prieten, foarte adesea, cu scriitorul pe care-l recenzează; jurnaliști de o mare inteligență preferă să-și îndrepte atenția asupra cărților și autorilor la modă, asupra unor <non-scriitori> care devalizează clasamentele”. (Ferroni 2010: 51)

¹⁵ N. Bârna, *art.cit.*

dintre ei sunt studenți ai unor scriitori optzeciști care conduc cenacluri (Mircea Cărtărescu devine, la rândul său, conducător de cenaclu la Literale bucureștene în acești ani) sau membri ai unor cenacluri literare coagulate în același climat al Literelor bucureștene (cum este cenaclul Fracturi, condus de Marius Ianuș). Ionuț Chiva, Dan Sociu și Ioana Baetica, Adrian Schiop, Dragoș Bucurenci, Ioana Bradea și Claudia Golea se numără printre prozatorii al căror izvor principal de inspirație este propria biografie.

Alcoolul și alcoolismul, viciile de tot felul (și, în special, viciul atât de atrăgător și de popular al drogurilor), violența ghetourilor bucureștene (a „lumii de cartier”), *job*-urile capitaliste dezumanizante (de *call center* sau de corporație), relațiile disfuncționale și experiențele extreme trăite în locuri și călătorii exotice se numără printre temele favorite ale tinerilor scriitori români care își încearcă mâna de romancier pe terenul autoficțiunii.

Mă voi opri, în această secțiune, asupra a trei exemple – pe care le consider reprezentative pentru genul autoficțional douămiist și care ilustrează, totodată, varietatea genului. Ele sunt romanul de debut al lui Ionuț Chiva, *69* (Polirom, 2004 – unul dintre primele romane publicate în colecția „Ego. Proză” a Editurii Polirom); romanul de debut al Ioanei Bradea, *Băgău* (EST, 2004); și *Vară în Siam*, de Claudia Golea (Polirom, 2004). Printre ele, romanul Ioanei Bradea ar putea fi considerat cea mai bună realizare, pe teren românesc, a genului.

II.1 Ionuț Chiva: 69

69, de Ionuț Chiva, a fost interpretat, de critica literară, drept un roman neo-*beat* și a fost comparat (de criticul literar Mircea Martin) cu romanele lui William Burroughs. Cronicile de întâmpinare ale romanului au remarcat că Ionuț Chiva e poet, ca structură¹⁶ – iar această observație a fost confirmată, ulterior, de schimbarea macazului, în cariera tânărului scriitor, spre poezie – prin volumul *Instituția moartă a poștei*, Casa de pariuri literare, 2010). În timp ce unii au văzut, în acest roman, un manifest al tinerei generații, o „generație de sacrificii”, cum o numește Ionuț Chiva, alții au văzut doar un pariu cu proza, care trebuia, cu orice preț, câștigat. „Ce se întâmplă, de fapt, în *69*? Niște adolescenți teribiliști trăiesc

penibile aventuri (în jurul camerei...) din care nu lipsesc ingredientele-clîșeu: sex, băutură, «cafteli», condimentate abundant cu înjurături fără perdea pentru ca totul să arate cât se poate de real(ist).” – așa rezumă un cronicar literar¹⁷ subiectul romanului.

La o răsfoire rapidă, sar în ochi fraze bine aduse din condei, care conțin promisiunea unei critici acide asupra României de tranziție și chiar a unei viziuni unitare, care s-ar putea detașa printre rânduri: „Oricum, m-a dat afară și de atunci (de o lună, adică) s-a futut chiar totul. Sînt cleios de la praf și transpirație tot timpul, mă culc dimineața și mă trezesc seara... cu trupul deprimat și interes minim. Fumez chiștoace și la căderea nopții mă preumblu prin acest București, loc al fucking pierzaniei! Și știi care-i culmea, Vladimir Ilici? Fără să mă pierd!” (Chiva 2004: 17)

Totuși, frazele disperate nu se leagă nici într-un discurs unitar, nici într-o poveste; firul narativ e clișeistic și amintește, prea transparent, de filmele comerciale (sau *pulp*) de la Hollywood (trimiterea intertextuală nu salvează textul – cu atât mai mult cu cât e așezată, în mod evident, în mijlocul lui tocmai în acest scop); plauzibilitatea întâmplărilor e minimă și la fel e și luciditatea romancierului, care ar trebui să-și controleze sau, cel puțin, să-și canalizeze textul. În schimb, Ionuț Chiva se lasă aproape cu totul în voia frazelor și a trimiterilor spre diverse produse iconice ale cinematografului/ literaturii de consum. Nu este însă un păcat rar întâlnit – e un păcat sau chiar un viciu de care se fac vinovați, într-o formă sau alta, toți autorii români de autoficțiuni.

De ce este *69* o autoficțiune? Întâmplările romanului, puțin plauzibile, după cum am arătat (personajul se pierde într-o

¹⁶ Florina Pîrjol, „Mult zgomot pentru nimic”, în *Observator cultural*, nr. 237, septembrie 2004.

¹⁷ Florina Pîrjol, *art.cit.*

lume interlopă bucureșteană copiată, fără prea mari eforturi de adaptare, după filmele americane), ar porni de la „fișa biografică” a autorului. Două lucruri subminează, însă, chiar premisele autoficționale: pe de o parte, Muiuț, personajul-narator al romanului, este, în prea mare măsură, „adolescentul generic de provincie” venit în București și „scăpat” în lumea viciilor Capitalei; pe de altă parte, poveștile cu traficanți de droguri, bătaii, pești și crime fac neverosimilă această lume a viciilor – nu e o lume investigată „la prima mână”, ci una copiată, imitată după arhicunoscute modele cinematografice și literare. Dacă ar fi să rezumăm, într-o propoziție, motivul pentru care eșuează acest pseudo-roman (sau pseudo-poem), am spune că autorul său încearcă să obțină prea mult, cu prea puțin efort. Prea mult efect sau prea multă recunoaștere – nu prea contează, pe terenul autoficțiunii cele două se suprapun, oricum, până la identificare.

II. 2 Ioana Bradea: *Băgău*

Băgău, de Ioana Bradea, a fost salutat, de critica literară, ca un roman care „a reușit să corecteze căznitul și tristul efort de deblocare a limbajului literar”¹⁸. Personajul central este o tânără venită din provincie pentru a studia la Universitate, în Capitală; pentru a se întreține, lucrează la o linie erotică, iar romanul transcrie limbajul deseori obscen al „momentelor fierbinți” care fac obiectul muncii de zi cu zi al tinerei.

Regăsim, așadar, același tip de protagonist ca în romanul lui Ionuț Chiva:

studentul sărac, din provincie, care se pierde în labirintul unei zone marginale a societății bucureștene. Experiențele din acest labirint aruncă o lumină rece și crudă (în cazul lui Ionuț Chiva) sau, dimpotrivă, reținut lirică, în spatele limbajului obscen (în cazul Ioanei Bradea), asupra societății românești postdecembriste.

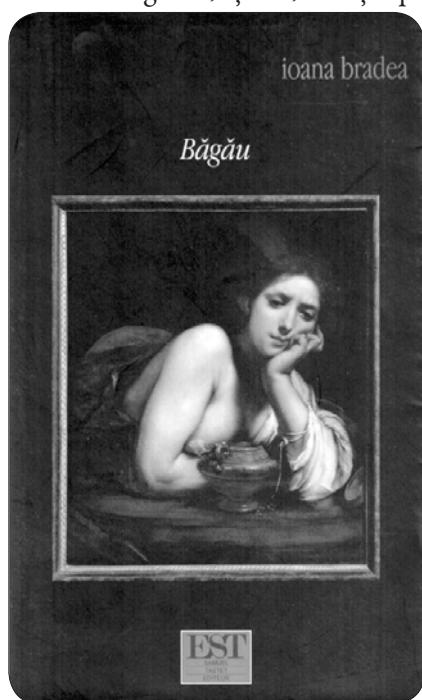
Ioana Bradea scrie tot despre sex,

duritatea vieții și aria de acoperire a înjurăturilor limbii române. Scenele „tari” țin însă de erotism (nu de pornografie!), iar originalitatea lor constă în faptul că actul acuplării nu e descris niciodată *ad litteram*. Mereu există un cuvânt jucăuș care suspendă pornografia la momentul oportun, o plapumă de fantezie copilăroasă care cade în capul participanților când scena devine „hard”, un macaz care deviază, fără să îți dai seama, trenul imaginației înfierbântate pe o șină auxiliară.

Întâlnirea întâmplătoare cu obiectele sau cu personajele acestei lumi duc la reverii, la construcții fabuloase și la expediții onirice de explorare a psihicului uman. Pe palierul de profunzime al romanului, Ioana Bradea e, asemenea lui Mircea Cărtărescu în trilogia *Orbitor*, un Otto Lidenbrock (celebrul personaj al lui Jules Verne) care călătorește nu spre centrul Pământului, ci spre nucleul fierbinte al minții umane. Pe palierul de suprafață, autoarea colecționează ciudățeni și, mai ales, ciudați – retardați, perversi, schizofrenici. Are, asemenea colegilor ei de generație, o pasiune pentru marginali și pentru declassați și nu se sfiește să înfigă, cu sadism, în insectar toate tipurile de ratați pe care societatea noastră le-a produs în ultimii ani, de la maneliști și băiețași de cartier analfabeți, frustrați, violenți și isterici la muncitori nefericiți și alcoolici și la adolescenți demenți, care plănuiesc să-și omoare părinții.

Personajele sunt credibile, nu numai prin specificul de limbaj, dar și prin concepția simplificată și naivă asupra vieții, prin greșeli de logică, contradicții și zvârcoliri apocaliptice ale subconștientului lor întunecat. De la Hašek n-am mai văzut așa nebuni convingători! Efectul de autenticitate e spectaculos, iar Ioana Bradea merită (încă) o bilă albă la capitolul documentare pentru scrierea primului său roman.

Textul Ioanei Bradea pare un îndelung poem și, la un moment dat, există pagini care deviază și împrumută forma poeziei. În realitate, acele zone ale romanului sunt poeme strecurate, asemenea personajelor „de colecție”, a dizertațiilor despre limbă și înjurăturile ei, sau a reveriilor erotice, în magma unei fraze continue, fluide, care-i permite autoarei să se miște fără nicio constrângere și să-și momească cititorul, fără a-i pierde vreun moment interesul, prin labirintul gelatinos al textului. Montajul romanului urmează o logică afectivă, subtilă. Fragmentele de viață brută, filtrată prin vis, se aglomerează în șapte zile (o săptămână la o linie erotică!), care se

¹⁸ Tania Radu, „Noua sinceritate literară”, în *Revista 22*, 30 septembrie 2004.

deosebesc una de cealaltă asemenea cioburilor de sticlă: prin culoare, formă și transparență.

O evoluție epică lineară nu există, deoarece subconștientul suprarealist demontează puzzle-ul amintirilor și-l rearanjează după bunul plac. Volumul are un minus evident: faptul că se întinde prea mult și că folosește, în mod abuziv, acest mecanism permissiv pe care autoarea îl stăpânește cu naturalețe. După cum arată un critic literar: „imensul orgasm stilistic anunță o fiziologică odihnă a talentului”¹⁹. Cât despre sex, acesta nu e pilonul de susținere al romanului, iar acest lucru e confirmat de al doilea roman al Ioanei Bradea, *Scotch* (Editura Polirom, 2010), care abandonează în întregime subiectele erotice și trece „la o descriere cvasi-poematică a orașului de provincie devastat de transformările sociale de după 1989”²⁰.

Datele biografice ale tinerei studente de provincie ajunsă în București, la studii, care coincid cu acelea ale tinerei Ioana Bradea – altfel spus, palierul autoficțional – constituie, așadar, doar unul dintre nivelurile pe care este construit romanul. Dede-subt, cititorul va găsi un nivel poetic, unde poezia limbajului voit obscen se împletește cu poezia întâmplărilor și întâlnirilor absurde; și, mai jos, un alt nivel, empatic, unde cititorul ajunge să simpatizeze, întrucâtva, cu personajele marginale ale romanului; în sfârșit, degradarea societății și a orașului, efectele „tranziției care ucide” le regăsim în palierul cel mai profund, acela în care privim, cu un ochi critic, realitatea noastră de zi cu zi.

E o complexitate structurală care face din romanul Ioana Bradea mai mult decât o autoficțiune și mai mult decât un roman „al generației sale” (generația colecției „Ego.Proză”, de la Polirom, în care Ioana Bradea își va publica, de altfel, următorul roman – *Scotch*). *Băgău* e, până în prezent, cea mai valoroasă autoficțiune din proza românească a ultimelor două decenii și unul dintre cele mai reușite romane semnate de un autor douămiist.

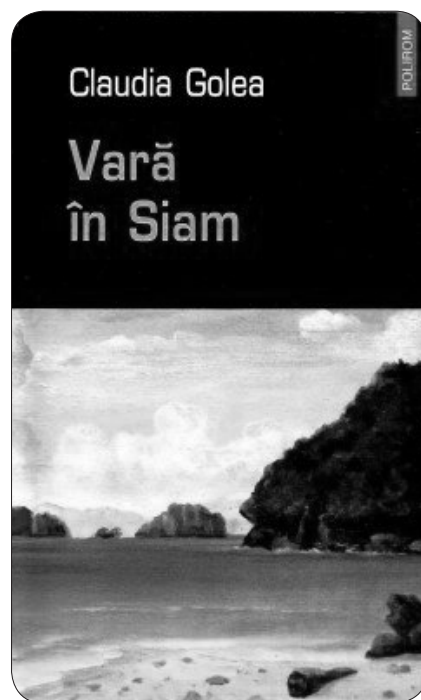
II. 3 Claudia Golea: *Vară în Siam*

Vară în Siam, de Claudia Golea, e ceea ce am putea numi un exemplu „de manual” de autoficțiune. Personajul cărții – care are, la fel ca autoarea, un trecut cosmopolit, a terminat studiile liceale la Paris, a urmat, în București, Facultatea de Limbi Străine și a avut, mai târziu, diverse *job-uri* în Asia – este o tână

ră traducătoare boemă, debusolată, consumatoare de droguri, cu episoade psihotice care culminează cu internări la psihiatrie, și cu un trecut pestriț, care include o „experiență profesională” de prostituată în Thailanda.

Romanul trece în revistă, cu naturalețe, întâmplări șocante, ieșite din comun: naratoarea la persoana I povestește, cu naturalețe, cum ajunge în pat cu un interlop întâlnit într-un club sordid, cum prizează var în loc de cocaină, cum este internată la nebuni și dă peste cap întreaga secție de psihiatrie etc. etc. De fapt, acesta este mecanismul – singurul mecanism – pe baza căruia funcționează romanul: gesturi dintre cele mai șocante sunt prezentate cu naturalețea cu care ai vorbi despre lucrurile cele mai banale. Eroina este, așadar, blazată, ea este familiarizată cu o anumită zonă a realității care ne e, celor mai mulți dintre noi, cu totul străină – și acesta e motivul pentru care romanul ei ar trebui să ne facă curioși. Stilul e frust, frazele sunt scurte și seci și se subscriu tonului blazat, al eroinei care „le-a fumat pe toate” (și la propriu, și la figurat). În realitate, e un stil accesibil, care invită la galop: sexul, drogurile și „scenele tari” îi captează cititorului atenția, iar frazele îl poartă rapid înainte, fără să-i permită să lase din mână cartea și să se consacre altor îndeletniciri.

Vară în Siam se apropie, totodată, cel mai mult de ceea ce am putea numi formula romanului comercial – un roman „ușor”, o lectură digerabilă, exact tipul de carte pe care o iei în rucsac, pentru a o citi în câteva ore, în avion sau în tren. În prefața romanului, Lucian Vasilescu observă că acesta nu are conotații moralizatoare: într-adevăr, *Vară în Siam* este un însoțitor pentru o călătorie exotică, propunând, drept condiment, un exotism „de nișă”, cu ceva droguri, crime și sex.

¹⁹ Tania Radu, *art. cit.*

²⁰ Bianca Burța-Cernat, „Locul unde nu s-a întâmplat nimic obscen”, în *Observator cultural*, nr. 530, iunie 2010.

II. 4 Autoficțiunea: câteva concluzii

Care sunt modelele tradiționale și modelele internaționale productive, atunci când vorbim despre romanele autoficționale românești din ultimele două decenii? Și cum se situează autoficțiunea în raport cu jocul pieței, al cererii și al ofertei?

În privința modelelor tradiționale, ele sunt relativ puține. Anumite paralele între proza avangardistă și suprarealistă a unor Tristan Tzara sau Geo Bogza și romanele lui Ionuț Chiva și Ioana Bradea ar putea să fie susținute – dar ele ar fi cu totul hazardate. Poezia realității nude, din *Aer cu diamante* (București, Editura Litera, 1982) a lui Florin Iaru, Mircea Cărtărescu, Ion Stratan și Traian T. Coșovei, este un model mai apropiat (și mai plauzibil) pentru cei doi tineri scriitori.

Pe de altă parte, romanele Claudiei Golea nu au un precedent – nu pentru că ele propun o noutate absolută (ba dimpotrivă!), ci pentru că formulele comerciale explorate din plin în perioada interbelică²¹ de scriitori precum Cezar Petrescu sunt prea îndepărtate de autoficțiunile franțuzești pe care sunt grefate noile romane comerciale.

Modelele internaționale – în special cele din literatura franceză contemporană – sunt cele care îi influențează, cel mai puternic, pe scriitorii români. *Viața sexuală a Catherinei M.*, de Catherine Millet (Editura EST, 2002); *Schimbarea la trup*, de Marie Darrieussecq (Editura Pandora M, 2003); *13.99 lei*, de Frédéric Beigbeder (Editura Trei, 2011); *Luni de fiere*, de Pascal Bruckner (Editura Trei, 2011), sunt punctele de reper prin care putem înțelege, cel mai bine, atât abordarea autoficțională, cât și temele dominante ale lui Ionuț Chiva, Ioana Bradea și Claudia Golea – și ale întregului „pluton” autoficțional.

Trei sunt trăsăturile împrumutate de (toți) scriitorii români autoficționali de la romancierii francezi contemporani. În primul rând, este chiar metoda de lucru a autoficțiunii; așa cum o definește

Serge Doubrovsky, autoficțiunea este „ficționalizare a unor evenimente și fapte reale, în sensul strict al cuvântului; [...] încredințarea limbajului unei aventuri – aventurii limbajului, în afara înțelepciunii și a sintaxei romanului, tradițional sau nou. Interacțiuni, fire ale lumii, aliterații, asonanțe, disonanțe, a scrie înainte sau după literatură [...]”²²; după definiția lui Giulio Ferroni, autoficțiunea este demersul românesc al unui eu narativ care nu este în întregime autobiografic, dar nu este nici în întregime ficțional – despre acest eu se poate spune că e, cel puțin parțial, unul și același cu eul autorului „în carne și oase” (Ferroni 2010: 23).

În al doilea rând, scriitorii români împrumută temele dominante ale francezilor. Acestea ar fi (într-o ordine aleatorie, la o privire de ansamblu): i) sexualitatea și ridicarea la rang de fetiș a vieții sexuale, văzută ca instrument privilegiat de explorare a realității (cu toate cavernele și subteranele ei) și, concomitent, ca exercițiu mistic, ca practică de eliberare; ii) viciile și dependențele (de alcool, narcotice, jocuri de noroc, sex și petreceri orgiastice), care devin un instrument privilegiat de explorare a suprarealității (produsă de mintea umană, cu toate cavernele și subteranele subconștientului) și, concomitent, un exercițiu mistic (alături de sexualitate), o practică de eliberare; iii) critica societății capitaliste și de consum, care transformă individul în sclav al sistemului; toate relele societății moderne – alienarea, însingurarea, violența extremă și sărăcia extremă, copiii care mor de foame în Africa etc. – sunt produse ale egoismului capitalist și ale filosofiei supraconsumului; singura ieșire din marasmul societății capitaliste o oferă sexul, alcoolul și drogurile.

Interesant este că, așa cum observă Giulio Ferroni (în eseul pe care deja l-am citat), aceste romane nu propun, niciodată, soluții: ele se mulțumesc să „diagnosticheze” societatea capitalistă, învinovățită

²¹ Romane de consum – sau „de vacanță” există și în perioada comunistă. Sunt în special romane polițiste sau de spionaj: Theodor Constantin, *La miezul nopții va cădea o stea* (București, Editura Tineretului, 1957); Victor Eftimiu, *Tengri* (Editura București, Albatros, 1970); Tudor Popescu, *Doi domni fără umbrele* (București, Editura Albatros, 1971); Rodica Padina, *Gura de lup* (Editura Militară, 1974); Rodica Ojog-Brașoveanu, *Bună seara, Melania* (Editura Dacia, 1975) etc. etc. Ele sunt, în mod evident, romane ideologice – un suport pentru ideologia oficială a regimului. O discuție generică despre încărcătura ideologică a acestor romane o realizează Mihai Iovănel în articolul „Romanul polițist românesc” din *Revista Cultura FCR*, nr. 487, octombrie 2014.

²² Redau citatul integral, în limba franceză (traducerea îmi aparține): „Autobiographie ? Non, c'est un privilège réservé aux importants de ce monde, au soir de leur vie, et dans un beau style. Fiction, d'événements et de faits strictement réels ; si l'on veut autofiction, d'avoir confié le langage d'une aventure à l'aventure d'un langage en liberté, hors sagesse et hors syntaxe du roman, traditionnel ou nouveau. Rencontres, fils de mots, allitérations, assonances, dissonances, écriture d'avant ou d'après littérature, concrète, comme on dit musique.” – Serge Doubrovsky, *Fils*, Collection Folio ed., Gallimard, Paris, 1977, p. 10.

pentru toată nebunia lumii moderne. Pe de altă parte, dacă singura cale de ieșire din această nebulie o reprezintă viciile, acest „diagnostic” al răului colectiv riscă să se transforme într-o scuză facilă a slăbiciunii individuale și a răului individual neasumat. Fondul moral este unul șubred, pentru că problema etică nu este pusă, cu onestitate, până la capăt – iar acest fond moral este esențial în discuția despre autoficțiune, deoarece toți autorii – de la Frédéric Beigbeder la Ionuț Chiva și de la Marie Darrieussecq la Claudia Golea – preiau vinovăția „sistemului” ca pe un dat. La fel ca hip-hop-ul, aceste romane sunt un vehicul al unui mesaj moral; cine încearcă să extragă, din romanul lui Ionuț Chiva sau dintr-o piesă hip-hop, protestul social nu va rămâne nici măcar cu un ambalaj estetic, cu un text „frumos scris”.

În al treilea rând, scriitorii români împrumută formulele – sau rețetele – literare ale scriitorilor francezi. Tăietura scurtă a frazei, tonul care pendulează între abandon și revoltă, folosirea deseori abuzivă a cuvintelor „tari”, inflația de scene „hard” (erotice sau violente) descrise pe pagini întregi, cu lux de amănunte, liniile narrative calchiate după filmele hollywoodiene, chiar pretextul, quasi-universal, că, după o serie de aventuri extreme, protagonistul „se trezește” la realitate (ca să o ia, a doua zi, de la capăt – în următorul roman al aceluiași scriitor), lirismul deseori siropos, toate sunt părți ale „rețetei” autoficționale aplicate, cu succes comercial sigur, de scriitorii francezi.

Este autoficțiunea un gen comercial? Pentru scriitorii francezi – da, cu siguranță că rețeta pe care am descris-o are „priză” la public²³ – și nu doar la

cel francez, ci la publicul internațional. Scriitorii români, însă, nu se bucură de același succes de public. O explicație ar fi că ei folosesc o rețetă de import fără să o adapteze, în mod convingător, la datele societății românești; o altă explicație ar fi că tinerii scriitori români evoluează în umbra traducerilor, foarte numeroase, din mult mai popularii autori francezi.

Autoficțiunea pare, așadar, un gen facil – accesibil, în special, tinerilor scriitori care încearcă să găsească un culoar mai rapid dacă nu spre publicul larg, cel puțin spre colecțiile renumite ale unor edituri mari (precum colecția „Ego.Proză” a Editurii Polirom). În același timp, imitând modelul tinerilor scriitori francezi, scriitorii români (precum Claudia Golea) caută, pe terenul autoficțiunii, secretul romanului comercial. Totuși, în spațiul românesc, autoficțiunea e generatoarea unei varietăți mai mari decât ne-am așteptat, la o primă privire, și, totodată, când e luată doar ca punct de pornire (așa cum se întâmplă în romanul Ioanei Bradea), a arătat că poate conține și germenele unor romane mai puțin comerciale – sau facile.

O ultimă observație – nu discutăm, în cazul autoficțiunii (și nici în cazul altor genuri sau forme delimitate în această analiză), despre un „gen” pur. Influențe sau gesturi de tip autoficțional descoperim și la alți prozatori ai anilor 1990 și 2000: este genul care contaminează, alături de formele combinatoricii postmoderne, întreaga proză a ultimelor două decenii – și, în special, proza scurtă a unor scriitori din primul raft valoric al nouăzeciștilor, precum Sorin Stoica, Lucian Dan Teodorovici sau Dan Lungu. ■

²³ Dovadă că romanele lui Frédéric Beigbeder, de pildă, s-au tradus în peste 20 de limbi (în românește au fost traduse, până în prezent, cinci romane ale scriitorului francez).

BIBLIOGRAFIE

Bradea 2006: Bradea, Ioana, *Băgău*, București, Editura EST
Cărtărescu 1996: Cărtărescu, Mircea, *Orbitor, Aripa stângă*, București, Editura Humanitas
Cărtărescu 2002: Cărtărescu, Mircea, *Orbitor, Corpul*, București, Editura Humanitas
Cărtărescu 2007: Cărtărescu, Mircea, *Orbitor, Aripa dreaptă*, București, Editura Humanitas
Chiva 2004: Chiva, Ionuț, *69*, Iași, Editura Polirom
Cimpoeșu 2001: Cimpoeșu, Petru, *Simion liftnicul*

Roman cu îngeri și moldoveni, București, Editura Compania
Cimpoeșu 2006: Cimpoeșu, Petru, *Christina Domestica și Vânătorii de Suflete*, București, Editura Humanitas
Ferroni 2010: Ferroni, Giulio, *Scritture a perdere. La letteratura negli anni zero, Scritture a perdere. La letteratura negli anni zero*, Bari, Editori Laterza
Golea 2004: Golea, Claudia, *Vară în Siam*, Iași, Editura Polirom
Lewis 2004: Lewis, Clive Staples, *Desființarea omului*, București, Editura Humanitas

Musafirii poftiți

Abstract

Diffuzate întâi pe unde radio, interviurile realizate de către Rodica Madoșa cu diverse personalități, la începutul anilor 2000, sunt publicate aproape două decenii mai târziu, în volumul *Intellectualii și politica (Interviuri Radio România — 2001-2003)*. Ascultate acum, vocile intelectualilor pronunțându-se cu precădere pe teme sensibile ale politicii, constituie un prilej de reflecție și aducere aminte a unor momente-cheie din trecutul recent al României.

Cuvinte-cheie: Radio România, Rodica Madoșa, intelectuali, interviu, politică, politică a culturii

First broadcast on the radio, the interviews taken by Rodica Madoșa of various personalities at the beginning of the 2000s are published two decades later in the volume *The Intellectuals and Politics (Radio Romania Interviews – 2001 – 2003)*. Upon hearing them now, the voices of the intellectuals, discussing mainly sensitive topics of politics, create a moment of reflection and recollection focusing on several key-moments of the recent past of Romania.

Keywords: Radio, Rodica Madoșa, intellectuals, interview, politics, cultural policies

Svetlana Aleksievici, laureata Premiului Nobel pentru Literatură în 2015, povestește, din *Vremurile second-hand* ale U.R.S.S., despre spațiul casnic cel mai prielnic dezbaterii intelectuale: „bucătăria nu este numai locul unde se pregătește mâncarea, ci și sufragerie și cameră de oaspeți, și birou, și tribună. Locul ședințelor de psihoterapie colectivă. În secolul al XIX-lea întreaga cultură rusă sălășluia la moșiile nobililor, iar în secolul XX, în bucătărie. La fel și perestroika. Toată viața anilor '60 este o viață «de bucătărie». Mulțumită lui Hrușciov! Căci pe vremea lui am ieșit din apartamentele comune și ne-am făcut bucătărie proprii, unde puteam să înjurăm puterea și mai ales să nu ne temem, pentru că în bucătărie erau numai ai noștri. Acolo se nașteau idei, proiecte fantastice. Se spuneau bancuri... Bancurile înfloreau! Comunist era cel care-l citea pe Marx, iar anticomunist cel care-l înțelegea”.

Dialogurile radiofonice de la începutul anilor 2000 ale Rodicăi Madoșa cu diferite nume sonore

ale lumii culturale par a se desfășura tocmai într-o astfel de „bucătărie”. În secolul XXI. Transcrierea acestei colecții de emisiuni în volumul *Intellectualii și politica (Interviuri Radio România — 2001-2003)* ne înfățișează, în persoana Rodicăi Madoșa, o amfitrionă atentă, care creează și întreține o atmosferă de efervescență intelectuală, care se ivește cu discreție în conversație, lăsându-și „musafirii” să se exprime nestingherit. De cele mai multe ori, la interviurile din „bucătăria Radio” participă doi, trei sau chiar patru invitați, care discută, cum altfel?, despre politică. Există, bineînțeles, și dezacorduri și polemici pentru că, în majoritatea cazurilor, Rodica Madoșa a avut grijă să invite intelectuali care nu se află de aceeași parte a baricadei. Baricadă care se numește Alianța Nord-Atlantică, Uniunea Europeană, „război de prevenție”, „corectitudine politică”, independența Ardealului, multiculturalism ș.a.m.d. Cu alte cuvinte, moderatoarea aruncă în scenă subiecte sensibile ale anilor 2000, destule încă actuale, care necesită dezbateri. Este sau nu îndreptățit războiul

pe care americanii l-au pornit în Irak? Are sau nu de câștigat România de pe urma eventualei aderări la U.E.? „Există cineva care vrea să spargă România”? De ce intelectualii nu fac mai multă politică? Înainte de a intra, totuși, în subiectele întrevederilor pe calea undelor, să mai zăbovim puțin în „bucătăria” Rodicăi Madoșa.

Nefiind vorba despre un regim opresiv, musafirii nu se mai retrag în bucătărie pentru discuții clandestine, însă aceste discuții au același aer urgent și, pe alocuri, răspicat, pe care trebuie să-l fi avut și conversațiile din bucătăriile altei epoci. Apoi, inevitabila naturalețe a discursului, dată de transcrierea unui interviu vorbit (și nu scris), precum și desfășurarea firească a conversației, schimburile de replici dintre invitați și, mai ales, eleganța și civilitatea polemicii ne fac să plasăm întâlnirile radiofonice într-un spațiu aproape casnic. În vizită la Rodica Madoșa. Unde, în postura de cititori, suntem și noi invitați, dar unde, ca ascultători ai

radioului, ni s-ar fi închis ușa în nas. Era de așteptat ca, pe parcursul emisiunii, măcar moderatoarea, dacă nu și musafirii, să se adreseze prin formule oarecum clișeizate, dar binevenite, și publicului ascultător, pentru a-i ține trează atenția. Nu se întâmplă decât o dată. Ion Bogdan Lefter se scuză anticipat că va repeta sporadic lucruri pe care le-a și scris și care ar putea să li se pară familiare ascultătorilor. În schimb, există o comunicare peste timp, peste emisii, între interviuri. Astfel, subiectul Memorandumului de la Cluj (proiect prin care se propunea regionalizarea României), aprig dezbătut de Gusztáv Molnár, Alexandru Cistelean, Adrian Rizea și Zeno Milea în emisiunea din 12 decembrie 2001, va reveni, tangențial, și în întâlnirea dintre Cristian Preda și Radu Portocală (28 ianuarie 2002). Sau Legea sponsorizării, cu urmări directe pentru zona culturală, care este adusă în prim-plan de Nicolae Breban în discuția cu Nicolae Manolescu (29 octombrie 2001), dar și de Augustin Buzura (29 aprilie 2002). Sau pledoaria lui Eugen Simion pentru apolitismul intelectualilor (30 decembrie 2002), care își găsește contraponderea în dialogul dintre Virgil Nemoianu și Andrei Marga (27

ianuarie 2003). Există, așadar, dincolo de spectrul larg al politicii care acoperă tematica emisiunii Rodicăi Madoșa, și subiecte concrete, cu puncte de vedere comune sau opuse, care leagă între ele convorbirile din *Intelectualii și politica*.

Se conturează, în acest mod, o simfonie de voci redând mai multe fețe ale episoadelor care țin deja de istorie. Un fragment dintr-o panoramă a dezbaterii intelectuale de acum aproape două decenii.

Cutuma emisiunii pare aceea de a avea mai mulți „musafiri”. Trei sunt excepțiile de la această regulă, ușor de identificat și prin titlurile pe care Rodica Madoșa le alege pentru interviuri: Augustin Buzura („Cultura costă, dar prostia costă infinit mai mult”), Andrei Pleșu („Avem nevoie în România de un guvern care să vrea să piardă alegerile”) și Eugen Simion („După '90 intelectualii s-au grăbit să se certe între ei”). Aceste titluri sunt extrase, sub formă de citat, din spusele invitaților. Atunci când autoarea selectează titluri pentru discuțiile

cu mai mulți intelectuali, preferă o formulă de mijloc, cumpănită, câteodată interogativă, niciodată citând precis (de exemplu: *Multiculturalism sau interculturalism?*, *Moartea și transfigurarea intelectualului*). Dintre cei trei scriitori menționați mai devreme, atât Augustin Buzura, cât și Eugen Simion au ales să vorbească nu despre politică la modul general, ci despre o politică a culturii. Autorul *Absenților* deplânge bunăoară efectele unei alocări de fonduri meschine pentru cultură: „au dispărut căminele culturale de la țară, au dispărut bibliotecile sătești, orășenești ș.a.m.d. nu se pot aproviziona cu carte. Cartea este deja un obiect de lux. Or, fără biblioteci, fără centre de conservare a culturii, cărțile au ajuns la tiraje ridicole” (pp.175-176). Mai mult, regretatul prozator găsea vinovați și în rândul confrăților intelectuali înrolați în politică: „Eu nu am nimic împotriva angajării într-un partid. I-am prețuit pe cei ce s-au angajat în diverse formațiuni politice. Nu i-am prețuit când au ajuns în Parlament și când, la un moment dat, 30 și ceva de scriitori câți erau în Parlament, nu au fost în stare să miște o virgulă în folosul culturii” (p.170). Ideea sugerată aici de Buzura, lipsa unei soli-

Rodica Madoșa, *Intelectualii și politica* (Interviuri Radio România — 2001-2003) [Bistrița], Editura Charmides, 2018, 366 p.

darităţi între intelectuali, solidaritate înţeleasă în sens constructiv, nu demagogic, este împărtăşită şi de Nicolae Breban lui Nicolae Manolescu, Rodică Madoşa, şi nouă, cititorilor, mai departe: „Faptul că noi am fost uniţi, elita să zicem, sub dictatură, a fost firesc. A fost un act de supravieţuire şi de apărare nu numai a noastră, dar şi a intereselor culturale naţionale. Această unitate nu va mai reveni niciodată, dar măcar o parte din elita românească, din scriitorii importanţi şi nu numai scriitorii [...] să ne unim, măcar parţial, ca să ne facem auzită vocea” (p.16). Din aceste intervenţii am putea deduce scindarea care exista în lumea intelectuală la începutul anilor 2000. Însă această diviziune, dacă şi câtă a fost, nu transpare şi în dialogurile de pe poziţii adverse.

Polemica dintre proeuropeanul Cristian Preda şi euroscepticul Radu Portocală cu privire la viitoare integrare a României în U.E. se poartă în cei mai amiabili termeni ai dezbaterii critice, deşi opiniile celor doi sunt net contrare, fiind sugerate, de altfel, încă din titlu: *Un CAER frumos parfumat sau un grandios proiect democratic şi liberal?* Politeţea replicilor este, totuşi, uşor „ciobită” într-un loc. *Posibila şi necesara dezbatere* pe tema Memorandumului de la Cluj naşte opinii radicale. Zeno Milea susţine că există şi un scop ocult al Memorandumului: „iniţiativa dumneavoastră serveşte integrării unilaterale a Ardealului în Uniunea Europeană” (p.72). Iar Adrian Riza înaintează ideea că „există cineva care vrea să spargă România pe orice cale” (p.70). Alexandru Cistelean, prins în *offside* de întrebarea cu privire la germenii separatismului pe care i-ar putea conţine Memorandumul susţinut de el prin semnătură, deturneză, iritat, firul „naraţiunii”. Rodica Madoşa formulează singurul răspuns tăios la adresa unuia dintre invitaţii emisiunii: „Iertaţi-mă, domnule Cistelean, nimeni nu e naiv. Bănuiaţi, probabil, că în momentul în care lansăm o asemenea dezbatere, nu va fi o discuţie de coterie literară, de cenaclu, ci se vor exprima puncte de vedere diferite” (p.74). În general, însă, atmosfera dialogurilor antologate în *Intelectualii şi politica* este una prietenoasă, incitantă şi lipsită de inflamări.

Din „bucătăria” Rodică Madoşa nu lipsesc nici cunoscuţii care se tachinează, se coalizează, întreţinând vioi conversaţia, aproape în absenţa amfitrionului. Analizând legitimitatea războiului american din Irak, Mircea Mihăieş, Ileana Mălăncioiu şi Octavian Paler joacă asemenea roluri. În continuarea unei replici a lui Mircea Mihăieş, convorbirea se conturează astfel: „I.M.: [...] Eu nu am făcut o legătură directă cu Irakul. Am făcut o legătură directă doar cu faptul că forţa nu rezolvă”. În sprijinul scrii-

toarei, intervine şi autorul *Vieţii pe un peron*: „O.P.: Pot să vă pun două întrebări, domnule Mihăieş? M.M.: Da, vă rog, domnule Paler! O.P.: Prima întrebare: Saddam Hussein era mai puţin odios când s-a dus Rumsfeld la el să aibă o discuţie cordială şi când îl susţinea America? M.M.: În ce an, domnule Paler? O.P.: În 1987. M.M.: Da, cred că era mult mai puţin odios, pentru că... O.P.: Era odios şi atunci” (p.348). Dialogul, desigur, continuă. Autorul *Vieţii pe un peron* denunţă şi calitatea televiziunii, care i se părea că ajunsese, în acea perioadă, „un fel de mahala a Americii” (p.359). Dacă a fost sau nu aşa, nu-mi amintesc, aveam atunci vârsta desenelor animate. Însă în spatele cuvintelor lui Paler se ascunde, probabil, şi credinţa că Radioul a rămas un loc necontaminat.

Într-adevăr, dezbaterile găzduite de Rodica Madoşa se ridică la înălţimea calităţii intelectuale veritabile şi, mai mult, sunt remarcabil de echilibrate. Lucru care, în mod bizar, intră în contradicţie cu grafica de pe coperta întâi. Contururile unui bărbat şi ale unei femei, stând în fotolii, faţă în faţă, discutând. Iată imaginea menită să rezume aluziv conţinutul cărţii. Însă, la o privire mai atentă, conturul bărbatului este „umplut” cu nume ale intervievaţilor cuprinşi în volum. Astfel, în zona capului îi avem notaţi pe Nicolae Balotă, Octavian Paler şi Eugen Simion, pe când, pe pantoful piciorului drept stă numele lui Andrei Marga, iar pe cel al piciorului stâng, Nicolae Manolescu. Nu cred că ideea ilustraţiei a aparţinut Rodică Madoşa, însă distribuţia numelor în diferite zone ale corpului unui personaj iscă şi implicaţii dintre cele mai neplăcute. Nu poţi sugera, nici măcar într-o ilustraţie de copertă, că unii intelectuali sunt „la picior”, pe când alţii în dreptul inimii. Mai mult, numele înşirate pe diverse părţi anatomice reprezintă doar o selecţie din totalul invitaţilor. Şi nici măcar pe ultima copertă, unde enumerarea intelectualilor se extinde pe patru rânduri, nu s-a găsit loc pentru toţi. Să-i poftim, aşadar, pe musafirii Rodică Madoşa, în ordinea intrării în „bucătărie”: Nicolae Manolescu, Nicolae Breban, Dinu C. Giurescu, Mircea Iorgulescu, Gusztáv Molnár, Alexandru Cistelean, Adrian Rizea, Zeno Milea, Adrian Severin, Petre Roman, Constantin Bălăceanu-Stolnici, Cristian Preda, Radu Portocală, Paul Dimitriu, Cornel Codiţă, Sorin Antohi, Ion Bogdan Lefter, Augustin Buzura, Theodor Baconschi, Nicolae Balotă, Eugen Uricaru, Andrei Pleşu, Eugen Simion, Virgil Nemoianu, Andrei Marga, Mihai-Răzvan Ungureanu, Grete Tartler, Octavian Paler, Ileana Mălăncioiu, Mircea Mihăieş. Bucuroşi de oaspeţi? ■

ALEXANDRU DUMITRIU

Ziarist, București

Journalist, Bucharest

e-mail: alexandru.dumitriu.ro@gmail.com

Singur, singur...

Abstract

În această toamnă, la 8 noiembrie, profesorul universitar Dumitru Micu, critic și istoric literar de prestigiu de după Al Doilea Război Mondial, afirmat și ca poet și prozator, ar fi devenit nonagenar. S-a stins în vară, la 17 iunie, într-un spital din București. A lăsat în urmă o operă substanțială, de durată, care cuprinde și lucrarea *Istoria literaturii române: de la creația populară la postmodernism* (2000). Această modestă evocare încearcă să înfățișeze câteva trăsături ale personalității ilustrului cărturar și, totodată, se dorește un omagiu postum.

Cuvinte-cheie: Dumitru Micu, literatură, critică literară, omagiu postum

On the 8th of November this autumn, Prof. Dr. Dumitru Micu, a prestigious literary critic and historian after WW2, and also a poet and prose writer, would have turned ninety. He passed away in summer on the 17th of June, in a hospital from Bucharest. He left behind a substantial and lasting work, among which *The History of the Romanian Literature: from Folk Creation to Postmodernism* (2000) is the most distinguishable. This modest evocation attempts to outline a few of the illustrious scholar's personality traits and, at the same time, is intended to be a posthumous homage.

Keywords: Dumitru Micu, literature, literary criticism, posthumous homage

Nu am avut șansa să îl cunosc în cadru instituțional, la Literalele bucureștene, unde, când îmi efectueam „stagiul” studențesc, Dumitru Micu era, ca profesor emerit al facultății, conducător de doctorate. Nu l-am „prins”, așadar, în amfiteatrele sau sălile de curs din Edgar Quinet, pe care le părăsise în 1998, anul pensionării, după o carieră universitară întinsă de-a lungul a peste patru decenii. Nefiindu-i student, i-am fost... musafir! Condiție, desigur, privilegiată, dar care nu vrea nicidecum să insinueze o poziție „egalitaristă” între semnatarul rândurilor de față și regretatul

cărturar. Ipostaza de musafir din care aștern această evocare sentimentală este riscantă. Poate părea că aş revendica o amicitie. Departe de mine asemenea vanități. Sunt, fără îndoială, apropiați ai domniei-sale mult mai îndreptățiți să scrie despre profesorul Dumitru Micu. Dacă m-am încumetat, totuși, să pornesc această însemnare, nu-mi propun decât să surprind un fel de a fi al delicatului critic și istoric literar, așa cum l-am cunoscut cât m-a îngăduit în preajma dumnealui.

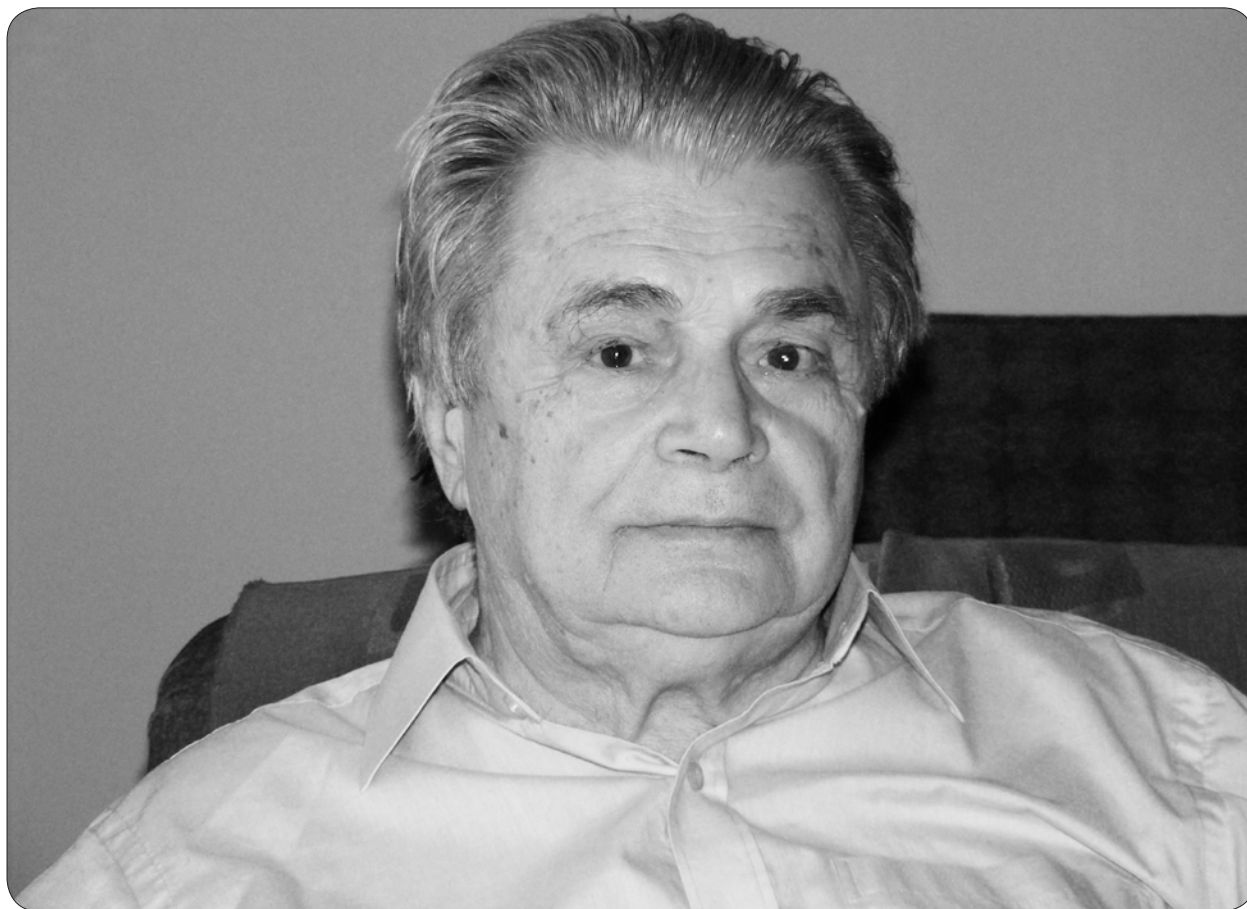
În apartamentul din Intrarea Frumoasă m-a introdus, în 2008, poetul Ion Brad, născut în aceeași zi cu Dumitru Micu, dar un an mai târziu, în 1929.

Criticul și istoricul literar împlinea atunci 80 de ani, iar Ion Brad mă rugase să-i fac colegului său de studenție clujeană câteva fotografii care să ilustreze un grupaj aniversar găzduit de revista *Acasă*, întemeiată și condusă de poetul *Transilvanelor cetăți fără somn*. Cu acel prilej, la sugestia lui Ion Brad, îi solicitasem autorului „*Gândirii*” și *gândirismului* un interviu, pe care Dumitru Micu îl încuviințase. Știind că rostul acelei vizite în tandem este și unul fotografic, amfitrionul se îmbrăcase elegant, la costum, cu cravată. (După consumarea momentului „imagistic” și-a schimbat vestimentația, trecând la o ținută mai comodă.) Una dintre acele fotografii, răspândită pe Internet, i-a însoțit trecerea Dincolo, fiind afișată și de site-ul Literelor... O secvență din vizita *princeps*: generos, Ion Brad se oferise să îndeplinească rolul de fotograf, ca să am un „suvenir” cu Dumitru Micu. (Din neglijență, am șters acea poză.) Aveam să mă întorc în casa profesorului, de astă-dată singur, pentru a ridica răspunsurile și pentru a-i aduce revista în care își găsisese loc interviul. Îmi spusese să mai trec pe la dumnealui. Am considerat că fusese o invitație de curtoazie. Peste ceva vreme, într-o zi primăvărată, l-am întâlnit, din întâmplare, în dreptul Muzeului Țăranului Român. M-a întrebat de ce nu îl mai frecventasem. Din timiditate. O timiditate de care a încercat să mă lecuiască. (Peste ani, îmi zisese că semănam cu dumnealui în această privință, invocând chiar o apropiere filială. Firește, mă emoționase comparația...) L-am ascultat, ferindu-mă, totuși, să-l caut prea des. O dată la două, trei luni îl sunam și mă poftea la dumnealui. Mă atașasem de profesor. Impulsionat de bunăvoința sa, îmi îngăduisem să-i mai solicit, în timp, două dialoguri. Au fost dialoguri pe hârtie. Îi livram întrebările scrise și căpătam răspunsurile – de regulă, în vreo două săptămâni – în formă dactilografată, cu mici „adaosuri” sau „reparații” olografe. (Întrebând-o de curând pe soția profesorului dacă acesta lucra direct la mașină, cum crezusem, am aflat că, de fapt, Dumitru Micu scria numai de mână. De culegerea textelor se îngrija doamna, care i-a fost alături profesorului mai bine de 60 de ani. Iar în anii '80, tot dumneai mergea cu mașina de scris – un model cehoslovac – la miliție, pentru a o „amprenta”, după cutumele panicarde ale autorităților.) I-am restituit întotdeauna dactilogramele, ca să poată confrunta materialul tipărit cu „originalul”. Nu pentru că mi-

ar fi impus acest lucru, ci pentru a vedea că textul îi este respectat *ad litteram*.

De fiecare dată când mergeam la domiciliul profesorului luam o cutie de bomboane pentru soția acestuia. Imitam gentilețea *old-school* a poetului Ion Brad, care venise în vizita descrisă mai sus având în servieta-diplomat o ciocolată. Gazdă desăvârșită, doamna Constanța Micu pregătea mereu o tratație, cu cafea și prăjituri.

Descinderile mele în locuința profesorului au fost ca niște cursuri de istorie literară. Dumitru Micu îmi vorbea despre scriitori, despre nărvurile, capriciile și virtuțile unora dintre ei, despre atmosfera vieții literare de după 1944, despre întâlnirile sale, din tinerețe, cu mari scriitori români, de la Agârbiceanu la Emil Isac, de la Tudor Arghezi la Blaga. De Blaga fusese de-a dreptul fascinat, închinându-i, în 1946, un *Psalm intim* care începe așa: „Doamne, Îl cunoști Tu pe Blaga?/ El se urcă la Tine pe stele ca pe scări,/ El poate să scufunde cerurile-n mări/ Și-și umple cu luceferi desaga”. Poemul a fost selectat de Florin Manolescu în capitolul consacrat lui Dumitru Micu din antologia *Poezia criticilor* (1971). Tot despre Blaga profesorul îmi spusese că obișnuia să își aprovizioneze buzunarele cu boabe de cafea, pe care, din când în când, le ronțăia... Anecdotele alternau cu considerațiile despre ideologii culturale sau politice și invers. Hermeneutica literară se transforma, nu de puține ori, în hermeneutică social-istorică. Fără a fi un orator spectaculos, păstrându-se cu precădere într-o desfășurare „andante”, dacă nu chiar mai încetinită, Dumitru Micu explora atent tema, o cântărea și apăsa pe ceea ce era esențial. Aș putea spune că în acest tact pulsa influența spațiului cultural transilvănean, dar oare nu cumva mă afund într-un clișeu? Este chibzuința o trăsătură de sorginte geografică? Mă îndoiesc. Revenind, îmi vorbea despre decepțiile și împlinirile dumnealui, prioritare fiind, din păcate, primele... Atingea adesea și chestiuni religioase. Îmi spunea că îl frământase un îndemn hristic: „Fiți înțelepți ca șerpilor și blânzi ca porumbeii”. Înțelept a fost, dar nu știu dacă putuse să „pastișeze” înțelepciunea ofidienilor. Mă întreba ce se mai întâmplă prin facultate, ce profesori am. Când ajunsesem la conferențiarul Ion Manolescu, al cărui naș de botez era, profesorul și-a amintit că fiul lui Florin Manolescu îl poreclise amuzant, la vârstele copilăriei, „Papanășu”. Nu ignora nici actualitatea

politică, pe care o comenta „nepartinic”. Cât fusese valid fizic participase consecvent la vot.

Mi-a dăruit cărțile pe care le-a publicat în anii din urmă. Una dintre ele, volumul memorialistic *Sfârșit și început de mileniu*, apărut în 2010 la Editura Muzeul Literaturii Române, trecuse, până să încapă, în sfârșit, pe mâna tipografilor, prin tot felul de încurcături și peripeții, manuscrisul fiind recuperat de la o editură din Ardeal, care tergiversase publicarea. Am înțeles că, și acum, o versiune revizuită a „*Gândirii*” și *gândirismului*, predată de autor unei edituri moldave, are, din păcate, aceeași soartă „rătăcitoare”. Mă frapaseră asemenea pățanii, despre care profesorul îmi vorbea cu resemnare. Pesemne, civilitatea dumnealui era un handicap în vremurile postdecembriste, când destui scriitori – și nu numai – sunt constrânși să se impună nu doar prin valoare, ci și prin abilități „negustorești”. Alți autori își apără cărțile, grăbindu-le spre tipar dacă lucrurile trenează. Dumitru Micu nu poseda aptitudini „bătăioase”. După 1989, cărțile profesorului au avut tiraje „minimaliste”. Nici receptarea lor critică n-a fost mai fericită. Unele dintre titluri pot fi consultate doar la Biblioteca Academiei. Volumul *De la*

Baikal la Atlantic: călătorii (1999) a fost publicat de o editură din... Videle. Romanul *Fata morgana* (2003) a văzut lumina tiparului la o editură iarăși obscură, prin amabilitatea unui confrate. Volumul beneficiase și de o subvenție acordată de Ministerul Culturii și Cultelor. În *Sfârșit și început de mileniu*, Dumitru Micu descrie strădaniile editorului de a face romanul vandabil prin atașarea, pe copertă, a unei „etichete” autobiografice:

„Câtă inocență! N-a vândut din ea mai nimic. Nici nu avea cum să vândă, de vreme ce nu-și putea permite să o dea în librării, care pretind chirii exorbitante. A încercat să o «lanseze» în magazinul central din Ploiești, în prezența mea, și a vândut... un exemplar. În presă, romanul n-a stârnit niciun ecou”.

Odată, m-a întrebat dacă scriu beletristică. Am recunoscut că fusese ispitit de asemenea îndeletniciri. Abia peste un an am cutezat să-i înfățișez tentativele mele literare, câteva proze fragile, adunate într-o cărtică, pe care mă tot jenaseam să i-o pun la dispoziție. Agoniseseam oareșce discernământ critic ca să-mi dau singur seama că nu

erau niște „bucăți” izbutite. Nu țin minte să-mi fi vorbit despre acele isprăvi. (Sau, dacă mi-a vorbit, trebuie să fi fost opinii discrete, fără de „vălvă” – altfel nu-mi lămuresc „amnezia”!)

Știa că mai iscălesc printr-o revistă. Mă întreba dacă sunt răsplătit cu ceva parale pentru prestațiile-mi publicistice. (Îmi plăcuse acest cuvânt vetust, „parale”!) Nu primeam nimic. Mai târziu, „migrând” la o altă publicație, aveam să încasez și ceva parale. Apăsese – la nivel simbolic – romantismul...

În anul al II-lea de facultate, încropisem, alături de câțiva colegi, o revistă. Ne pusese la treabă un tânăr doctorand, titularul seminarului de mari clasici și responsabilul cronicii literare într-o gazetă importantă. Destoinicul „seminarist”, care, dispunând de toate calitățile necesare ascensiunii, se va statornici în catedră, ne-a strâns apoi și în jurul unui cenaclu. Creaserăm, astfel, un „circuit” cultural. Ce se citea și discuta la ședințele „cenacliste” era „descărcat” în revistă. Evident, numărul inaugural, „tipărit” la fotocopiatorul din secretariatul facultății, a fost, pentru noi, o mare satisfacție. Am convenit cu tânărul „seminarist”

să-i ducem revista și profesorului Dumitru Micu. (Înștiințându-l telefonic că am dori să-l căutăm.) Ne-a primit cu amabilitate, curios să răsfoiască revista și găsim – poate din complezență – cuvinte de apreciere. De altfel, l-am „abonat” la gazeta noastră, pe care i-o livram la domiciliu. Voiam să ne acorde și un interviu – sunt convins că ni l-ar fi acordat –, dar persoana care urma să îl realizeze și căreia îi împrumutasem, în scop documentaristic, volumele de memorii ale profesorului, ne-a lăsat baltă. Apoi, revista, în bună tradiție studentescă „douămiistă”, a capotat. Până atunci, ajunsese și la profesorul Eugen Simion, care, spre surprinderea noastră, a menționat-o într-un text, remarcând niște rânduri despre Adrian Păunescu.

Din nou musafir în apartamentul din Intrarea Frumoasă, unde soții Micu se mutaseră în 1984. Când eram student, amfitrionul mă rugase să-i duc două dintre cărțile domniei-sale criticului Eugen Negrici, la Facultate. Cum autorul *Expresivității involuntare* nu se număra printre profesorii mei, am depus plicul la secretariat. Nu demult, am descoperit acele volume „particulare” în „rafturile” online ale unui anticariat bucureștean.

Dumitru Micu era bibliofil. Colindase anticariatele și achiziționase ediții importante. „Reabilitase” și „dichisise” unele exemplare, învelindu-le copertele în pânză și gravându-și inițialele pe cotor, cu litere aurii. Soția dumnealui îmi spunea că profesorul nu îndoia colțurile filelor, iar dacă trebuia să sublinieze ceva, folosea numai creionul. Nu „discriminase” cărțile unor autori mai puțin „viguroși”; și tipăriturile lor populaseră biblioteca lui Dumitru Micu.

Am fost cândva, pentru zece zile, la Heidelberg. I-am povestit, nu fără a încerca o oarecare stânjenală, despre șederea mea acolo. (Stânjenală legată de lejeritatea cu care se poate voiaja astăzi peste hotare, spre deosebire de „izolaționismul” din epoca socialistă, când pașaportul era, pentru cei mai mulți, un lux.) Criticul rememorse cu plăcere – dar și cu o somptuoasă precizie „topografică” – sejurul dumnealui la Heidelberg, în compania lui Klaus Heitmann și a lui S. Damian. În vara lui 1990, s-a aflat, pentru câteva săptămâni, cu soția dumnealui, în orașul universitar de pe Neckar. Îl invitase profesorul Klaus Heitmann, facilitându-i, mai demult, o bursă D.A.A.D., de care autorul *Modernismului românesc* nu s-a putut bucura decât după căderea regimului socialist. Dumitru Micu nu

a fost, înainte de 1990, un răsfățat al călătoriilor în străinătate. S-a înscris în câteva excursii prin O.N.T., care i-au prilejuit itinerarii pe meleaguri socialiste. În delegații scriitoricești fusese cooptat rarism. Despre această situație a scris în *Argumentul* care deschide volumul *De la Baikal la Atlantic*:

„În timp ce alți membri ai Uniunii Scriitorilor, cam de aceeași vârstă și condiție, precum și alții mai tineri, mergeau în multe țări frecvent, sub comunism, pe spezele statului sau cu diferite burse, eu am fost considerat vrednic a fi trimis (de foarte puține ori) doar în țări socialiste vecine, unde alții nu (mai) erau tentați să se ducă. La Universitate, de asemenea, cu tot prestigiul profesional, nu m-am aflat în grațiile celor ce recomandau sau aprobau plecările peste graniță. Mereu îmi era preferat altcineva”.

Deși, după cum mărturisește, era adesea „sărit” de la deplasările în străinătate, se cuvine spus că profesorul Dumitru Micu nu a fost un veșnic marginalizat. La sfârșitul lui 1970 fusese trimis de Universitatea bucureșteană la Lyon, ca lector, unde a rămas până în vara lui 1971. De aici și cuprinderea „oceanografică” din titlul cărții de călătorii.

Îmi vorbise nu o dată despre vicleniile din lumea literară. („Viclenii” – un alt cuvânt care îmi plăcuse, tot pentru rezonanțele lui vetuste!) Mi-a încredințat, într-un dialog, o confesiune pe care aveam să o așez chiar în titlu: „Dacă ar fi să reiau existența de la capăt, aş ocoli domeniul literarului”. În volumul memorialistic *Sfârșit și început de mileniu*, nota, poate și ca un alint, că destui autori îl „asaltau” telefonic pentru a obține de la dumnealui prefețe sau cronici. Unii, mai temerari, se înființau chiar la locuința sa. Nu se prea descurca în atari împrejurări. Nu avea dezinvoltura refuzului, dar nu ocolea exigența spiritului critic. Nu a fost, în scrierile sale, adeptul „cruzimii”, al verdictului frust. Semnala scăderile cu blândețe, fără a se „năpusti” la împicinat. Iată ce scria, în *Sfârșit și început de mileniu*, referitor la „preledenții” dumnealui:

„Aproape toți cei cu care am avut vreodată de-a face, și chiar cei pe care doar i-am cunoscut în treacăt, îmi cer, mai devreme sau mai târziu, servicii de natură scriptică. Toți doctoranzii se recunosc, înainte sau după susținerea tezei, poeți, sau, mă rog, scriitori în general.”

Nu m-am abătut nici eu de la acest „ritual”, nu l-am scutit nici eu de această corvoadă. Mă iluzionasem că voi înfăptui o monografie despre viața și opera lui Ion D. Sîrbu. Pe care, cândva, gândeam că o dusesem la capăt. Mi-am permis să-i cer câteva rânduri pentru coperta a IV-a, dacă va crede că este o lucrare cât de cât atractivă. M-a „cadorisit” cu o pagină, pentru care îi sunt și astăzi îndatorat.

Observând că îmi dădeau târcoale elanuri scriitoricești, mă prevenise că voi avea de-a face cu destule răutăți dacă pătrund în această lume a vicleniilor, cum vedea dumnealui lumea literară. O lume în care inimiciția răsare din te miri ce. Nu pentru că m-ar fi speriat asemenea metehne, i-am mărturisit profesorului că nu voiam să mă aventurez în direcția respectivă. Nu m-aș fi aventurat decât pe drumuri, umblând departe, cât mai departe, cu trenuri, cu autobuze, cu ocazii, *per pedes apostolorum...* Acesta era „orizontul” meu: al distanțelor. Profesorul zâmbise mansuet. Nici astăzi nu m-am debarasat de năzuințele nomado-picarești.

Deși în afara lumii literare, aveam să mă izbesc foarte curând de răutăți venite din acea zonă. În studenția pe care am petrecut-o la Literele bucureștene. Unde fusese convocată să officieze catedratic, într-un soi de „ecumenism” universitar, și o profesoară de la Cluj-Napoca. Naveta dumneaei se consuma de vreo trei-patru ori pe semestru, cursul pe care îl patrona fiind înghesuit în câte două zile, vinerea și sâmbăta. Adusese o listă de teme și de autori de care să ne ocupăm pe rând, în prezentări orale. Optasem pentru *Istoria...* lui G. Călinescu. Profitând de faptul că bibliografia era, în acest caz, spre deosebire de celelalte „oferte”, neîngrădită, adică la libera alegere a studenților, mă oprisem mai ales la masivul op semnat de Dumitru Micu, *G. Călinescu: Între Apollo și Dionysos* (Minerva, 1979). Ieșit la... rampă, îndrăznisem să recomand volumul colegilor mei. Gest care a părut să o indispună pe profesoara de la Cluj-Napoca. La capătul expunerii, pe care o suportase cu ostentativ indiferentism, contemplând, de la catedră, peisajul zărit de pe fereastra sălii de curs și oftând ocazional, profesoara decretase, pe un ton acrimonios, că lucrarea lui Dumitru Micu e „rămasă în urmă” (!). Ca și cum acel studiu n-ar mai conta, fiind expirat! Și îmi va reproșa că nu pomenisem, în prezentarea mea, „antisemitismul lui Călinescu”. Dar, continuase dumneaei, dacă mă ademenise studiul perimat

al lui Dumitru Micu, nu aveam cum să stăpânesc această „latură” călinesciană, pentru că înainte de 1989 nu s-ar fi putut denunța „antisemitismul” pe care îl vehicula insistent profesoara de la Cluj-Napoca. Degeaba îi amintisem că cerințele vizau strict metodologia și viziunea critică a *Istoriei...* din 1941, nu speculații de ordin ideologic. Degeaba îi amintisem că „boicotase” bibliografia, lăsând-o de izbeliște... Bine măcar că a avut indulgența de a nu acuza o complicitate față de vinovățiile pe care i le rezervase lui Călinescu! Însă bagatelizarea volumului menționat mă consternase. *G. Călinescu:*

între Apollo și Dionysos e un studiu substanțial, iar când afirm acest lucru nu întrebuițez o impresie cantitativă, nu iau, ca unitate de măsură, „stânjenul” – cartea are peste 700 de pagini. Lucrarea profesorului Dumitru Micu se distinge prin scrupulozitate, prin conținutul echilibrat – fapt sesizabil încă din titlu –, prin comprehensiune, prin scriitură. De unde până unde o atât de inveterată antipatie – n-am priceput. (Cineva căruia i-am relatat buclucurile de mai sus îmi destăinuise că, de fapt, profesoara de la Cluj-Napoca nu îl prea agreea pe G. Călinescu. Așa o fi? N-o fi așa? Din această pricină nu a catadicsit să avanseze unele titluri bibliografice sau măcar să-i respecte autorului *Vieții lui Mihai Eminescu* semnătura consacrată, cum e obiceiul în filologie?) În fine, profesoara „navetistă” a ținut să mă sancționeze, trântindu-mi o notă dezonorantă. Nu i-am împărtășit criticului aceste întâmplări. La ce bun?! L-aș fi necăjit inutil...

Începusem, într-un moment de împotmolire, o epistolă destinată profesorului. Între altele, îi scrisesem că mi-aș fi dorit să îl cunosc când era mai în putere. Pentru că, de la o vreme, starea precară de sănătate a profesorului mă împiedica, din decență, să îl vizitez. Suferise și un accident care îl sedentarizase. Nu mai ieșea decât pe balcon, unde citea. Se deplasa

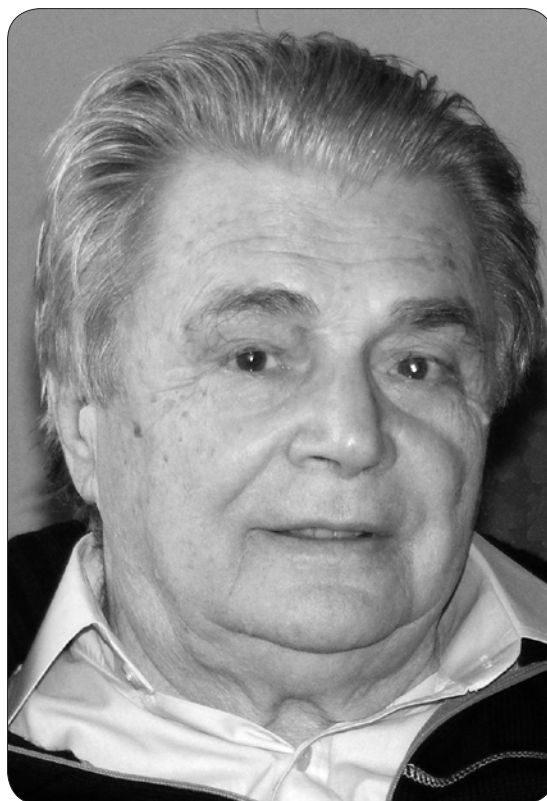
anevoios, sprijinit în baston. Efortul de a face câțiva pași era transpus câteodată printr-o interjecție ardelenască: „Ioi!”. Simțeam că obosea tot mai tare și n-aș fi vrut ca prezența mea să îl inoportuneze. Preferasem o „înfățișare” epistolară. Din păcate, n-am apucat să-i expediez scrisoarea. Citind-o, am socotit că era îmbâcsită de patetism și m-am abținut să o pun în cutia poștală. Mi-ar fi plăcut, totuși, să știe că nu mă înstrăinasem de dumnealui. Singura consolare este că i-am dedicat, când aniversase 87 de ani, un text. Îmi exprimasem, cam stângaci, gratitudinea pentru atenția de care m-a învrednicit.

Parcursese articolul și mă sunase să-mi mulțumească, invitându-mă la dumnealui. Atunci ne-am întâlnit ultima dată.

Nu era un temperament vijelios. Nici în scris, nici în vorbire, nici în purtări. Nu avea, în mișcărilor sale, reflexe olimpiene. Cum nu avea morgă aristocratică. Afișa o sobrietate ușor încurcată. Nu timora, nu îndepărta. Nu era un expansiv. Nu era nici parcimonios. Nu își „zăvora” sentimentele. Așa cum nu și-a „zăvorât” nici unele convingeri care îl bântuiseră în junețe. Le așezase și în volumul memorialistic *Timpuri zbuciumate: reconstituiri subiective* (2001).

Dumitru Micu a fost un benedictin. A creat o operă de anvergură, al cărei centru de greutate poate fi, coagulând toate precupările sale, *Istoria literaturii române: de la creația populară la postmodernism* (2000). Profesorul a lăsat, prin această operă, și un model de conștiinciozitate intelectuală, de exemplară disciplină a muncii. Nu a fost copleșit de onoruri, nu a iscat vogă, cărțile sale postdecembriste au stârnit o atenție periferică. Și totuși, Dumitru Micu a scris mereu, cu o hărnicie dezarmantă. S-a refugiat în scris și lectură, elaborându-și, imperturbabil, opera. Nu s-a împăcat cu vicleniile lumii literare, dar a iubit literatura cu un devotament pilduitor.

Singur, singur... ■

NICOLAE CORBEANU

Publicist, Köln

Publicist, Cologne

e-mail: corbeanu@netcologne.de

Vamos a trabajar

Abstract

În Germania trăiesc la ora actuală mulți romi de cetățenie română. Ei sunt subiect de știri și comentarii numai când e vorba de cerșetorie sau de hoție. Dar de cei ce-și văd de treabă în mod cinstit nu se vorbește. Ei nu sunt niciodată subiect de știri. Este ceea ce vrea să demonstreze printr-o întâmplare trăită de el însuși autorul articolului de mai jos.

Cuvinte-cheie: Europa, integrare, prejudecată, multiculturalism, semnificație

There are currently lots of Romanian citizens of Roma origin living in Germany. They draw media's attention only when it comes to theft and beggary. There's no news, however, about the ones working and living decently. It is what the author of the present article seeks to prove by means of his own experience.

Keywords: Europe, integration, bias, multiculturalism, significance

Făceam cumpărăturile săptămânale la discountul pe care-l frecventăm de obicei. E vorba de discountul unei rețele care are filiale și pe la dumneavoastră, așa că vă imaginați cam pe unde eram. Ne oprisem la raionul de legume și fructe și ezitam să aleg între cele opt sorturi de roșii din lăzile expuse. Am întrebat-o pe nevastă-mea:

— De care să iau?

Dar n-a apucat nevastă-mea să răspundă că, din imediata mea apropiere, s-a auzit o voce:

— Aaa, vorbiți românește?!

Trebuie să vă spun că la Köln se aude în ultima vreme din ce în ce mai des vorbindu-se românește, uneori de persoane cu care nu ținem deloc să intrăm în vorbă și atunci o dăm pe nemțește, ca niște nemți sadea.

Am întors capul să văd cine m-a prins asupra

faptului și am văzut un tânăr viguros și bine făcut, îmbrăcat într-o slopetă de lucru albastră, având pe piept, cu litere mari, vizibile, numele fabricii unde lucra probabil tânărul.

Și am început să stăm de vorbă. Ne-a pus pentru început întrebările oarecum standard în astfel de împrejurări: de când suntem în Germania, ce învățăm, ce relații mai avem cu patria de origine etc.

— Presupun că sunteți pensionar, a zis el măsurându-mă de sus până jos.

— Pensionar pe ultima sută de metri, am confirmat eu.

— Ei, aș! Pe ultimii optzeci de kilometri, m-a încurajat el, văzând că mă mai țin încă pe picioare.

La rândul lui ne-a povestit că lucrează la o fabrică din apropiere și că, fiind harnic și priceput, a fost avansat recent șef de echipă, că are nevastă și doi

copii pe care i-a dat să învețe limbi străine, fără de care nu se poate în lumea actuală. Copiii frecven-tează o grădiniță privată cu limba de predare engle-ză și mai iau și lecții de limba chineză.

— De chineză?, l-am întrebat eu, oarecum surprins.

— Da, de chineză!

Nu l-am întrebat de ce.

— Da, e limba viitorului, am comentat eu.

A întins aprobator degetul arătător spre mine cu sensul: „Vezi c-ai priceput?”

Mă gândeam că trebuie să aibă un venit destul de bunșor, pentru că astfel de cheltuieli suplimentare pentru educația copiilor nu sunt la îndemâna oricui.

— Știți, eu sunt de etnie romă.

Nu spusese nici „sunt țigan”, nici „sunt rom”, ci „sunt de etnie romă”, ca și cum ar fi vrut să sublinie-ze că, dată fiindu-i obârșia, trebuie să fie mai sârgu-incios și mai corect decât ceilalți.

Am avut o mică surpriză. Aș fi zis despre el ori-ce, dar nu că e țigan. Surprins și de româneasca fără cusur pe care o vorbea, l-am întrebat:

— De unde sunteți din România?

— De la Bacău.

Ia uite, dom'le! Și nici urmă de acșient moldovinesc.

— Dar am lucrat doi ani și la Arad, la U.T.A.

Acolo se vorbește cu altfel de accent, dar nu vor-bea nici cu accent arădean.

— Domnule, sunteți formidabil. Eu mă pricep puțin la graiuri și accente, dar la dumneavoastră n-am decelat nimic.

— Da. Se pare că am talent la limbi! Le învăț repede și bine. Vorbesc nemțește normal, nu?, vor-besc franțuzește, am lucrat în Anglia și vorbesc en-glezește, am lucrat și în Spania și vorbesc spaniola, mai știu și sârbește. Când le-am spus câte limbi știu, ăia de la serviciul care se ocupă cu ăștia, cu refugi-ații, cu „migranții”, cum le zice, m-au întrebat dacă nu vreau să lucrez la ei. Mi-am zis că e mai bine să nu mă amestec în chestii de astea delicate și le-am spus că prefer să rămân muncitor la fabrică.

Mă gândem câți or fi oare în Germania și în alte țări care să refuze o astfel de propunere și să nu facă o carieră de, hai să-i zicem, agent secret.

La un moment dat, având impresia că băiatul se cam laudă, m-am gândit să-l pun nițel la încerca-re. Cum chinui și eu puțin limba lui Sancho Panza, am dat-o pe spaniolește, să-l vedem pe unde scoate cămașa. Și ce ză vezi? Am avut o a doua surpriză. Omul vorbea o spaniolă fluentă și, pe câte puteam eu să judec, fără greșeli. Începeam să fiu atent la ce

spun eu, să nu mă prindă el cu vreo greșală.

— Îmi pare rău, dar acum trebuie să plec, a dat-o el pe românește după un timp. Pauza de masă mi se termină și nu vreau să întârzii.

A plecat luând din ladă o caserolă de o jumătate de kilogram cu roșii de 5,99 € kilogramul.

— Sunt mai bune, mi-a explicat el (ceea ce ști-am). Conțin de la natură mai multă sare (ceea ce nu știam).

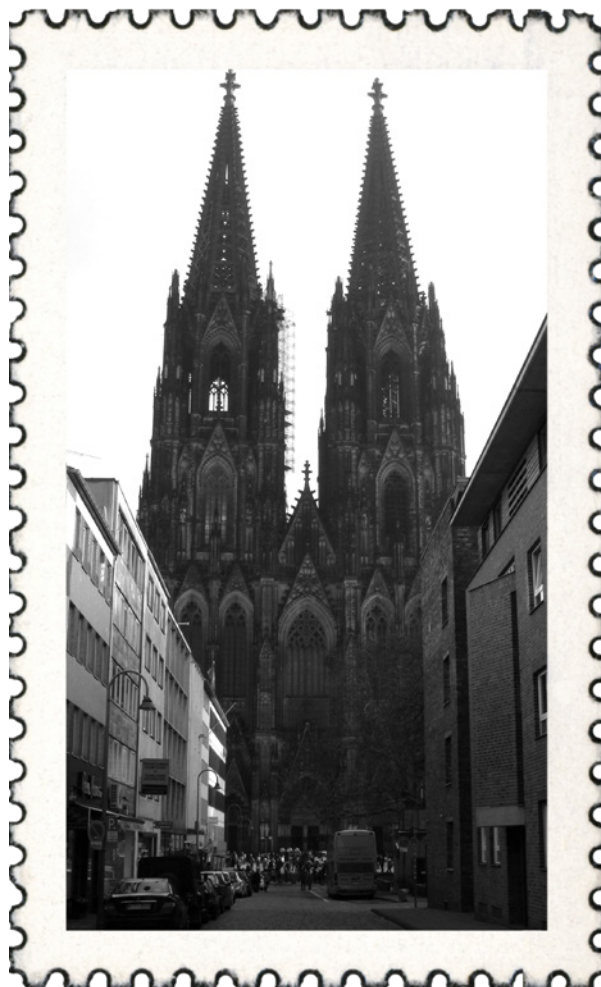
Ne-am despărțit cu strângeri de mână și cu urări de bine. Dar umblând printre rafturile cu alimente ne-am mai întâlnit o dată.

— Vamos a bailar, mi-a spus el din mers.

— Vamos a trabajar, i-am răspuns eu. La treabă. Pauza de masă s-a terminat.

Vreți o morală la istorioara asta? Mie mi se pare că se impune de la sine: să nu judeci niciodată oa-menii după etnie. Nici după origine, nici după cu-loarea pielii, nici după cetățenie, nici după religie, ci numai și numai după caracter și comportament. V-am spus un truism? Se poate. Dar un truism pe care oamenii îl uită iarăși și iarăși. ■

Köln, 4 octombrie 2018

NICU CIOBANU

Scriitor, Director al Casei de Presă și Editură „Libertatea” din Panciova

Writer, Director of The Media and Publishing House "Libertatea", Panciova

Arhitectura identitară.

Presa scrisă din Banatul sârbesc

Abstract

Acest articol scrutează, dintr-o perspectivă socio-culturală în care sunt cuprinse și multiple implicații politice, istoria – adusă la zi – a presei scrise românești din Banatul sârbesc. Primele gazete ale românilor trăitori în acest spațiu geografic au apărut la sfârșitul secolului al XIX-lea, fără a deveni unele de durată. Situația s-a menținut până în 1945, anul întemeierii săptămânalului *Libertatea*, care există și în prezent. Hebdomadarului amintit i s-au adăugat, curând, și alte periodice, disponibile și azi în peisajul presei din Banatul sârbesc. Între acestea, revista literară *Lumina*, condusă, la începuturi, de poetul Vasile/ Vasko Popa. Casa de Presă și Editură „Libertatea” din Panciova, care tutelează aceste publicații, a dezvoltat o importantă tradiție culturală. Astfel, presa scrisă românească din Banatul sârbesc s-a impus, în a doua jumătate a secolului trecut, și ca un factor decisiv de păstrare a identității.

Cuvinte-cheie: Banatul sârbesc, presa scrisă, Casa de Presă și Editură „Libertatea”, Panciova

The present article reviews, from a social-cultural, but also political, perspective, the updated history of Romanian media in the Serbian Banat. The first Romanian magazines in the region were issued at the end of the XIXth century and did not have a long life. The situation persisted up to 1945, the year when the weekly *Libertatea*, which also exists to this very day, was established. Soon, along with the up-mentioned weekly magazine other periodicals were issued, also available today in the Serbian Banat. Among these, the literary magazine *Lumina*, managed, in the beginning, by the poet Vasile/ Vasko Popa. The Media and Publishing House „Libertatea” in Panciova that sponsors these magazines developed an important cultural tradition. Thus, during the second half of the last century, the Romanian media in the Serbian Banat also stood out as a crucial identity preservation factor.

Keywords: Serbian Banat, written media, The Media and Publishing House „Libertatea”, Panciova

Vremurile în care trăim sunt, vrând-nevrând, puternic influențate de mass-media. Societatea este dirijată de informațiile care ni se furnizează prin presă și presa este cea care are forța – însă și responsabilitatea – de a crea atât opinia publică, de a impune anumite concepte, valori, atitudini și, nu

în ultimul rând, de a manipula masele, iar în alte cazuri de a deforma realitățile în funcție și de interesele politice, economice ale anumitor cercuri de influență.

La românii din Banatul sârbesc, mass-media și mai cu seamă presa scrisă și calitatea acesteia sunt într-o legătură directă, de la primele începuturi, cu

starea în care se află drepturile ce țin de libertățile omului, de momentul socio-cultural, de nivelul atins al culturii beneficiarilor și al societății ca întreg. Presa scrisă este compartimentul care indică scara valorică a identității naționale, în cazul minoritarului român fiind un indiciu relevant al gradului de implementare a drepturilor noastre. Sub aspect lingvistic este și o particularitate vizibilă a uzului limbii materne, aceasta însemnând o limbă literară, curentă, vie, suprapusă unui limbaj de lemn; în plus, ortografia, acel detaliu care distinge presa scrisă de cea audiovizuală, reprezintă și un reper al calității jurnalistului. În cazul nostru, presa scrisă a impulsionat actul civilizatoric de alfabetizare, a grăbit acest proces, de trezire a conștiinței naționale, mai cu seamă în perioadele în care autoritățile nu erau îngăduitoare, ci, dimpotrivă, dezinteresate și ostile față de etnicii minoritari și, în mod indirect, față de mai orice încercare de iluminare a populației. Cum a evoluat limba maternă în spațiul lingvistic al minoritarului român putem urmări și în paginile publicațiilor de cultură, artă și literatură, cu atât mai mult dacă știm că această comunitate se află la periferia geografică a limbii române. Cum au evoluat literatura română, gândirea intelectuală, cum au fost îmbrățișate noile tendințe de exprimare, care au fost atitudinile, conceptele în diversele etape ale evoluției noastre ca societate etc., toate răspunsurile pot fi găsite cercetând paginile presei scrise.

Românii din Banatul sârbesc au avut parte de o presă scrisă atât înainte, cât și după 1918. Din păcate, mai toate publicațiile noastre au avut o viață scurtă. În perioada anilor 1886-1887, apare revista lunară de educație și învățământ *Convorbiri pedagogice*, mai întâi la Satu-Nou (trei numere), iar apoi la Panciova, timp de un an de zile, între septembrie 1886 și septembrie 1887, când se mută la Brașov, unde, în 1888, își încetează apariția. Fondatorul și primul ei director și redactor șef a fost învățătorul Petre Stoica, urmat de Ion Pop Reteganul, pentru ca, în ultimul an, revista să fie redactată de Ioan Dariu. La Panciova mai apare o revistă lunară de literatură, *Steaua*, în perioada martie 1901 – februarie 1902, fondată și editată de N. Țințariu. În perioada 1909 – 1913, la Oravița și Coștei apare revista *Educatorul*, care își continuă apariția încă un an la Lugoj și Reșița, până în 1914. În 1910, la Romanpetre, azi Petrovasâla, respectiv Vladimirovaț, se tipărește revista lunară *Familia*,

care mai apare și azi, anual. La 11 noiembrie 1918, debutează, la Vârșeț, revista *Opinca*, care își asumă și sarcina de a organiza alegerea delegaților pentru participarea la Adunarea Națională de la Alba Iulia. În 1919, revista își încetează apariția. Fie din motive financiare, fie din motive de natură politică, presa românească de pe aceste meleaguri nu s-a bucurat, cum notam, de continuitate. Un moment dificil pentru presa scrisă s-a petrecut în urma împărțirii Banatului, astfel că, în această perioadă, românilor din Banatul sârbesc le sunt încălcate drepturile elementare. Chiar înainte de 1 Decembrie 1918 și cu atât mai mult în urma Marii Uniri, autoritățile militare sârbești au avut o atitudine răuvoitoare față de români, provocându-le acestora multiple greutăți în toate sferile publice și identitare. Preoților români li s-a ordonat să poarte matricole sârbești, iar corespondența să fie redactată în limba sârbă. În școlile cu elevi români au fost numiți învățători sârbi, ruși, bulgari – care nu cunoșteau limba română. Din Calendarul *Nădejdea* putem afla că românii cu pregătire înaltă și titlu de doctor au fost nevoiți să-și părăsească locurile de muncă pe motiv că nu cunoșteau „limba statului”. Societățile culturale au fost interzise. Într-o astfel de atmosferă, era mai mult decât necesară implicarea Statului român. Problemele au culminat în sfera învățământului. După ce, dintre cei peste 100 de învățători care au funcționat în perioada austro-ungară, 73 pleacă în România, cu numai 38 de învățători rămași, situația învățământului românesc devine una dintre cele mai acute probleme care s-a găsit pe ordinea de zi a celor două state – Regatul Sârbo-Croato-Sloven (S.C.S.) și România – și care nu a fost soluționată pe măsura gradului de urgență. Puținii intelectuali români care au rămas în Banatul sârbesc fondează la Panciova, în martie 1923, *Graiul românesc*, prima publicație din Regatul S.C.S., aflată în slujba Partidului Român și care va apărea doi ani. Urmează o perioadă în care presa scrisă lipsește cu desăvârșire. În 1927, un angajament mai mult politic decât de natură culturală, economică sau instructivă face ca presa scrisă să revină în centrul atenției. Astfel, în aprilie, apare la Vârșeț primul număr al săptămânalului *Nădejdea*, care, la scurtă vreme, devine publicația Partidului Român din Regatul S.C.S. În perioada de început numără doar patru pagini și un tiraj de 2000 de exemplare, însă pe parcurs își dublează atât numărul de pagini, cât și tirajul. Primul redactor responsabil a fost preotul

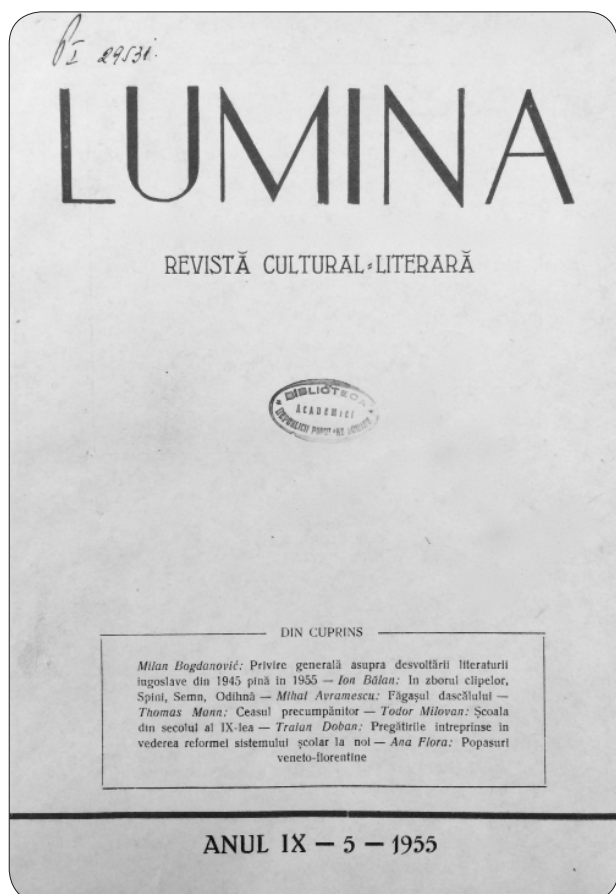
Nicolae Roman, unul din fondatorii revistei, iar primul director dr. Savu Butoarcă. *Nădejdea* s-a dedicat românilor bănăţeni, insistând asupra consolidării naţionale şi culturale, urmărind în mod insistent evoluţia vieţii culturale şi impactul pe care aceasta a avut-o asupra fiinţei naţionale. În acelaşi an, 1927, apare la Panciova revista *Lumina*, „foaie independentă, ştiinţifică, de cultură, progres şi interes al tuturor românilor din Banatul iugoslav”, revistă care era îndreptată mai mult spre spaţiul publicitar decât spre cel indicat pe frontispiciu. Fondatorul revistei şi redactorul responsabil a fost Petru Balnojan-Mărieşescu, originar din Satu-Nou. La Panciova apar în 1927 şi alte reviste româneşti, cu scopul de a spori propaganda electorală. Amintim săptămânalul *Democratul* – publicaţie a Partidului Democrat –, redactat de Ioan Erina, fostul redactor responsabil al *Graiului Românesc*, precum şi *Nova doba*, publicaţie bilingvă, redactată de preotul Lazăr Cârdu, care, în 1935, după ce *Nova doba* îşi încetase apariţia, iniţiază, la Vârşeţ, împreună cu un grup de preoţi români, ziarul *Foaia poporului român*. Primul număr apare în aprilie 1936, ca săptămânal al Asociaţiei Culturale ASTRA. În ciuda faptului că în articolul-program se subliniază importanţa unităţii de neam, a promovării intereselor naţionale, prin angajarea preoţilor, învăţătorilor şi a celorlalţi intelectuali, *Foaia poporului român* încurajează polemicile iscate între intelectualii români, însă şi campania de defăimare a deputatului român dr. Alexandru Butoarcă şi a ziarului *Nădejdea*. Această discordie iscată între intelectualii grupaţi în jurul celor două ziare a dus la înrăutăţirea relaţiilor şi a unităţii de neam de care românii din Banatul sârbesc n-au fost străini nici atunci. În 1938, la Vârşeţ, Nicolae Roman, unul dintre fondatorii *Nădejdiei*, scoate ziarul *Biruinţa*, „foaie de loialitate şi conservatism românesc”, care s-a dorit a fi o publicaţie „pentru unitatea şi solidaritatea românilor din Banatul Iugoslav”. Se pare că ambiţiile erau mai mari decât ce a reuşit să obţină, în realitate, această publicaţie, devenind un curier de propagandă electorală, finanţat de deputatul sârb Joca Georgijevic din Vârşeţ, deputat al Partidului Radical. *Biruinţa* este încă o dovadă a neputinţei de a se îndeplini unitatea de neam, dar şi a uşurinţei cu care românii au fost instrumentalizaţi de interesele politice sârbeşti, la fel ca şi astăzi. În preajma celui de-Al Doilea Război Mondial, Silviu Miclea, Petru Zăria şi Teodor A. Frenţiu

pornesc, la Petrovgrad – Zrenianinul de azi – *Graiul Strămoşesc*, revistă de artă şi cultură „pentru intelectuali, ţărani, femei şi copii”, care va rezista doar câteva numere.

Chiar dacă nu s-a bucurat de continuitate, iar ruptura produsă prin împărţirea Banatului a avut consecinţe nefaste asupra românilor din Banatul sârbesc, în absenţa cărţilor şi a abecedarelor în limba română, presa scrisă a deţinut, în perioada interbelică, un rol covârşitor în păstrarea limbii materne şi, prin aceasta, în edificarea fiinţei naţionale.

Urmărind drumul parcurs de presa în limba română, în Banatul sârbesc, în perioada interbelică şi după cel de-Al Doilea Război Mondial, vom observa că evoluţia acesteia a fost puternic marcată, dirijată de momente şi voinţe politice, curs care se menţine şi în zilele noastre. Indiferent de aprecierile pro şi contra perioadei comuniste, realitatea ne face să înţelegem că noua orânduire socială din fosta Iugoslavie aduce şi o valoare calitativă vis-à-vis de poziţia minoritarului român, poziţie care culminează cu anii '80 ai secolului trecut. Românii se bucură din plin de dreptul la informare în limba maternă. La 27 mai 1945 a văzut lumina tiparului primul număr al celui dintâi săptămânal în limba română din perioada postbelică. Este vorba despre *Libertatea*, revistă care a depăşit 73 de ani de existenţă.

Cunoscătorii fenomenului minoritar românesc din spaţiul ex-iugoslav au înţeles că niciun aspect al conţinutului identitar românesc nu poate fi conceput fără prezenţa Casei de Presă şi Editură „Libertatea” din Panciova care, în mod firesc, reprezintă axa spirituală a acestei entităţi de mai bine de jumătate de secol. Importanţa Casei „Libertatea” este mai pronunţată astăzi, mai actuală, când fiinţa noastră spirituală oferă un conţinut uşor anacronic. Această instituţie reprezintă istoria vie a unei comunităţi etnice, prin care s-a creat o şcoală de jurnalism, prin ale cărei publicaţii – *Libertatea*, *Lumina*, *Bucuria copiilor*, *Tinereţea* – şi prin cărţile apărute la această editură, minoritarul român a avut acces la limba maternă, respectând normele limbii române literare şi nu ale graiului bănăţean, şi nu o altă grafie decât cea latină. Am mai putea constata că aici au fost imprimate textele antologice ale diverselor genuri jurnalistice, că prin această instituţie s-a creat o literatură autentică şi că promotorii acestei literaturi sunt nume de răsunet şi repere în literatură, că prin această instituţie românii şi-au

definit și confirmat identitatea națională, că au reușit să-și promoveze patrimoniul, să-și pună în circuit valorile, să se bucure de confirmarea a ceea ce în urmă cu 73 de ani era doar un posibil vis, să se bucure de realitatea atât de fragilă la începutul unei noi file de istorie contemporană. Să se bucure de dreptul de a fi ceea ce sunt – români.

Fondat în 1945, săptămânalul *Libertatea* a avut un rol major în asigurarea și materializarea dreptului la informare și exprimare în limba maternă, de a contribui la păstrarea și promovarea valorilor românești. Acest hebdomadur a fost martorul nelipt din viața românului bănățean. Nu vom greși dacă vom afirma că *Libertatea* a respirat deopotrivă cu cititorii săi, că a evoluat alături de capriciile și izbânzile minoritarului român. *Libertatea* (redactor responsabil Teodora Smolean) apare în fiecare sâmbătă și se distribuie în așezările populate de români – în Voivodina și, într-un procent mai puțin relevant, în Serbia de Răsărit. La fel, este citit în Uniunea Europeană și America (S.U.A. și Canada). Poate fi citit și pe *site-ul* www.libertatea.rs. Prin cele 24 pagini, 52 de numere anual și într-un tiraj de 2500 de exemplare, își propune să răspundă cerințelor populației românești din Serbia în ceea ce privește spațiul cultural, politic, informativ, economic,

social, sportiv etc., în centrul atenției fiind, evident, acele subiecte care includ – cu preponderență – realitățile etnicilor români. Urmărind cerințele cititorilor săi, însă și responsabil față de normele unui jurnalism profesionist, hebdomadurul nostru este conceput într-o strictă autonomie față de contextul politic, social și de anumite tendințe pseudo-culturale... În altă ordine de idei, țelul primordial al săptămânalului este ancorat în acel postulat care vizează o informare echilibrată, reală și la timp, adversar perseverent al oricărui substrat care ar corespunde genului tabloidal.

Astăzi, săptămânalul *Libertatea* este eliberat de complexul de inferioritate al minoritarului etnic. Atât prin conținut, cât și prin modalitățile electronice de promovare și comunicare cu întreaga lume, prin acțiunile și manifestările publice, a reușit să promoveze și să articuleze valorile și cadrul creativ, întregul spectacol minoritar, lumea minoritarului etnic și al lumii de lângă el, confirmând astfel intenția și rolul de a fi *Fereastra noastră spre Europa*. Săptămânalul *Libertatea* a devenit oglinda identității noastre, imaginea noastră arhivată printre paginile scrise. În 2018, revista are, prin ediția *online*, o prezență mai diferită, mai insistentă, în lumea spațiului informativ, de comunicare, îndreptată spre posibilitățile și avantajele pe care ni le oferă atât cuvântul scris, dar și audio-vizualul. Ne îndreptăm spre acel concept multimedia de comunicare *online*, prin care să asigurăm dinamismul, promptitudinea, exclusivitatea, ceea ce este și indiciul relevant al profesionalismului, însă și pregătirea noastră de a accepta și utiliza atât provocările, cât și cuceririle profesiei în vremurile în care funcționăm.

O altă publicație a Casei „Libertatea” este revista de artă, literatură și cultură *Lumina* (redactor responsabil Ioan Baba). Apărută în 1947, într-un cadru autentic, revista a persistat în ideea de a promova și identifica scrisul românesc și de a valorifica paginile de literatură originală. Încă de la primul număr, *Lumina* s-a impus drept o publicație care trebuia să contureze viața literară, culturală, artistică a unei lumi minoritare, chiar dacă, azi, prin conținut, revista a părăsit demult cadrul minoritar. *Lumina* și-a păstrat rolul protagonistului întregului spectacol identitar mai sofisticat, în care regizorul îi încredințase mai multe roluri și toate la fel de importante. Și cu acest prilej vom reaminti că fără de revista *Lumina*, literatura română de aici, cultura și

creația în cel mai larg sens al cuvântului, arta, noi, în definitiv, vom părea precum copiile nereușite ale unor imagini memorate fugăr de niște trecători prin viață. Evident, *Lumina* a fost cea care, în plan publicistic, a ținut echilibrul spiritual, artistic, cultural, valoric al mai multor generații. Astfel, revista s-a impus drept punct de reper în spațiul românesc literar, artistic, intelectual, insistând în mai toți anii de apariție asupra criteriilor valorice.

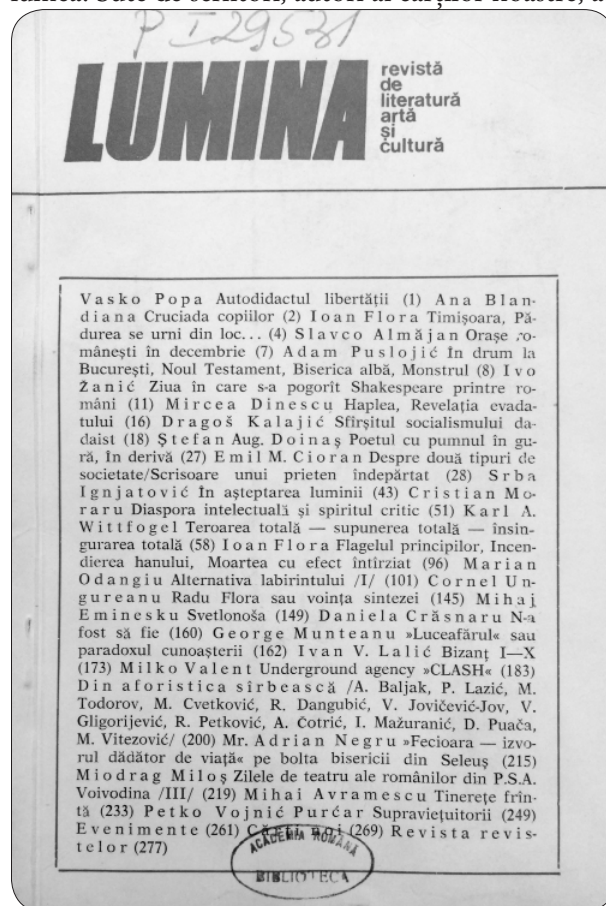
Lumina a reprezentat și intenția noastră de a concura la circuitul de valori, modalitatea de a comunica cu lumea creației, de oriunde ar fi ea; de a participa deopotrivă, fără prejudecățile minoritarului stingher, la cele mai importante evenimente din lumea artei și cuvântului scris. *Lumina* a evoluat în măsura în care au evoluat scrisul și gândirea liberă, în măsura în care redactorii ei (Vasile/Vasko Popa, Mihai Avramescu, Radu Flora, Ion Bălan, Emil Filip, Slavco Almăjan, Aurel Gavrilov, Simeon Lăzăreanu, Ioan Baba) au dat dovadă de imaginație, de receptivitate la fenomenele contemporane și nu au transformat revista într-un manual de literatură, într-o carte de citire sterilă, menită sietei plictisitoare din lungile după-amieze de duminică, în nostalgicele memorări... ale spațiului provincial. *Lumina* este Arcul de Triumf al unei minorități etnice, al scrisului ei, cu întregu-i potențial intelectual, literar, artistic, cultural.

Un loc aparte în conceptul Casei „Libertatea” este rezervat revistei *Bucuria copiilor* (redactor responsabil Iota Bulic), la început *Bucuria pionierilor* – un atelier de inițiere pentru cei mici, promotorii de mâine ai imaginii și specificului comunității românești, o pepinieră care, lună de lună, durează de 72 de ani. Numărând 28 de pagini, cu apariție lunară, revista este distribuită școlilor generale și grădinițelor în care cursurile sunt susținute în limba română. Tendința a fost și rămâne ca revista să insuflă copiilor dragostea pentru citit, să le ofere cunoștințe noi, să îi ajute să-și creeze deprinderi de muncă, dar și să contribuie la sistemul instructiv-educativ. O atenție deosebită se acordă creației copiilor, atât celei literare, cât și celei plastice, cultivării frumosului și a limbii române literare. Revista *Bucuria copiilor* poate fi definită și drept un manual „suplimentar”, atât prin rubricile și textele cu un conținut instructiv-educativ, precum și prin implicarea cadrelor didactice în realizarea ei.

Ceva mai tânără este revista *Tineretea* (redactor responsabil Mircea Lelea), la început *Tribuna*

tineretului, care a depășit vârsta de 45 de ani și care încearcă să mențină echilibrul spiritual printre publicațiile Casei de Presă și Editură „Libertatea”. Cei 45 de ani au depozitat o întreagă experiență a presei scrise românești – chiar dacă revista era a tinerilor, ea nu a putut fi ocolită de mentalitatea traumatizantă și frustrările micului minoritar român, ea nu a putut fi scutită de întregul context social, politic, cultural, mental etc. Timp de 45 de ani, revista și-a scuturat continuu impuritățile, în tendința de a deveni o publicație liberă, descătușată de miresmele unui concept dirijat, însușindu-și ca model criteriul valoric impus de cerințele profesiei și ale cititorului, de impulsurile tinerilor, care au dreptul la propriul limbaj, concept, puncte de vedere și valorificarea justă a realității. Astăzi, prin cele 12 numere anuale, este îndreptată spre acel concept care propagă liberul acces la toate sferile de interes ale tinerilor, tinerii având tot dreptul la propria viziune asupra lumii lor.

Dacă ar fi să cercetăm cei 73 de ani de creație și scris românesc, de jurnalism și dăruire spirituală, peste 800 de autori au dat viață albului hârtiei, peste 800 de semnături în săptămânalul *Libertatea* au făcut ca vibrațiile lor intelectuale să corespundă cu lumea. Sute de scriitori, autori ai cărților noastre, au

născut o lume mai bună, o lume a spiritului și frumosei, au creat o jurnalistică și o literatură demne de respectul nostru, pagini care ne vor onora.

Prin compartimentele Casei de Presă și Editură „Libertatea”, românii din Voivodina, respectiv Serbia, și-au asigurat dreptul de a fi promovați fără prejudecăți. Am câștigat libertatea de a fi ceea ce suntem, libertatea de a înțelege că niciodată nu trebuie ascultată vocea altuia, dacă ea nu vine și dinăuntrul nostru, că adevărul este în noi, iar drumul pe care l-am parcurs pe aceste meleaguri, de atâtea sute de ani, ne asigură dreptul la respectabilitate.

Casa de Presă și Editură „Libertatea” și-a confirmat vârsta de aur a maturității. Timp de 73 de ani, această instituție a căutat să ofere un sens bine definit spațiului minoritar românesc; prin compartimentele și publicațiile sale a conturat o bibliotecă a creației și realității imediate, a mișcat mereu clepsidra din noi spre inedit, spre cunoașterea de sine.

Astăzi avem certitudinea că nu vom greși dacă acceptăm constatările cronicarilor pedanți că memoria noastră ar fi mai săracă fără cele câteva sute de mii de pagini scrise la această Casă, fiorul creativ care a impulsionat viața românească n-ar fi avut vigoarea necesară de a persista și de a se regenera fără pecetea *Libertății*, care mai semnifică energiile generațiilor ce i-au țesut armura de lumină: jurnaliștii, scriitorii, cititorii fără de care paginile noastre și-ar pierde sensul. Iată de ce în această Casă recunoaștem creanga de aur a unei etnii.

Odată cu înființarea Institutului de Cultură al Românilor din Voivodina, în 2010, se impune în lumea presei scrise o nouă revistă, *Piramida*, care, de la primele numere, își propune un dialog deschis pe teme care țin de spațiul cultural, investigații în sfera științei, precum și de a asigura comunicarea pe acele subiecte care valorifică patrimoniul nostru identitar, dar și unele fenomene care se vor, sau sunt, de manieră culturală, științifică, lingvistică, artistică etc. Revista are și caracter de atitudine, fapt prin care se accentuează pulsațiile și dinamismul realității imediate, dar asigură și vigoarea unui organism viu al publicației, prin abordarea anumitor subiecte care țin de învățământ, artă, limbă, literatură – și dezbaterile pe marginea acestora. Am zice că *Piramida* se recomandă atât prin exclusivitatea autorilor, personalități emblematice, cât și prin ineditul conținutului, care reprezintă o valoare în sine. Mesajul revistei este de a nuanța mai diferit necesitatea creării unui spațiu intelectual propriu-zis, de gândire și promovare a fenomenelor

esențiale, de a provoca impulsurile care pot crea valori și care trebuie să miște și să aprofundeze interesul pentru o elaborare mai abstractă a preocupărilor științifice. Chiar să inițieze și să potențeze necesitatea generării interesului pentru acest spațiu (de cercetare științifică), oarecum subțire în cadrul etniei noastre, a reflecțiilor despre ceea ce înseamnă fenomenul cultural, valori ale artei și creației în genere. Apreciem că, astfel definită, revista noastră va căuta să-și imprime un timbru singular în lumea publicistică de la noi, fără a suferi de sindromul dedublării și al ambiguității. Revista ține mai mult de practica teoriei, a cercetărilor științifice, decât de cea a creației primare, indiferent de spațiile pe care le va aborda. Avem convingerea că, prin conținutul propus, prin abordarea temelor ce țin de spațiul cultural, investigații în sfera științei, revista *Piramida* își confirmă număr de număr importanța și rolul în construirea unei arhitecturi a conceptului identitar, de a asigura comunicarea pe acele subiecte care valorifică patrimoniul nostru identitar.

O publicație singulară prin conținutul promovat, care există de 25 de ani în familia presei românești din Banatul sârbesc, este *Tradiția*, revistă de etnografie și folclor, editată de Fundația Română de Etnografie și Folclor din Voivodina. Revista este axată pe subiectele care promovează valorile spirituale ale românilor, pledând pentru necesitatea păstrării datinilor și patrimoniului cultural. Până în prezent au apărut 50 de numere, însumând peste o mie de pagini, cu sute de articole și studii despre folclorul românesc și valorile tradiționale. Lucrările publicate sunt semnate de specialiști în materie – oameni de știință, profesori universitari, academicieni, istorici, etnografi, publiciști, autori din lumea artei și a culturii populare.

Despre presa scrisă din Banatul sârbesc s-ar mai putea spune multe, subiectul merită atenția noastră. Vom mai constata că presa scrisă este acel mic gest, acel accent civilizatoric care ne onorează și ne îndeamnă să participăm la o autentică reîntregire spirituală, la circuitul de valori general acceptate, confirmate, inclusiv la cele specifice identității noastre românești. Mai mult chiar, astăzi avem certitudinea că doar paginile scrise vor dăinui ca dovadă a existenței și creației noastre. Paginile scrise vor fi singurele confirmări care vor reuși să supraviețuiască, în ciuda diletantismului minoritar manifestat din plin în mai toate sferile cunoscute de civilizația omului modern. ■

VALERIU IOAN-FRANC

Institutul Național de Cercetări Economice „Costin C. Kirițescu”, Academia Română
"Costin C. Kirițescu" National Institute for Economic Research, Romanian Academy
e-mail: cide90@gmail.com

NAPOLEON POP

Institutul de Economie Mondială, Academia Română
The Institute for World Economics, Romanian Academy
e-mail: napoleon_pop@yahoo.com

Problema inegalității

Abstract

Definim problema inegalității ca fiind acel aspect al relațiilor interumane, asumate într-un sistem politic și economic care nu mai produce în mod egal membrilor societății, la același nivel de calificare și muncă egală, un confort de viață la standardele deja atinse. Efectul cunoscut este polarizarea societății după venituri și avere, concentrarea acestora în mâinile unei populații mici, dispariția clasei mijlocii și împingerea acestora către sărăcie și excluziune.

Dincolo de soluțiile tradiționale ale statutului bunei stări sau al altor căi de a asigura mijloacele minime de trai la o populație crescândă, în sânul aceluiași stat problema inegalității și soluțiile combaterii ei este una neagră în prezent. Intrigă faptul că progresul tehnologic, ca factor al progresului Umanității, alături de creșterea economică, nu reduce decât relativ acest fenomen, ceea ce înseamnă că el, de fapt, se multiplică și dispersează. Politici sociale devenite tot mai costisitoare, de la venitul de bază și până la ideea banilor „împrăștiați din elicopter”, nu au efecte sustenabile asupra reducerii inegalității, iar, după unele analize, toate aceste intenții bune la vedere ne pot conduce la capcane periculoase, prin care agitația socialului nu se atenuază, ci poate fi amplificată.

Cuvinte-cheie: geopolitică, geoeconomie, noua ordine economică și socială, inegalități economice și sociale, doctrine economice

The problem of inequality is that aspect of human relations assumed by a political and economic system that cannot provide any more all members of the society, at the same level of qualification and work, with the living standard required. The effect of that is the polarisation by income and wealth, their concentration in the hands of a few, the disappearance of the middle class. Besides the traditional solutions of the welfare state or other means for living for an increasing population, the problem of inequalities and the solutions to combat them is a difficult one. What surprises us is that technological progress, as a factor of progress beside economic growth, reduces relatively this phenomenon, which means it is multiplying and disseminating. The increasingly costly social policies, from the base up to the idea of money "spread from the helicopter", cannot easily have sustainable

effects of diminishing inequalities; all these good intentions may push us into traps that amplify the social unrest.

Keywords: geopolitics, geoeconomics, new economic and social order, economic and social inequalities, economic doctrines

Articolul, plasat în aria proiectelor pentru construirea unei noi ordini globale, continuă expunerea începută în numerele 9-10 din „Caiete Critice”.

Rădăcina cauzei inegalității se identifică tot mai mult în sistemul economic capitalist real, prin care ar trebui să se înțeleagă cu mult mai mult decât definiția acestuia din manualele de economie. O analiză în acest sens, cu referiri și nuanțe istorice, pragmatice, dar și filosofice, asupra căreia vom reveni, oferă profesorii Jason W. Moore (Binghamton University) și Raj Patel (University of Texas) în lucrarea *A History of the World in Seven Cheap Things*¹. În același timp, trebuie să remarcăm că aflarea noastră la confluența unor ideologii a căror analiză, poate duce la confuzii sau capcane pierde din vedere socialul, economia, adică exact ceea ce asigură completitudinea existenței umane.

Oamenii au schimbat lumea, au așezat-o în ordini, prin interacțiunea lor comună și a lor cu natura, aceasta din urmă fiind definită ca mediu, sistem climatic, biosferă etc., toate finite.

Inegalitatea a constituit obiect de studiu pentru mulți economiști. Nu există țară să nu se confrunte, în prezent, cu acest fenomen, mai ales în holistica inegalității în interiorul unui sistem societal atât de complex precum cel al timpurilor noastre, unde dimensiunile economice, sociale și politice se întrepătrund. În interacțiunea acceptată în cadrul sistemului amintit, putem afirma, fără dubii că, în mod necesar, inegalitatea cauzează și pune în mișcare procese de natură economică, socială și politică, vectorul final creând surprize majore. Tocmai de aceea, astfel de procese trebuie judecate din punct

tul de vedere al unei întrebări de fond, *inegalitatea stimulează sau inhibă creșterea economică* și prin ce noi posibile abordări politice și de politici, într-o altă paradigmă, ar putea fi diminuată sau inversată.

1. Angus Deaton (Laureat Nobel pentru Economie, 2015) consideră că inegalitatea este un reziduu al perioadei post-industrializare și ea este accentuată de globalizare, care a stimulat schimbări tehnologice cum sunt externalizările în aprovizionare, informatică și robotică. Prin această cauzalitate, Deaton ne atenționează asupra *confuziei care se face între inegalitate și inechitate (unfairness)*. Inechitatea se pare că a determinat eferescența dezbaterii politice în jurul inegalității, observând că fenomenele citate drept cauze, dar benefice eficienței și competiției economice, au făcut ca salariile lucrătorilor, cunoscuți pentru competențe tehnologice tradiționale (deci, nu pentru studii avansate), să evolueze mai încet, în timp ce veniturile celor bogați să

crească aproape logaritmice. Trebuie, desigur, definit cine sunt bogații și sursa averilor acestora. Proportțiile din diferite studii ale unor organisme internaționale (FMI, OCDE, ONU, UE) ne îndreaptă spre o

Se trăiește într-o spirală ascendentă în desfășurare, sistemul capitalist devorând nu numai forță de muncă, ci aproape tot ce se poate găsi în natură cât mai ieftin, mai cu seamă materiile prime

raportare „de aur”, astfel că 1% din populație deține 90% din averea globală, iar cel mult 10% restul, însă pe o grupare care concentrează sărăcia de genul foarte mulți cu foarte puțin.

Luând ca studiu de caz SUA, mediana veniturilor populației a stagnat în ultima jumătate de secol. La factorii cunoscuți și prea evocați cauzatori ai acestuia adăugându-se, după opinia lui Deaton, și tipologia depășită a unor finanțări publice în unele domenii critice (precum cel al asistenței medicale), fuziunile dintre corporații cu efecte asupra

¹ Jason W. Moore, Raj Patel – 2017, *A History of the World in Seven Cheap Things*, University of California Press, <https://www.ucpress.edu/book/9780520299931/a-history-of-the-world-in-seven-cheap-things>.

locurilor de muncă și remunerației acestora, salariul minim, salariul de bază, diminuarea puterii de negociere a sindicatelor, dezvoltarea sistemului de contractare a serviciilor (pe cât de „transparent”, pe atât de corupt), factorii comportamentali în dinamica pieței de capital și, nu în ultimul rând, influența și interferența tot mai mare a corporațiilor în politică. Mai trebuie să avem în vedere că obișnuința și accesibilitatea la un confort de viață sustenabil a creat mediul unei liniști sociale benefice, străbătute doar de incidente (Marea Moderație). Dar, de la ultima criză financiară, pierderea încrederii în mai toate instituțiile statului rămâne o sechelă perenă a organismului societal. Acest lucru creează, însă, alte oportunități și alți oportuniști pe măsură, de natură să pună în pericol chiar fundamentele celui mai eficient sistem socio-politic, îmbinarea între democrație și economia de piață.

Toate acestea explică de ce, pe un parcurs istoric de decenii, nu au existat reacții sociale la profiturile marilor corporații care domină economia, ele fiind privite ca furnizori de locuri de muncă și venituri. Ulterior, însă, vizibilitatea creșterii profiturilor marilor corporații (cu 20-25%) a devenit pregnantă, în condițiile în care mediana veniturilor populației a stagnat (salariul minim de 7,25 dolari pe oră în SUA a rămas neschimbat din anul 2006). Stagnarea mediei veniturilor se presupune că a avut loc sub influența *lobby*-ului marilor corporații, care și-au motivat scumpirea bunurilor și serviciilor prin creșterea mai mare a investițiilor în capital decât în muncă. *Trade-off*-ul era ca salariile să rămână, practic, pe loc, fiind relansată corelația că noile investiții creează, de regulă, și mai multe locuri de muncă, ceea ce nu s-a întâmplat cu rigoarea proporționalității necesare și cunoscute. Ca urmare, are loc adâncirea inegalității nu numai din cauza modului în care se distribuie veniturile sau se acumulează averea, dar și pentru că o putere de cumpărare stagnată este diminuată în mod real prin dinamica ascendentă a prețurilor serviciilor oferite fie de sectorul privat, fie de cel public, acesta din urmă contractându-le tot de la primul. Problema devine și mai complicată cu introducerea în ecuație a progresului tehnologic prezent, mult mai radical decât cel al primelor trei revoluții industriale.

2. Se trăiește într-o spirală ascendentă în desfășurare, sistemul capitalist devorând nu numai forță de muncă, ci aproape tot ce se poate găsi în natură

cât mai ieftin, mai cu seamă materiile prime. Tracțiunea corporațiilor pe această spirală devoratoare de resurse – citește acționari tot mai puțini, dar și foarte bogați – acționează cu predilecție (1) pentru a consuma tot ce găsește mai ieftin în natură (energie, materii prime etc.) și (2) cu o atenție tot mai redusă pentru remunerația forței de muncă și necesitățile ei de viață. Legea performanței capitalismului a obligat mereu la reducerea relativă a costurilor de producție, iar tendința este de a se renunța cât mai mult chiar la factorul care creează valoare – munca umană. În căutările de specializări profesionale înalte, mai bine plătite, acompaniate de tehnologii de vârf, acționarii au grijă ca anvelopa salarială a acestora să fie mai mică decât costul forței de muncă mai slab calificate pe care o înlocuiește.

Ca urmare, cererea de forță de muncă cu capacități profesionale tradiționale și care a constituit clasa mijlocie scade relativ, afectând veniturile acesteia prin salarii stagnante, contracte de muncă *part-time* și șomaj tehnic. Anchetele sociologice arată că actuala generație a clasei mijlocii crede că urmașii acesteia – copiii și nepoții – vor avea un nivel de trai mai redus față de cel al părinților lor, în condițiile tendințelor actuale ale structurii cererii de forță de muncă, orientate spre specializări noi, mai înalte, determinate de dinamica aproape fulminantă a progresul tehnologic.

Raj Patel, în interviul său cu Sarah Jaffe (membră a „*Dissent Editorial Board*”, Belabored Podcast), din luna decembrie 2017), ne spune, în lucrarea deja citată, că însăși evoluția capitalismului spre inegalitate a făcut ca termenii *capital*, *capitalism* să fie înlocuiți cu eufemismele, de altfel dragi, din manualele de economie, *piețele libere* sau (numai) cu *économie*, cu recunoașterea că fundamentul modern al capitalismului și motorul acestuia – liberalismul – se află în prăbușire. Patel afirmă că liberalismul este în criză și acest lucru „oferă oportunitatea oamenilor să poată să facă un pas înapoi”, ceea ce este o foarte interesantă aserțiune. În căutarea unor explicații, Moore și Patel încadrează fenomenul inegalității într-un *trend* milenar, cu relevarea efectelor ciclurilor istorice de putere asupra însăși evoluției civilizației, incluzând factorul natură și interacțiunea omului cu aceasta.

Jason W. Moore (2017)² ne oferă, în același interviu, o explicație istorică interesantă asupra

² Moore, Jason W.; Patel, Raj – 2017, „*A History of the World in Seven Cheap Things*”, University of California Press, <https://www.ucpress.edu/book/9780520299931/a-history-of-the-world-in-seven-cheap-things>.

modului în care ar trebui înțeles „pasul înapoi”. El pleacă de la fundamentul *existenței corelației permanente între om și natură, între economie ca proces de civilizație și climatul planetar*. Imperiul Roman, la momentul în care „climatul său optim” a apus, țăranii timpului și locului, ocupați cu valorificarea oportunităților naturii – agricultura și creșterea animalelor –, au ocupat orașele părăsite, astfel încât în următorii 500 de ani au readus în ele viața satelor mai puțin sofisticată, dar cu efecte favorabile de netăgăduit în dezvoltarea Umanității, chiar dacă fenomenul poate fi circumscris geografic doar Europei Occidentale. Rezultatul vizibil a fost creșterea speranței de viață, o nouă abordare a egalității dintre sexe, o altă reglare a sporului populației, o organizare societală superioară etc. Un același fenomen, dar cu efecte negative, s-a întâmplat și în Evul Mediu, odată cu schimbarea climei (momentul este cuprins, convențional, între 1290-1350), fiind consemnat ca „Black Death” (moartea neagră). În timp ce feudații voiau să reimpună iobăgia, țăranii și alte categorii de lucrători nu au mai acceptat „întoarcerea în trecut” spre o formă a sclaviei, efectul fiind o foamete prelungită, cu pierderi de vieți, o altă întoarcere din drum.

Tendința pe termen lung, care cuprinde cele două episoade, arată că în cei 12.000 de ani de istorie ai Erei Holocene, o perioadă considerată neobișnuit de stabilă din punct de vedere climatic a coincis cu o bună dinamică a activităților din agricultură, deci, cu stabilizarea celei mai importante resurse de viață, cu efectele benefice asupra confortului societal. În prezent, după toate datele mai mult sau mai puțin discutabile, se asistă, în mod evident, la o schimbare a climei, o cauză fiind creșterea economică asimilată, prin globalizare, de tot mai multe țări, urmată de consecințe încă nebănuite. Există voci care vorbesc despre necesitatea „unui pas înapoi”, adică întoarcerea la natură, dar multiplicarea așa-ziselor bioproduse într-un mediu în care resursele primare (pământul, apa, aerul) sunt deja excesiv poluate nu poate fi decât un moft, sau cel mult un simptom al încercării de îndreptare a situației.

Modelul capitalist de dezvoltare, spune Moore, a devenit „o cale extrem de costisitoare de a face afaceri” (economie – n.n.). Oportunitățile ca din tot ceea ce se investește să se obțină profituri din ce în ce mai mari sunt în diminuare, iar la această forțare singurii care încearcă să reziste sunt „muncitorii și fermierii”, evocați ca posibili actori ai renașterii unei

© Alexandru Dumitriu

alte paradigme a creșterii economice, menită sau capabilă să de un nou sens civilizației actuale, aflate în declin de echitate. Dacă unii încearcă să reziste, cei care se luptă între ei printr-o competiție atroce sunt capitaliștii. În aceste condiții, presupus mai puțin vizibile observatorului care studiază inegalitatea, dar definite în mod expres prin „fantezia” noțiunilor *economics*-ului cunoscut (piața liberă, fluxuri de capital, cerere și ofertă etc.), sistemul capitalist iese din propriile lui reguli.

Căutarea perpetuă de muncă ieftină, a unui nivel de trai mai ieftin pentru cei mulți ori de alimente, energie și materii prime ieftine (de la epoca lui Columb până la revoluția Internetului) se „bazează pe găsirea, securizarea și mobilizarea de noi resurse ieftine”, ceea ce înseamnă că nu vorbim de un sistem capitalist care evoluează prin el însuși, ci prin devorarea de către acesta a lumii, a însăși naturii ei. Are acest lucru legătură cu schimbările climatice? Există o corelație între munca mai ieftină și scumpirea serviciilor medicale? Cât revine mamelor din îngrijirea familiilor (munca în gospodărie)

și cât preia din această muncă societatea? Iată un șir de întrebări care au un răspuns simplu. Pe lângă faptul că veniturile din muncă stagnează, există muncă efectuată pentru multe alte necesități, dar ea este nerecunoscută și neplătită, reflectând fenomenul de „devorare” într-un mediu mai poluat și o natură relativ mai săracă. Se pare că *trend*-ul descendent al populației globului în următorii 50-100 de ani, conform datelor de prognoză ale ONU, confirmă devorarea forței de muncă potențial activă, pe de o parte. Pe de altă parte, Patel oferă exemplul statistic al anului 1995, când PIB-ul global era de 33 trilioane de dolari, din care 16 trilioane de dolari erau echivalentul muncii neplătite, iar 11 trilioane de dolari reprezentau munca femeilor remunerate, cu salarii mai mici decât cele al bărbaților.

Soluția, după Moore și Patel, ar fi ca, în locul preocupării de a reduce inegalitatea prin politici publice de redistribuire a banilor, ar fi de preferat

„prelucrarea amneziei istorice” la eșecurile istoriei umanității. Posibilele „reparații” ce pot fi aduse inegalității au nevoie de un proces/efort colectiv interdisciplinar, cuprinzând reorganizarea societală în raport cu eșecurile cunoscute și responsabilizarea reală a tuturor față de necesitățile societății în ansamblul ei. Autorii vizează o societate care pune capăt tuturor „crimelor pe care s-a bazat capitalismul”. Ar trebui formulată întrebarea fundamentală, îndeamnă Patel, „cum ar fi fost să trăim într-o societate în care nu am fi avut la dispoziție o natură atât de generoasă și ieftină ca cea pe care o exploatăm în prezent fără milă?”.

3. Ceea ce divide în prezent societățile în interiorul lor și în relațiile lor externe are cauze în *antagonismul/antinomia dintre câștigătorii și perdanții globalizării*. De regulă, guvernării trebuie să convingă cetățenii că le oferă atât protecție economică și socială, cât și securitate fizică. Elementele unei astfel de oferte nu mai pot fi înțelese decât prin prisma situației cetățenilor fie în tagma câștigătorilor, fie în cea

a perdanților. Cântecul de sirenă al globalizării nu mai convinge, în sensul că cei care au câștigat sunt cei mai mulți, iar perdanții sunt doar un efect colateral. Trezirea din cântecul respectiv, arată o cu totul altă situație: chiar cei câștigători per total au, în interiorul societăților lor, disconforturi structurale care pot produce agitații sociale, lucru valorificat ca oportunitate de către unii politicieni, promotori ai răsturnării *establishment*-ului care a condus la un astfel de sens al globalizării. Simptomele sunt cunoscute prin Brexit și politica Administrației Trump, cu efecte de contagiune greu de stăpânit.

Până la criza financiară începută în 2008, s-a crezut că cei care au câștigat din globalizare au fost cei mai mulți, după care, globalizarea, trecând prin crize, și-a demonstrat efectele de izolare, introvertire, însingurare a multor state. Un pas înapoi ar fi o mare decizie. De ce? Pentru că în lume nu se mai poate vorbi numai de G-7, când China deja deține

Întoarcerea la naționalism, din cauza multor inegalități resimțite pe plan național, percepute ca oportunități de lideri politici radicali și populiști, scoate în evidență că ceea ce trăim prin globalizare – piețe deschise, liberă circulație a capitalului, a forței de muncă și chiar pacea – nu a venit chiar de la sine, ci prin înțelegeri din cadrul unei anume ordini internaționale

1/5 din PIB-ul global, produce mai mult decât întreaga Europă și a finanțat 1/3 din datoria publică a SUA. S-au schimbat interconexiunile economice și financiare, puterile emergente își cer locul la masa puterilor tradiționale. Soluția la inegalitate se va găsi poate, ulterior, când confruntările dintre noile interese se vor fi liniștit printr-o nouă ordine, mai cuprinzătoare, cu actori decidenți și, probabil, mai profunde reguli comune.

Facem referirea la restructurarea puterilor globale tocmai pentru a se înțelege că adresarea inegalităților din lumea prezentă nu poate fi un proces pur național, ci, mai degrabă, o provocare la actuala ordine internațională. Administrația Trump, prin negarea acordurilor comerciale multilaterale, a dat sens deziluziei de care aminteam, respectiv că prin izolare – *America First* – s-ar putea redresa inegalitatea manifestată în plan național.

Restul lumii doar va contempla retragerea SUA? În niciun caz, când se știe că orice retragere a unui actor global din rețeaua acestei lumi globale va stimula un alt vector global să-i ocupe locul. Brexit-ul este un alt proces care reflectă reacția

la inegalitatea națională produsă de apartenența la UE, dar „divorțul”, prin complexitatea și oboseala negocierilor, va scoate în evidență aceeași deziluzie, că nu retragerea din UE este soluția, ci cooperarea pentru reformarea UE, adică un pas înapoi de la politicile actuale impuse, care pot antagoniza ireversibil funcționarea unei construcții care are darul de a uni locatarii, și nu de a-i disocia.

Întoarcerea la naționalism, din cauza multor inegalități resimțite pe plan național, percepute ca oportunități de lideri politici radicali și populiști, scoate în evidență că ceea ce trăim prin globalizare – piețe deschise, libera circulație a capitalului, a forței de muncă și chiar pacea – nu a venit chiar de la sine, ci prin înțelegeri din cadrul unei anume ordini internaționale. Înțelegerile de atunci (imediat după cel de al Doilea Război Mondial) sunt criticate prin prisma faptului că cei care le-au impus au fost prea puțini atunci, față de cei care au dreptul în prezent să se pronunțe pentru ordine. În același timp, însă,

ostilitatea față de globalizare, ea însăși un fel de ordine informală a multor componente formalizate ale ei, are rădăcini sociale – problemele imigranților, de exemplu – și tocmai acest caracter social a dat naștere unui populism xenofob, capabil să distrugă ordinea în care trăim.

Chiar fără Brexit, ordinea stabilită de cel mai ambițios proiect politic european, Uniunea Europeană, a primit lovituri grele din cauza birocrăției și a proastei guvernări a aspectelor cu sensibilitate și rezonanță națională, circumscrise suveranității. Problema refugiaților, problema legitimității și accesului acestora la resursele naționale, pierderea locurilor de muncă, a identității naționale, supunerea față de reglementări comunitare fără nicio răspundere a celor care le impun etc. sunt numai câteva exemple. De starea socialului, care reprezintă ea

însăși cheia unei ordini, depinde întreg idealul pus la baza respectivei ordini.

Cazul UE, de fapt, al integrării europene, ca un tipar de ordine regională, este simptomatic din punctul de vedere al pierderii esenței ei – o uniune politică – după infuzia de

un milion de refugiați, mulți dintre ei neacceptați (flux dat în controlul unei Turcii devenită dictatură după eșecul loviturii de stat din iunie 2016 sau al atacurilor militanților islamiști din Franța, Belgia și Germania).

Idealul unei uniuni politice se destramă deja prin declarații publice chiar vehemente (vezi cea a premierului Olandei din 5 martie 2018), respectiv că acest obiectiv nu mai poate fi acceptat, iar insistența pe el va echivala cu destrămarea UE. Rezultă, principial, că un tip de ordine nu poate supraviețui sub forma unei *uniuni a fricii*³, o altă formă pregnantă de inegalitate în termeni de securitate a individului.

Ne-am apropiat de sensul inegalității sociale, care cumulează inegalitățile cantitative și calitative ale confortului socialului. Prin acest termen cuprinzător, Thomas Piketty⁴ atrage atenția că simpla analiză a distribuției veniturilor nu este suficientă din punctul de vedere al relevării graniței între bogăție

Rădăcinile multor nemulțumiri sociale, inclusiv în statele membre ale UE, sunt cauzate de măsurile de austeritate practicate în perioada vindecării efectelor crizei financiare

³ Loukas Tsoukalis – 2016, *In Defence of Europe*, Oxford University Press, <https://global.oup.com/academic/product/in-defence-of-europe-9780198755319?cc=gr&lang=en&#>.

⁴ Thomas Piketty – 2013, august, *Capital in the 21st Century*, Éditions du Seuil, Harvard University Press.

și sărăcie. Semnificativă este distribuția bogăției ca efect cumulat în timp al veniturilor, ceea ce indică grozăvia prăpastiei dintre bogați și săraci, așa cum o descriu și alte rapoarte, printre care cele ale FMI. O ultimă evaluare a acestui for financiar internațional arată că 1% din populația lumii cumulează 90% din bogăția lumii, iar 99% numai 10%.

Inegalitatea a devenit *fundalul socialului* prin care guvernele se străduiesc să avanseze, cu puțin succes, spre o creștere economică sustenabilă după marea criză financiară. Speranța că fenomenul de fond al inegalității poate fi stăpânit măcar până la momentul unei bune funcționări a pieței muncii și a politicilor care pot stimula productivitatea muncii și competitivitatea economică este umbrită de uitarea simplă că „acoperișul casei trebuie reparat cât timp este soare”, proverb des repetat în multe dintre declarațiile politice cu referire la reformarea UE.

După Piketty, asupra acumulării bogăției politicienii discută exclusiv în termeni istorici, demonstrând o inconștientă față de „dimensiunea critică” a timpului, care pare să nu mai aștepte. Timpul nu se mai rezumă la efectele statistice și constitutive ale inegalității în termeni de venituri și/ sau bogăție, ci la o sumă de multe alte dezavantaje, pe care sărăcia le aduce funcționării normale a societății, în termeni economici, financiari, psihologici și culturali. Totodată, aceste dezavantaje vorbesc despre „inegalitatea fatală”, ca fenomen de o mare persistență în timp și, probabil, peste generații de acum încolo.

Rădăcinile multor nemulțumiri sociale, inclusiv în statele membre ale UE, sunt cauzate de măsurile de austeritate practicate în perioada vindecării efectelor crizei financiare. Ele s-au suprapus unor noi restricții asupra condițiilor de trai, unor fenomene sociale și economice deja tensionate, cum sunt creșterea șomajului, mai ales în rândul tinerilor (problemă actuală și după 10 ani de la declanșarea crizei), presiunea pe veniturile cetățenilor prin taxe și impozite majorate ca parte a procesului de consolidare fiscală, menit să ajute la absorbția deficitelor bugetare și datoriei publice.

Condițiile conjuncturale legate de creșterea economică și tensiunile de pe piața muncii au dus, în final, la scăderea cererii agregate de consum intern și la pericolul deflaționist, în special în zona euro. La rândul ei, austeritatea acerbă, impusă de guverne prost sfătuite, a ajuns să fie înlocuită cu achiziții nelimitate de obligațiuni de stat, pentru a asigura măcar lichiditatea necesară creșterii pu-

terii de cumpărare a statului (relaxarea cantitativă practică de FED, BCE, Banca Angliei etc.), ori cu năstrușnică idee (!) „a distribui bani din heli-copter”, bani care să ajungă, în principiu, direct la consumator. Un flux și reflux în mixul de politici economice și monetare – austeritate și relaxare, inhibare și stimulare a consumului –, pe fondul inegalității totale, nu a făcut decât să cultive și să adâncească psihologia negativă a individului, cu privire la capitalism și democrație, să ducă la intro-vertirea acestuia în propria carapace: consum mai mic, prudent, animat de o lipsă totală de încredere în ceea ce mai poate oferi politicul și instituțiile societății; călătorii mai puține; accesibilitate redusă la o locuință; căutarea febrilă a unui loc de muncă; venituri stagnante; restructurarea cereri de forță de muncă după competențe etc. Toate au condus către erodarea clasei mijlocii, chezașul unei societăți liniștite și aproape mulțumite cu destinul ei.

4. Desigur, există multe dimensiuni ale inegalităților, derivate din veniturile directe ale indivizilor și/ sau din veniturile publice redistribuite prin bunuri și servicii publice. Dacă analizăm, însă, care este sursa bunăstării generale a unei „societăți a bunăstării”, atunci ne apropiem de politicile economice și, cât de cât, de ideologiile care le animă: liberale, neoliberales, social-democrate, creștin-democrate.

Există o constatare a fuziunii dintre ideologii prin întrepătrunderea lor, dar și o despărțire a acestora prin negarea posibilelor beneficii, astfel încât, în prezent, sensul propriu de ideologii se pierde. Ciclurile și circuitele economice asigurate de ideologii cuprind, practic, aceleași abordări fundamentale: fără colectarea de taxe și impozite la stat nu pot exista. Diferențierile majore constau în modul în care este amorsat un astfel de circuit (creștere economică și apoi redistribuție, sau invers) sau modul și accentul pe elementele impozitate (pe capital sau muncă), pentru a se crea resursele de redistribuit.

Mai nou, a apărut un alt episod al bătăliei dintre om și mașină (a patra revoluție industrială), ceea ce face ca predicțiile pe termen lung să devină și mai dificile, întrucât această bătălie trebuie să cuprindă și neajunsurile prezente, care confruntă omul cu tehnologia tradițională. Este vorba, desigur, și despre un nou episod al creșterii productivității muncii pe alte baze, caracterizate de ideile inovative, ceea ce creează iar o presiune pe structurarea cererii de forță de muncă din punctul de vedere al nivelului de calificare. Unele consecințe, deja

menționate, legate de inegalitate vor continua să se perpetue.

Conform opiniei lui Kenneth Rogoff (profesor de economie și politici publice la Harvard University și fost economist șef la FMI), bilanțul pieței forței de muncă arată că sporirea ofertei de forță de muncă a încetinit, în urma scăderii sporului natural și a îmbătrânirii populației, iar atragerea femeilor în activitate a ajuns la limita în care numai o egalizare a salariilor lor cu cele ale bărbaților mai poate aduce o creștere a ofertei de a munci a acestora. Curios este faptul că valul de imigranți, cel puțin în SUA, nu compensează înlocuirea forței de muncă în ritmul înregistrat înainte de alegerea lui Donald Trump. Noile tehnologii încă nu au șanse de a fi valorificate atât timp cât oportunitățile de investiții sunt reduse, în ciuda dobânzilor de creditare scăzute. În același timp, randamentele acestora sunt sub limita atractivității, ceea ce înseamnă că dinamica creșterii economice este asigurată, printre altele, de un nivel al productivității muncii încă în scădere relativă în toată lumea. În SUA, productivitatea muncii este, în prezent, la jumătate comparativ cu *boom*-ul tehnologiilor din anii '90.

Se poate paria pe faptul că inteligența artificială și alte tehnologii își vor arăta avantajele, dar pe ter-

men lung, întrucât în raport cu ele trebuie reprojec-tate procesele productive. Dar, și în acest caz, este nevoie de revigorarea creșterii economice pentru ca noile tehnologii să devină stimulent pentru a investi în introducerea acestora. Un pas ferm pe acest drum ar putea să disloce locuri de muncă și/ sau să compenseze o parte din declinul ofertei de forță de muncă. Rogoff, care crede că o nouă criză este posibilă, spune că tracțiunea noilor tehnologii asupra creșterii economice ar putea să se manifeste după asanarea efectelor ultimei crize financiare.

Modul în care este susținută actuala creștere a economiei globale, prin deficite bugetare și datorie publică, ne va face, probabil, să regretăm tocmai economia globală de azi. Vom rămâne contemplativi la întârzierea efectelor benefice ale noilor tehnologii, rămase doar în faze pilot. Nu este și nu va fi sigur că noile tehnologii vor aduce vreo îmbunătățire în chiar soluționarea inegalităților, atâta timp cât ele nu vor amorsa un nou ciclu de creștere a productivității muncii, chiar pentru producerea lor. Materialele de care au nevoie noile tehnologii, pentru a intra într-un proces de utilizare expansionistă, vor crea, însă, o nouă presiune asupra resurselor finite ale Terrei și vom ajunge, din nou, la conexiunea inechităților cu mediul și schimbările climatice. ■

© Alexandru Dumitriu

Tel. 318.24.38; 318.81.06

E-mail: edituraexpert@gmail.com
office@fnsa.ro

caiete
critice
vă recomandă:

